VJETI I MADH

1941

VJETI I MADH

DISHMI LETRARE
MBI KRYENGRITJEN NË SERBI

BOTIM I DREJTORIS SË INFORMACJONEVE PRANË
KRYESIS SË QEVERIS TË REPUBLIKES POPULLORE TË SERBIS
BEOGRAD 1950

Teksti i këtij libri âsht përkthye nga libri „Velika 1941 godina", botim i Bashkimit të luftëtarve të Serbis, Beograd 1949.

Përkthye

MARK KRASNIQI

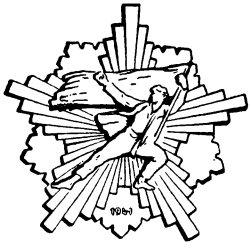

Kaluen ma se tetë vjet prej fillimit të kryengritjes së përgjithëshme popullore në Serbi dhe në mbarë Jugosllavinë. Për kah realizimet dhe ndryshimet revolucionare kjo periudhë kohe iu pergjigjet edhe shekujve. Sot kur në Jugosllavi po triumfon ndërtimi i ekonomis socijaliste dhe kulturës socijaliste-na mund ta shiqojmë me mburrje edhe ma të madhe vjetin 1941.

Flaka e luftës shlirimtare të popujve tonë dhe flaka e Revolucjonit populluer t'organizuem dhe t'udhëhequn nga Partija komuniste e Jugosllavis, në të cilin kanë dhanë kontributin e vet edhe shtresat e gjana të Shqiptarve të Jugosllavis, ka ndriçue larg n'Europen e robnueme. Kjo flakë dhe kjo frymë iu ka dhanë shej edhe popujve në kontinetet e largëta. Drita e luftes shlirimtare dhe e Revolucjonit të popujve të Jugosllavis nuk do të shkimbet as të turbullohet kurr, ajo do të ndriçojë në histori, kjartësija e sajë po shpon çdo mjegull rrenësh dhe falsifikatesh që përhapen sot nga ana e Byros informative.

Ky libër i botuem në gjuhen serbishte me rastin e përkujtimit të 7 Prillit, dites së kryengritjes popullore në Serbi, i perkthyem në gjuhen shqipe do t' iu api mundësi shtresave ma të gjana të popullit shqiptar në Jugosllavi që ta ngjallin në kujtesë pjesërisht heroizmin e pashembullt të popujve tonë dhe fytyrat e ndritshme të historis sonë.

BASHKUDHËTARËT

Qysh në korrik Beogradi ushëtonte fuqishem nga akcionet e para të cilat gërmojshin pushtetin e okupatorit, drita dhe detonacjonet e eksplodimeve kanë qenë shenja të luftes e cila ka fillue që mos të prâjë deri në disfaten e okupatorit. Nga disa herë mbetsha vetem, krejtësisht vetem, ashtu si mund të jetë vetem njeriu ilegal në nji banesë bosht. Nga dritorja e mbulueme me perde, e cila kqyrte në oborret e shtëpijave t'aferme, shiqojsha tue mejtue. A thue ata njerëz në ballkue luejnë bixhoz tue mos ndije kurrgja tjeter? A thue ajo zojë e shtëpis që del në terracen e kuzhines, kujton vetem mbi atë se si do t'i gjejë gjanat që nevojiten për sofer? A thue ata të dy të rij, që aq gjatë kohë qendrojnë në oborr, bajnë dashtni si t'ishin kohët e zakonshme, a po ndoshta janë tue bisedue mbi ndoj gja tjeter? A thue asht tue i shique këta aq dyshimt ai zotni ftyrë byrokratike, i cili aq sjellëshem e nderon oficjerin gjerman në dritore vis á vis? A thue do t'a takoj ndokund në perieshje at major të fryet, perjashta të lëmuem, çizmet e të cilit po i lustron ordinanci i tij, tue këputë kangenë antipatike mbi Lili Marlen per të fry në lëkuren e çizmes? E këta fmij që luejnë mbi bar të vyshkun çka do të shofin dhe a do të shpëtojnë? Qendrojsha pranë dritorës dhe u perpiqësha që të shof atë që m'ishte e pa-pashme: që të shof shpirtin dhe zemren e Beogradit, të qytetit të cilin e due dhe në të cilin kam besim.

Kur u ktheva para nji muej ditësh nga internimi, mbas dy muejsh poshtnimi dhe tmerri, në çastin e parë e ndjeva vehten

pa rrajë në qytetin t'em, sepse u deshte të mbahet lidhja me rrajen nën tokë. Nuk kam pasë qenë mësue me jeten ilegale, dhe porsa kishem fillue të marr lidhje me shokët, të cilët që të gjithë qysh atëherë ishin në ilegalitet, perveç atyne që ishin në burg. Kam qenë i detyruem të marr lidhje edhe rastësisht dhe kështu e ndijshem vehten si luftëtar i cili ende nuk e ka gjetë njsinë e vet. Me qenë se më njifshin të gjithë ata që fusin hunden kudo, kam qenë në rrezik e persa i perket levizjes, tash jam nji nga shum luftetarët e thjeshtë të cilët duhet të zanë pozicjonin në luftë. Padurimi më gozhdonte në kryq, si të piqëshem në zjarm të qetë. Ndijsha si njifarë turpi për arsye se në Serbi dhe Mal të Zi qysh atëherë kercitëshin pushkët partizane, deri edhe në Beograd çdo ditë hidhej në ajr nji pjesë e makineris s'okupatorit, — e une ende pritsha vendimin mbi vehten t'eme. Shumica e njerzve që i kisha shokë t'aferm, qysh atëhrë kishte detyra konkrete, të mdha dhe të vogla, e une shkruejsha kangë kundra Hitlerit, tue iu a dergue msheftas shokve. Por une e dijsha se në këtë moment vetem kangët e shkrueme nuk kanë efekt, se kangët duhet të jehojnë fuqishem tue u percjellë nga pushkët partizane.

Sa „banesa" i kam ndrrue deri tash! Në vend të këtij vendi të ngushtë, dishrojsha që të marr frymë në ajrin e lirë, qoftë edhe midis zjarmit të tmerrëshem të luftave. Perpiqem që të lexoj, por në vend të germave dhe fjalve, në faqët e librit shof piktura dhe ndigjoj fjalë nga këto. Sa fantastike kanë qenë imagjinimet mikroborgjeze të çarshis para sulmit hitlerjan mbi Bashkimin Sovjetik! Mandej se si gjoja disa njerëz i ngrehëshin qytetartë e friguem në bahçe dhe në vorreza, dhe, tue i ngushllue me shlirimin e aferm, iu tregojshin yllin e kuq peskandësh në gjokës nën xhaketë; mandej se si roja gjermane i ka pergjegj, tue e shique me vemendje, Çifutit i cili asht vonue mbas ores policore, në pershëndetjen e tij të frigueme „Hajl Hitler", tue i thanë: „Hajl Telman"; mandej se si ushtarët gjermanë në pijetore luejshin synin tue thanë: „Vetem të fillojë lufta me Rusinë, shkoi Hitleri, kaput!"; mandej se si në diten e shpalljes së luftes kundra Bashkimit Sovjetik, ndersa në radio bertiste zani i Gebellsit dhe tingllimi i marshevet të vriste veshtë, qytetarët e Beogradit urojshin njeni tjetrit shlirimin e afërm, e për ma teper edhe para kafeve gostitëshin njeni tjetrin me pije.

Jo, shlirimi nuk do të vijë aq lehtë. E ushtarët gjermanë, për të cilët kemi kujtue se lufta me Bashkimin Sovjetik do t'iu api kurajo që të ngrihen kundra Hitlerit, ata ushtarë gjermanë, mbi të cilët flitej se veshen në rroba civile dhe ikin, dhe të cilve shokët t'onë, tue rrezikue jeten, iu bijshin fletushkat, — qe tue rrahë kambët marshojnë nëpër qytet tue këndue marshime t'egra.

Në banesen e Martinit dhe Sonjes i lexova lajmet e para mbi pushkatimin e shokve t'onë. Ma para në Zagreb, mandej në Beograd. Ndersa me duer që dridhëshin mbajsha gazeten e cila ishte mbushë plot lavdime të verbëta, dhe me shamje edhe ma të verbëta, nga teksti, midis atij plehi të fjalve, më shiqojshin shokët të cilët i njifsha, nga të cilët disa i kam dasht shum, aq sa duket e pamundeshme që të jetohët pa ta. Ata ma nuk janë. Mbi ta këtu me cinizem shkruen se janë pushkatue si banditë për hakmarrje.

Në derë u ndigjue nji trokitje e lehtë, e shpejtë. Trokitje e cila sikur të dashte të api besim, në vend të ziles së ashper. Mbeta tue u kujtue, por, mbasi shiqova nëpër sy të deres, e hapa. Tue u perpjekë edhe vet që të mos t'a diktojë kush, në divanhane kishte hy Keta, bashkëshortja e shokut të mirë, shoqe besnike, e cila veprimtarinë e sajë të maparshme me masa dishronte t'iu a pershtatëte kushteve të reja, të tmerrëshme. Ishte e veshun si sherbëtore, sepse bash atëhere perpiqej që t'agjitojë midis hamajve dhe muratorve. Flokët mavi, e bardhë, faqet pak të fryta, i kishte syet gadi si fmij, syet nga të cilët rrezonte besimi ndaj kauzes së madhe dhe besimi naiv në njerzit. Syet e sajë tash shprehëshin idhënim të pafrenueshem, e faqet e ftyres simpatike ishin molisë.

— A din? Çfarë shokësh kemi humbë! Çfarë shokësh... Sikur t'i shiqonte të gjithë para vedit, me plagë mbi tëmbla, me lule gjaku mbi gjoksa, të masakruem, të vdekun. Lotët i shkuen për faqe, mandej me ftyrë të fortë, u ndreq edhe tha:

— Viktimat e para janë ma të dhimbëshme. Do të kemi edhe shum ma teper. Por na e kemi fillue luften të partë në Evropë.

Atëherë iu kujtue:

— Sot shoku Stalin flet në radio. Kishem dishrue me ndigjue bashk me ty.

Kemi instalue nji radio të mëshefët pa altoparlant, të cilin vet Martini e ka ngatrrue nga pjeset e ndryshme, dhe kemi marrë

seicili nga nji vegel- ndigjuese të radios. Gjatë kohë ndigjohej signali i radio Moskes, i cili paralajmëronte ngjarjen e randësishme, signali i cili ishte thirrje dhe kurajim.

Ma në fund, në këtë pritje të padurim, gjatë së ciles njeni tjetrit ia ndigjojshim frymen, spikeri paralajmëroi fjalimin e shokut Stalin. Në qetsinë e cila mbretnoi gadi na pelsitëshin kokat. Ndigjova zanin serijoz por të qetë, kurajues të Stalinit, i cili foli mbi rrezikun e tmerrëshem i cili kishte hap krihët mbi atdheun sovjetik, mbi nevojen e luftes për jetë o vdekje, mbi nevojen që i gjithë Bashkimi Sovjetik të transformohet në nji llogor ushtarak në luften e përgjithëshme popullore. Me atë zâ të qetë, i cili epte fuqi për nji luftë shumvjeçare, i ftoi partizanët sovjetik në luftë në mbrapavijen e anmikut.

Fjalët e fundit të fjalimit ishin shqyptue moti, por ai ende jehonte në neve, në dhomë rreth nesh, me zâ ma të fuqishem se në veglen- ndigjuese të radios konspirative. Harruem që t'i hjekim ndigjueset e radios dhe shiqojshim njeni tjetrin sikur mos të shifëshim.

Ftyra e Ketes u ba ashtu sa që të tillë nuk ia kam pa ndoj herë deri atëherë.

Përshpëriste:

Sa e pakujdesëshme kam qenë! Mashtrohëshim me nji fitore të shpejtë dhe të lehtë. E kjo do të jetë nji luftë e gjatë dhe e tmerrëshme. E kush lufton tash kundra zaptuesavet të botes? Vetem Bashkimi Sovjetik dhe na.

E hoq ndigjuesen e radios, e maskoj radion, dhe shkelqei nga krenarija:

— Edhe na!

I ndrruem edhe disa fjalë të shpejta mbi atë për të cilen kishte ardhë, e mandej duel për derë pa e hetue kush, as hapat gadi nuk iu ndigjuen nëpër shkallë. Ndoshta qysh në derë t' oborrit, në qoshe, e pritëte rreziku i vdekjes, sepse, me gjithse ishte maskue, kjo ilegale shumkujt i ishte e njoftun.

Nji ditë vrapoi Sasha, puntor i ri metalurgjik, i cili ishte nji lidhje e jeme. I zi dhe i ngutëshem, i ashper dhe i rrasun si top, më paralajmëroi se diçka e madhe asht tue u përgaditë, por se mbi këtë nuk guxon të flasi. Tue u mbajtë konspirativ pa mjeshtri, tue i vrâ vetullat e trasha të zeza, dukej si komplotist në skenë ndërsa më tregonte këtë. Por menjiherë filloi të qeshi me gjithë

zâ, sikur t'ia sjellte ndër mend ajo mbi çka nuk guxon të flasi atë mbi çka mund të flasi, dhë kështu e gjithë kjo filloi të derdhet nga ai:

— Dje, tekstualisht nga duert e policit ka ikë Gembeshi. A, ai asht ekspert per luftë kundra policis, kundra atyne që sabotojnë greven dhe kundra trathëtarve. Gjaja ma qesharake asht ajo se sí e ka mashtrue gjindarmin. E çojshin nga spitali në polici, e dihet se vendimi i tij për vdekje asht qysh tash në gjepin e Aqimoviqit. Dhe, mierre me mend, policët kanë pranue që t'a çojnë në shtëpi, që t'a përshëndesi nanen për të mbramen herë. Dhe nuk e kanë pa mâ tjeter.

Të nesermen, me zotin e shtëpis Martinin te i cili rrij une, rastësisht shkova në vneshtë në rrugen e Mirjeves. Aty në nji shtëpi të vogel jetonte ilegal Çeda. Ishim në nji gjendje të ngjajshme, edhe ai pritëte lidhjen, por qysh atëherë e dinte se që të dy po dalim partizan.

Në strehimin e vneshtit, tue ndej pranë kodres së dheut ende të freskët të grave dhe fëmijve të vramë nga bomba gjermane, bisedojshim mbi t'ardhmen, tue shique qytetin e plaguem randë por i cili tue e shique nga larg ende dukej gjithnji i bukur i cili shtrihej para nesh, dhe tue e paraftyrue se sa i bukur do të jetë kur të jetë i lirë, kur të jetë i joni. Se do të jetë i lirë dhe i joni, kjo na ishte ma e sigurt se çdo gja tjeter.

Mendojshim mbi t'ardhmen, por e ardhmja ende ishte e mbulueme me perde, dhe rrezet e ngrofta të diellit të mbasdrekes së korrikut nuk depertojshin në të, si edhe syet t'onë, sado kjartë që shiqojshin. Se çka do të bajë kush prej nesh, se çka do të ngjajë me ne, kush do t'api jeten per atë në të cilen besojmë, se kush do t'a mbërrijë që asajë që të korret në luftë t'ia kushtojë të gjitha fuqitë e tija, nuk dihej. Ishim disa nga ata të panumert me të cilët llogariste Partija pa marrë para syesh nëse ishin pranue qysh atëherë si antarë të sajë, — na ishim ushtarë të nji ushtrije të pathyeshme. Se çka do të ngjajë me çdonjenin — nuk dihej. Por intimiteti solemnisht i thjesht neve na bashkonte, ndersa dielli derdhte rrezet e tija mbi neve këtu, në vnesht në afersinë e Beogradit; Çeda dhe une vazdhimisht dishrojshim që të shkojmë sa ma para, siç e dishronte këtë edhe Keta, me gjithse kjo don të thonte

ndamjen nga shoku, ndersa ajo mbetëte nën kushtet ma të vështira të luftes ilegale.

Kur u kthyem Martini dhe une, pamë nji ngutje të jashtzakonshme të Policis së posaçme, të Gestapos dhe ushtris nëpër disa rrugë. Pamë se i ndalojshin disa. Bamë nji manovrim me biçikleta, tue mos dijtë në realitet se të cilat rrugë janë blokue. Por, blokimi bash në atë moment hiqej, me qellim që të fillojë në kvartjerin tjeter.

Në qoshe të rruges s'onë qendronte Sonja, krejt e zbëtë dhe tue u dridh nga emocjoni që e ksihte pushtue. Flokët e skuquna iu kishin zgjidh, e buzët e trasha të kuqe iu dridhëshin. Pamë se aty ishte në roje dhe se po na pret neve. Na dha shejen që sa ma shpejt të hyjmë në shtëpi. Dhe këtu, me nji gëzim i cili dukej gadi si zemrim, bertiti:

— Keni pasë ma teper fat se mend. A e dini se i gjithë rreth i rruges Vidin asht bastis, se te na kanë qenë gjashtë njerëz të Gestapos dhe gjindarm? Rastësisht keni kalue nëpër blokim.

— Blokimi ishte tue marrë fund, — tha Martini me seriozitet por i tronditun.

Me ftyrë ende të shtrembueme nga tronditja, ajo, tue qajt dhe tue qesh njikohësisht, i binte në gjoks sa burrit të vet sa mue, tue na perzie, tue harrue se po ndahet nga burri sepse nuk e don mâ, e tue më konsiderue mue si gjini ma t'aferm.

Në mbramje ndigjova nga Sasha se nga spitali i burgut në rrugen Vidin asht lirue shoku Leka; tue tregue, Sasha i gjithë ndriçonte që ai e dinte sekretin qysh ma para, dhe që për ma teper ai vet kishte marrë pjesë në krymjen e akcionit si nji nga rojet në rrugen e tretë nga vendi i betejes.

— Kam mendue mbi ty. A din që une e ndiej si detyrë që të ruej ty deri sa të shkojsh, por sikur t'ishe rrezikue për këtë — nuk kishte pasë me qenë dam. Asht shlirue nji nga udhëheqsit t'onë kryesorë! Rastësisht ka ra në duert e policis, sepse personalisht ka shkue në nji mbledhje që të marri sekrete të randësishme ushtarake. Ka ra në pritë. Policija dhe Gestapo nuk kanë dijtë se kend kanë zanë, se atë kishin pasë m'e vra. Kanë pa vetem se ai asht i fort si çelik, dhe gadi e kanë mbyt me dajak. Dhe merre me mend, midis Beogradit, nga ndertesa të cilen e ruejshin mirë

qejt, shokët t'onë e kanë nxjerrë! E kanë vra kapterin Sreten, e ata të gjithë kanë shpetue.

U ndalue, si t'ishte tue jetue persri edhe vet madhësinë e ngjarjes.

— Shok, a din se çka don me thanë kjo per levizjen t'onë — asht lirue Leka! Edhe vet kjo trimni asht nji grusht per qejt, e na tash atë e kemi prap. Tash, kur asht ai i lirë, do të bahen trimni edhe ma të mdha. Askush neve nuk mund të na bajë gja, sado që të na vrasin.

Ftyra e komunistit të rij ndriqonte nga ajo kreni e cila proletarit ia ep koshjencen mbi atë se ai i takon Partis, Partis e cila nga çdo individ e ban njeriun njiqindë fish ma të fort, dhe i cili asht në gjendje të bajë ç'mos dhe pa tjeter duhet të fitojë.

Në banesen, në të cilen i jetova të gjitha këto, m'u desht të kthehem mbas ngjarjeve në Profesorska kolonija. Në nji mengjes erdhi Sasha dhe mësheftas më lajmëroi se më duhet të largohem nga kjo lagje, por nuk mund të më tregojë se pse. E dijsha se kjo bahet për shkak të ndoj akcionit i cili përgaditej.

— Ty duhet të ruejm, kemi nevojë për ty, — tha, e syet e tij gadi më dogjen.

Mbas dreke erdhi që të më „shoqnojë". Duhej të kalojmë nëpër të gjithë Beogradin, deri në Dushanovac. Por me qenë se motra e jeme Buba, e cila kishte lidhje të rejonit, ende nuk kishte gjet banesë për mue, Sasha më la, si në „stacjon të ndihmes së parë", në shtëpinë e puntorit të rij metalurgjik Kokan, ku gjeta nji shoqni të vogel. Ketu ka pasë me ardhë e me më marrë Buba.

*

Ishte kjo nji shtëpi e vogel, e lyeme me njifarë ngjyre të pacaktueme verdh-ngjyrë drandafili, me nji bahçe në të cilen lulet e diellit kishin zvarë kryet, të lodhuna nga puthjet e shumta të diellit të cilin e dishrojshin, — nji shtëpi e periferis së Beogradit me iluzjon të vorfen të prekëshem të komoditetit mikroborgjez dhe të „shtëpis së mirë".

Në bankë nën hijen e hardhis, para kopshtit të vogel të bastanit dhe të misrit, ishin ulë disa djem të rij dhe vajza rreth nji djali të ri, i cili i binte harmonikes së gojes. Nji grue flokë thime na priti me sjellje të shkathët dhe me disa shenja ftyre tue tregue se ajo din se çka jemi, dhe se ajo nuk ka kurrgja kundra, — por

nji njeri i lodhun i vjeter, — ati i familjes, — na matëte me sy sikur të na refuzonte dhe të thonte: „Jam ngij mâ me këtë punë.“ Grueja e pau të nevojshme që të na pershpëriste:

— Mos ia veni veshin këtij, nuk asht ky i keq.

Në dhomen e vogel, e cila ishte gadi në nji çrregullim „poetik“, me shtreten të pa ndrequn të ndrydhun tue u shtrij në ta, me libra të shkepuna dhe me troha të gjelles në tavolinë, me shibla të duhanit dhe me duça te duhanit gjithku nëpër dhomë, endej nji djal i ri, i holl me ftyrë të butë, lesh verdhë, me sy mavi që shiqojshin gadi si të tremun. Ai menjiherë më duel para si zot shtëpije dhe më shterngoi doren, tue luejt koken në mnyrë afirmative ndersa Sasha spjegonte. Por nji djal tjeter, me trup të zhvilluem si atlet, lakuriq deri në shokë, sikur mos të m'a vejke aspak mendjen, por, vetem, me qellim i çoj dhe i leshoj syet, dhe vazhdoi të trokit me dërrtë e tija të mdha dhe të forta mbi „Hermes-Bebi“ që ishte në minijaturë. Muskullat e fuqishme iu mbledhëshin sikur t'ishte tue ba ndoj punë të randë, e gjishtat e randë dukëshin si t'ishin tue ngulë gozhda në hekur, kështu që kujtojsha se do t'a thejë maqinen në të cilen shkruente ngadale dhe pa mjeshtri. Me ftyrë mjfat të vrazdhë, të madhe, me nji dukje ngapak fëminore, ishte thellsue krejtësisht në klavijaturen e maqines, gojen e çilte ngapak si fëmij kur mëson të shkruejë, dhe u tregonte sikur t'ishte tue punue ndoj gja shum të randësishme, — me gjithse kisha pershtypje se vetem asht tue luejt ashtu kot, ose asht tue i shkrue vajzes ndoj leter djaloshare.

Ndërsa i zoti i shtëpis i ri, Kakan, kishte fillue me mue njifarë bisede, ai tjetri bâhej se ende nuk më ka diktue, me gjithse m'ishte e kjartë se ai me qellim bahet ashtu dhe se e din fort mirë se kush jam une, dhe se e intereson ardhja e jeme.

— Ç'asht, Gembesh, kur do t'a mbarojsh mâ nji herë, — e pyeti Kokani.

— Ku po je ngusht, kam kohë, — u përgjegj në mnyrë atletike djali i ri, tue hjedhë mbi mue nji shiqim tallës nga syet gati të mbyllun, — nuk kam faj që nuk jam shkrimtar per me më shkue memoaret ma shpejt se dora.

Kur e ndigjova emnin „Gembesh“ më ra ndër mend menjiherë se kush asht: m'u duk bash i tillë si kishte pasë me u duk ky

ekspert per greva dhe per t'i qirue hesapet me ata që sabotojnë grevat dhe me polici.

— Pra, për perendi, ti kishe me pasë çka me tregue në memoare, — thash tue iu drejtue Gembeshit. — Ti je ai që e ka mashtrue gjindarmin tue u përshendetë me nanen?

— Ç' të bajsh, jam njeri i prishun, e çfrytzova rastin e sentimentalitetit te gjindarmi. Sepse asht gja e njoftun se nga nji herë edhe gjindarmët janë sentimental, sidomos ndaj atyne që shkojnë nën litar.

U shtri, gjoksi i tij u bâ shum i madh, e fulqijtë edhe ma të fuqishme.

— Lejom, i thash une, që t'a shof heren e fundit para vdekjes nanen t'eme të dashtun, të kerkoj nga ajo bekim dhe falje. Ai më shiqonte vranshem, kujtonte, ndoshta, çka po gënjen ky tash me bekim dhe falje, por, djalli t'a dijë se si, ai më pruni në shtëpi ashtu të lidhun. Dhe ndërsa ai pritëte skenen e prekshme, per t'ia tregue vet-vehtes shpirtmadhësin e tij, une e mbylla rrëmbishem deren, e mbylla me dry mbrenda rojen, e preva litarin dhe ika, pa u pershëndet me nanen.

Më shiqoi në mnyrë ngacmuese:

— Po t'a them sa me e permend, mue për nanen t'eme as nuk më ka pasë marrë aq teper malli. Nuk dij çka do të thot mbi këtë shpirti i yt i ndieshem i poetit, por u ne nuk e kam dashtë në ndoj mnyrë të posaçme. Po, ajo asht nana e jeme, dhe une nuk jam bir mos-mirnjohës. Por qysh nga fminija ajo më ka lanë që të kaloj diten rrugve dhe të më edukojë rruga. Prandej si po shef, nuk jam i sjellëshem, por ti mos m'a zen për të madhe, shkrimtar. Që nga fminija une kam punue, e une nanes i kam ra ndër mend kur ka pasë nevojë për të holla.

Ftyra e tij nuk ishte mâ vetem tallse, ajo u bâ e mejtueshme:

— Kam qenë vagabond, pse t'a mshefi. Po, kam qenë vagabond. — Me nji dorë kaloi mbi të gjithë klavijaturen e maqines së shkrimit, kështu që ajo tingëlloi holl. — E masandej, kur bahësha burr, kur kam fillue të luftoj, si puntor koshjent per kauzen t'onë, ajo nuk ka qenë e knaqune. Gjithmonë vajtonte dhe më çortonte, e fqijtë i thojshin gjithnji: „Çka do të bahet me ty". Sikur të mbetësha vagabond i cili fiton të holla, kish pasë me qenë krejt në rregull. Por atë e frigonte dhe ngacmonte ajo që unë u bana

luftëtar, si t'isha ba menjiherë vagabond. Une edhe mandej i kam ndihmue ngapak, por levizja për mue ka qenë ma e randësishme. Qe, në relacjon të tillë kam qenë me nanen, të cilen kam dasht t'a përshendes për heren e mbrame.

U mbështet mbi tavolinë dhe mbështeti koken mbi duer:

— Çka kujton, a po nuk ka pasë kuptim që e kam mashtrue gjindarmin kur u impresionue, i mjeri, dhe që e lash nanen me gojë hapët bashk me gjindarmin? Por, ndigjo, kqyr se e merr ti këtë ndoj herë si materjal për shkrim, nuk më pelqen kur e fut ndokush hundnen në punë të mija, dhe nga kjo ban ndoj veper letrare.

— Mos ke frigë, tash as koha nuk asht për ato punë, por une as nuk jam marrë më atë që t'a fus hunden në punë të hueja. E ti ke veprue drejtë. Qysh atëherë kur nuk të kam pasë njoftë, jam gzue.

— E, mos m'a ze ti menjiherë për të madhe. Po të them se jam i vrazhdë, i pagëdhenun, nuk më kanë edukue që të bahem i sjellshem. Por çka âsht âsht, kam lexue disa gjana t'ueja, dhe nuk shkruen keq. Per ma teper duhet të pohoj se...

Por këtu e kputi dhe më shiqoi ashper, tue më hulumtue, tue shpreh njifarë mosbesimi ndaj „shkrimtarve" pergjithësisht, dhe, tue më pa se ngapak isha shqetsue dhe ba nevrik mbi karrikë, qeshi me knaqsi, si me qenë tue dashtë m'e afirmue mejtimin e tij se shkrimtarët prap se prap janë dofarë njerzish të çuditëshem dhe jo njerëz krejtesisht real.

Kokani, i cili si zot shtëpije ndiehej pak si i shqetsuem per shkak të sjelljes së shokut të tij, më ftoj me njifarë kujdesi të prekshem që të shiqoj nga dritorja disa të rij që ishin ulë mbi bankë.

— Me dijtë ti sa mirë iu bjen veglave vllau i jem, kujtoj se nuk e ka shoqin jo vetem në Dushanovac, por as në Beograd. — Iu drejtue nga dritorja vllaut të tij: Hajde, Boro, bjeri gitares dhe harmonikes bashk.

Dhe Kokani m'a bani me sy: „Tash ke për të ndigjue."

Bora në fillim bahej se nuk don, por mandej, me gjestin e zakonëshem të kangëtarit dhe muziçistit të mirë, që asht i popullarizuem në shoqni, hedhi flokët mbas kokes, muer harmoniken, e shkundi disa herë për shuplakë të dores, dhe disa herë i fryni anë e m'anë si të ishte tue e provue dhe tue e mësue, dhe mandej kapi gitaren dhe, tue dhanë taktin me kambë, filloi të bie në të

dy instrumentat „La kukaraça". Iu binte me mjeshtri, me indiferentizëm të dukëshem të mjeshtrit për të cilin kjo nuk përfaqson asgja, por prap më shiqonte nga nji herë mue me bisht të synit si nji mysafir të ri mbi të cilin i kishin hęq vrejtjen.

Kish fillue të çohet nji erë e lehtë e mbramjes së veres. Muzgu dendej gjithnji. Mbi qiell, të praruem nga dielli qi kishte pranue dhe nga pluhuni, vizatoheshin në mnyrë plastike hijet e shtëpijave dhe të trupave të lisave, e misri dhe lulja e diellit shushuritshin. Gembeshi vazhdoi të shtypi në maqinë, dhe kjo e qukitun e ashper e sqepave të çelikët perzihej me melodinë dhe shushuritjen e mbramjes.

Ishte nji gja e çuditëshme, nji gja që kurr ma nuk persëritet, në këtë idilë nën rrembat e hardhis dhe me muzikë, me ato ftyra djaloshare në muzgun e praruem, në periferinë e Beogradit, i cili dridhej nga tmerri i okupatorit dhe ngrihej në luftë kundra tij.

Kokani shiqonte me kreni vllaun e tij ma të vogel — djalin e bukur dhe mjeshtrin, — dhe hedhi shiqimin mbi mue:

— Ç' po thue? A po din?

— Po din, — thash me admirimin ma të madh, që t'ia baj nji gëzim, por edhe për arsye se ndijsha gëzim për ato ftyra të skuquna nën hijen e rrezikut të tmerrëshem. Ftyra e Kokanit mbajti edhe nji kohë atë shprehje gëzimi pa të keq, dhe ajo më preki në zemer, sepse e dijsha se Kokani asht organizator i akcioneve të rinis në gjithë rejonin.

N' oborr hyni nji djal i rij i bukur, i gjatë, veshun elegant dhe me nji qeshje superiore. E njifsha qysh ma para, gjithmonë elegant dhe gjysëm-tallës. Ka qenë nëpunës në nji fabrikë metalurgjike. Por nuk kam pasë dijtë, as nuk kam mujt me u kujtue tue gjykue simbas pamjes së tij të jashtme të pakujdes se ai ka detyra ma të randësishme. Ai ishte lidhje per të dalë partizan. A asht ky luftëtar i vendosun, i palëkundun?

— A, ti je këtu, — m'u drejtue Dragani mue. — Bash mirë, kam diçka me të tregue.

Më mbati me njifarë shprehje komike në ftyrë.

— A kishte me pasë dam shëndeti i yt në qoftë se del pak në ajr të fresket, në flladin e pyjeve, në shiun e plumbave, hm?

— Për zoten, nuk kishte me i ba dam pak ajr të freskët, — nderhyni me gjithë zemer Gembeshi, sikur t'isha une ndoj bimë

nga bahçja e gjamit, e cila deri tash nuk iu ka qenë eksponue kurrfarë vështirsijvet të jetes, sikur mos të kisha qenë para pak kohë ushtar dhe rob lufte.

— Une, Dragan, bash jam tue pritë që të më thojnë me shkue.

— Kuptohet. Ti e din se une pa tallje nuk mundem. Qe pra, mbrenda ndoj dite po shkon. Ka ngja njifarë e perzimje me lidhje. Dhe bash mirë që të kam takue këtu, me gjitse nuk asht mirë që nodhesh bash këtu. Ju të dy, ti dhe Gembeshi, do të shkoni së bashku. Në duert e tija levizja e len jeten t'ande të çmueshme. Shpresoj se ti nuk ke kurrgja kundra ksajë? Ndoshta deri tash jeni miqsue?

Prap nenqëshi, tue fshi me nji faculetë të bukur ftyren e tij të gjatë dhe të zbetë dhe me sy disi neutral. Por menjiherë më perqafoi perzemersisht. — Krejt do të jetë në rregull.

— A din çka, shkrimtar, — m'u drejtue Gembeshi, tue e drejtue tash trupin e tij të madh dhe tue shique me sy gjymsmbyllë në terr i cili bahej gjithnji ma i dendun, — na të dy do të plotsohem. Une do të perpiqem që të baj ma të fuqishem, e ti mue do të më gëdhenish ngapak. Une jam i pagdhenun, dhe mos u çudit që jam ngapak i vrazhdë. I tillë jam. Bash po gëzohen që do të shkojmë së bashku. Une ty do të sterviti, mos ke frigë. Por une nuk jam aq i tmerrëshem si dukem.

Nëpër muzg e dallojsha ftyren e tij të madhe, fminore mbi të cilen ishte derdh nji qeshje tallse e butë, dhe ndjeva në vedi se do t'i jemi t'aferm njeni tjetrit: gëzohesha që do të shkojshim bashk.

Dera në murin e oborrit të shtëpis u hap dhe u mbyll rrëmbyshem. Para skenes së qiellit të mbramjes, me reflekse ende memzi të ndritëshme ngjyrë vjollce dhe portokalli, kaloi nji siluetë e shkathët e vajzes. Nana bash n'atë çast ishte tue pru llampen e vojgurit dhe hyni në dhomë bashk me vajzen.

Me trup delikat, në fustan të zi, me kambë zbathun që kishin nji freski të moshes së re me pashmangë të lehta, hyni në driten e llampes së vojgurit si personifikim i rinis në diten magjike të skenes. Në ftyren e sajë, e cila ishte në kalim nga fminija në vajzni, me sy të ngrofët të zi, flutronte nji qeshje e paguximshme, e cila nuk mbeti vetem mbi buzët e plota të kuqe. Nji dhamb i thyem, i cili dukej me rastin e kësajë qeshje, si edhe nji vijë e lehtë mbi

ftyren delikate si pjeshkë, i epshin kësajë ftyre nji bukuri edhe ma të madhe të rinis. Të gjithë sytë edhe pa dashtë ishin drejtue kah ajo, ndersa ajo tha disi frigëshem:

— Më ka dergue Buba që t'a marr këtë shok, — dhe tregoi me dorë në mue.

— Mirë, këtu jemi taman mjaft ilegalë — përgjegji Gembeshi.

— Une do të rrij vetem edhe pak, shpejt do të vjen ora policore, — tha Dragani.

Vajza m'a dha doren dhe më ftoi që të shkojmë. Gembeshi u çue në kambë, dhe mbasi m'a dha doren, tue pyet me qellim „Në rregull?", — e ndaloi për nji moment vajzen.

— Ndigjo, Mirjana. Kam me të tregue diçka. — A u habit? — Por lene, nuk kam nevojë tash. Ti ngutesh.

Më dukej se në shiqimin e tij xhixhllonte njifarë butsije në ngurrim.

Nana e Kokanit na percjelli. Në bahçe ishte terr, muri vetem pak u dallonte, por shtëpijat i kishin hapë syet e tyne tue xhixhllue nga drita e llampes së vajgurit, para se t'a lëshojshin perden mbi të. Grueja u pershendetëte me neve në qoshe. Tue shique për rreth, nëse po ndigjon kush, tha me butësi, tue theksue ngapak rusisht, me qenë se ishte me origjinë Ruse:

— E, fmijë, o fmijë. E dij une se asht e mirë ajo që e keni fillue ju. Nuk mund të mbesi kjo. Por e dij se vet vetiut nuk do të kalojë. Edhe Ushtrija e kuqe do të na ndihmojë. Por kam frigë. Kam frigë, e mjera per Kokanin t'em, gjithë diten diçka po nget dhe po punon mësheftas. Po e mshef para meje, por une e dij, e edhe une e mshefi para babes. U fshi me nji cep të fustanit. — Kam frigë. Do të këtë shum viktima. Lule të ketij vendi. Por le të jetë me fat. Ju due une të gjithë juve, si të ishit fmijë të mijë.

Tue u nda e puthi Mirjanen.

*

Në parterin e nji shtepis së madhe afer Kaleniqa Guvno po pres që të bashkohemi. Naten e fundit në Beograd e kam kalue në nji banesë të çuditëshme, si në ndoj kazermë luksoze, ku perveç lidhjes s'eme, Draganit, kishte edhe ilegalë dhe disa simpatizerë, të cilët me qellim që të maskohen punojshin në disa lokale argëtuese dhe kishin lejet e qarkullimit. Ndersa nji „balerinë" m'a

mbushte goten vermut, nuk dijsha nëse e gjithë kjo asht me seriozitet dhe e qendrueshme, a po asht ndoj lojë konspirative e filmit.

Tash jam tue ndej në dhomë në parter. Jashta asht paradrekja e valët e gushtit. Nëpër dritore, memzi permbi asfalt, shifen kambet e udhëtarve që kalojnë. Shumica kalojnë tue u ngutë, disa ndalohen rastësisht. Disa janë të dyshimta, dhe atëherë shaj në vedi „organizimin" e Gembeshit të shkuemjes. Me qellim maskimit radio ushton, ndigjohet me za të madh fjalimi trathëtar i Lotiqit, si nji lehje hipokrite gjakpirse. Ai e „shpëton Serbizmin". Dielli qendis lajle neper mësallë dhe iu ep nji ngjyrë të jashtzakonshme luleve të gjysem-vyshkuna në saksi. Zoja e shtëpis, që të mos më zgjatet e pritmja, — sepse Gembeshi gjithnji shkon e vjen, — m'a bjen njifarë pije që i pergjanë kafes. Me nervozitet i shfletsoj prrallat e Mopasanit që janë plot tmerr, të cillat nodhen mbi tavolinë. Jam i padurueshem si kurr ma para, tash kur ma në fund duhet të shkojmë. Gembeshi si per inat, del në rrugë dhe kthehet me nga ndoj pré të re. I ven mbi shtrat sa disa kundra, teper të randa, sa ndoj strajcë ushtarake, sa disa konzerva, dhe ndërkohë me kënaqsi e shiqon pistolen e madhe „Shtajer".

— Ja kam marrë nji frajerit, i cili nuk kishte me dijtë se çka të bajë me të. Bile kurrgja të mendëçme. A asht e bukur, a? Do të na sherben.

M'a tregonte deri sa endej nëpër dhomë këndej e andej dhe tallej me disa vajza. Ndërkohë më tha:

— Ti po bahesh ngapak nevrik? Kij durim edhe pak, tash do të shkojmë. Kam edhe pak punë. A, po, duhet t'a dijsh, nuk jemi tue shkue dhetë, por vetem pesë. Të tjerët do të shkojnë tjetres rrugë. Gjoka Jarac po shkon në nji aradhë tjeter, e Çeda po i prin grupit tjeter. Une duhet t'i bashkoj disa frigacakë.

Prap u zhduk, dhe une prap fillova të lexoj prrallat e Mopasanit, Lotiqi edhe lehte në radio, lulet mbi tavolinë dridhëshin në rrezen e diellit, e kambët e njerzve që kalojshin në këtë të dielle shkojshin gjithnji pranë dritores së parterit.

Dikush u ndalue pranë dritores dhe shiqoi mbrenda. E pashë se dikush po shiqon, por nuk deshta të kthehem. Hapat i afrohëshin deres, ndigjova njifarë spjegimit të pabesim, kur qe, në derë u duk Sasha, tue nxitue si gjithmonë.

— Rruga âsht e paster. Po vij prej shtëpis s'ate. Me qenë se asht afer, kishe mujt me u kthye me u pershëndetë me ta. Kush e din a do të shifeni ma kurr.

Me shkue në shtëpi — kjo asht gabim, — por a asht ma pak gabim të mshtillunit e Gembeshit diten e largimit?

Në banesen t'eme, në të cilen tash kam hy si njeri i huej që vjedh, e gjeta të bashkueme jo vetem familjen, perveç nji vllaut, por edhe Neli-Spanjollen e vogel, delikate. Ajo, në mjerimin e fundit, mshifej në banesen e cila ishte krejrsisht e kompromitueme, tue kujtue se këtu mue nuk do të më kerkojë kurrkush, e aq ma pak atë. Se mund t'i kerkojnë edhe të gjithë tjerët, mbi këtë ajo nuk ka mendue.

Bash atëherë isha permallue dhe shpejt ndahesha nga të mijtë, tue u tregue i fortë si ata, kur Sasha, me nji nenqeshje triumfuese dhelpnake, hapi deren e tjetres dhomë, dhe në të hyni vllau i jem që ishte burgos rishtas. Si i habitun qeshte me ftyrë të butë, dhe tha:

— Po vij drejt nga vdekja. Në Petrograd janë pushkatue pesdhetë t'onët. Mue kanë dashtë të më hjedhin në atë grup, por me ndihmen e nji të njofunit në polici e mbarova njifarë ngatrrese dhe shpëtova.

Më dukej kjo nji gja e pabesueshme, sidomos kur e shiqojsha ftyren e tij të pafajshme.

— Por duhet që të largohesh sa ma para. Kush asht pushkatue?

Më tregoi disa emna: sa emna të shokve të ngushtë deri tash! Shiqojsha këto ftyra të dashtuna, të cilat po i shof ndoshta për heren e fundit. Kush e din se çka do të ngjajë me të gjithë neve. Kush do të vritet ma para, ai që po shkon në luftë, a po ata që mbesin ende në qytet, ku lufta asht ma tinzake? Të gjitha ftyrat qesheshin, por i vrejsha se si dridhëshin, — vetem edhe pak dhe do të dukëshin edhe lotët. Por lot nuk ka: tash nuk asht çashtja mbi individet, — por edhe të gjithë ata individ gjithmonë janë njerëz me të gjitha ndiesit e njeriut...

Nga të gjithë këta, aq të dashtun, e para çfaqi delikatesen e vet Neli, të cilen memzi që e njifsha. Më perçafoi, dhe me buzë tue u dridhë, përshperiti:

— Sa lakmi t'a kam! Thueju atje shokve që të më thërrasin edhe mue. Sa e lumtun kisha me qenë sikur të shkoj!

Nuk mujta t'i them kurrgja. E dijsha se për shkak të njifarë gabimit, me gjithse luftetare e Spanjes, kishte humbë ngapak besimin e shokve. Shokun e sajë qysh ma para e kishin pushkatue Gjermanët. Ndjeva në vedi se sa vshtirë do t'i vijë, dy herë ma vshtirë në këtë ilegalitet, pa lidhje të forta me levizje dhe pa detyra të caktueme.

— Rueju, — më tha njena moter, simbas zakonit të vjeter familjar para se të niset kush në rrugë, por atëherë si e trembun tha: — Më falë, nuk kam kujtue ashtu. Por dishroj që të mbesish gjallë nëpër të gjitha rreziqet. Në qoftë se shifemi...

I shiqova edhe nji herë të gjithë. Ftyrat e tyne bashkohëshin në nji ftyrë të perzemert. Kush do të mbesi gjallë. Kjo atëherë ende nuk u dijte, e të gjithë kanë qenë gadi që të vdesin. Atëherë nuk kam mujt t'a dij se Neli per së shpejti do të pushkatohet, se të dy motrat e mija dhe të dy vllaznit do të internohen, se Paja do të vdesi trimnisht mbas torturimeve të gjata në Banjicë, e Dushan Jerkoviq, poet, simpatizer i pa-vendosum i levizjes, në momentët vendimtare do të gjejë fuqi morale të cilën askush nuk e ka parapa në të, dhe të bijë vdekun por mos të perulet deri në frymen e fundit në Norvegjinë e largët.

(Si më dukej ma vonë, kur kalojshim në luftë nëpër viset e ndryshme të vendit t'onë, gja e çuditëshme kur disa njerëz të pa-vendosun, të ftuem që të shkojnë në luftë, përgjegjshin:

— Une kishem ardhë, por si të vijë, kam shtëpinë, familjen, nuk jam mësue me vshtirsi të luftes.

— Si po kalojnë këta luftatarë, a kujton se për këta asht ma lehtë?

— E, ju jeni tjeter gja. Për juve asht ma lehtë. Nuk keni pasë çka me humbë. Jeni msue.

— Nga fjalet e ketyne njerzve të pavendosun kuptohej sikur luftëtarët mos të kishin lindë nga baba dhe nana, si mos të kishin dashtë askend, si mos t'iu kishte dhimbë asgja që t'a lanë, si mos t'a kishin dashtë jeten dhe si mos të kishin ndije dhimbje për viktima, por sikur të kishin lindë si luftëtarë të gatëshem të aftë për të gjitha sakrificat. E këta luftatarë kanë qenë jo vetem njerëz të cilët kanë dashtni ndaj njrezve të caktuem, por edhe katundarë

të cilve iu dhimbëte zemra kur vinte koha e punve të katundarve, dhe të cilve iu dukej se çdo shtëpi që e digjte okupatori asht e tyne, shtëpija e tyne atnore.

Në aradhen partizane nën Obrenovac kam pa djem të rij, babat e të cilve i mbajshin të burgosun si peng fashistat në Obrenovac. Kur i kanë pyet shokët këta të rij nëse iu vjen vështirë që shkojnë n'akcion për të cilin ndoshta do t'i pushkatojnë babat e tyne, — ata, tue u tregue të qetë, kanë përgjegjë:

— Jo. Ata edhe ashtu janë peng. Vetem kur të kishim mujtë me i lirue. Por që të hjekim dorë nga lufta për ta, nuk mundemi.

Naten, ata ndoshta kanë kja tue paraftyrue baben e pushkatuem, por në akcion ata kanë sulmue ndër të parët, aq ma me guxim sa ma teper që e kanë dashtë baben. Dhe bash kjo ka qenë njerzija ma e madhe e tyne. Sepse t'i zmbrapesh anmikut për arsye se ai kercnon me hakmarrje mbi të pafajshmit, kishte me thanë të hjekish dorë nga jeta e popullit, kishte me thanë të pranojsh që ai që ep urdhënesa të tilla të çuditëshme jo njerzore, të sundojë deri sa të dojë).

Nga banesa deri te „banesa" Sasha më shoqnote si roje personale. Nga poshtë hodha edhe nji herë shiqimin mbi dritore, mbas së ciles ishin grumbullue të gjithë me kujdes, që mos t'i bijnë kujt në sy. Mbasi më percjelli deri te dera e shtëpis, Sasha më shterngoi doren:

— Kisha me të thanë „lamtumirë", por kush e din a do të shifem ma kurr. Në qoftë se do të shifem të gjallë, ajo do të jetë vetem në Jugosllavin e re. Ndoshta na nuk do të jemi ma, por na do të fitojmë. Neve na prin Partija komuniste. Ka kush t'i prijë popullit.

— Këto ishin fjalë të cilat në momentin e parë jehojshin si përsritje e parullave. Ato iu duken të tilla edhe puntorit të ri metalurgjik Sashes; prandej u ndalue i habitun. Por mbasandej atij iu kall ftyra, dhe une ndigjova në vedi se me të vertetë jemi të fortë, shum të fortë, sepse si ky puntor i ri metalurgjik rritëshin me mijë e mijë nepermjet të kësajë parulle dhe bahëshin zot mbi vdekje.

Në parter e gjeta Gembeshin, të madh, të mbushun frymë, gjysëm lakuriq, tue folë me nji djal të ri, ftyrë hollë e t'ashper

dhe me sy të gjallë; kur hyna, djali i ri e kputi njifarë bisedimi të gjallë, t'emocionuem.

Në koken e ngushtë me flokë kacurrel kishte nji kapelë të çuditeshme françeze, e gjoksi i tij i ledhateum mirë dallohej nën fanelen e lehtë, e cila i linte lakuriq dy krih të hollë por me muskulla të forta.

— Mund të vazhdojsh. Ky, me të vertetë asht shkrimtar, por shok i joni, — tha gjoja me seriozitet Gembeshi, tue m'a luejt synin me madhështi.

Nga përshpëritja e emocionueme kuptova se puna ishte mbi akcionin e përgaditun kundra Vujkoviqit.

— Për ditë ky qen kalon në motoçikletë nëpër të njajten rrugë drejt llogorit të Banjices. E kemi shtëpinë nga e cila mundet... Kjo kishte me pasë nji randësi shum të madhe.

— Mbasneser, po thue?

— Në qoftë se nuk shtyhet për ndoj ditë. Ky ishte propozimi i jem. Puna asht urgjente. Çdo ditë po burgosin me shumicë, e ai i njef shum. Pa këta trathëtarë Gjermanve nuk kishin me iu vleft kartotekat.

— Mue po më tregon? E dij une atë ma mirë se ti. Por tash m'a ke prish vullnetin që të shkoj. Kishem mbetë të pakten deri sa të kryhet kjo punë. Nuk dij çka kishem me dhanë sikur të kryhet kjo me sukses. Eksperijenca e jeme...

— Fjalë të kota, mos u ban i marrë. Për ty asht koha e fundit që të ikish. A kujton se gjithmonë do t'ia dalish që t'ikish nga duert e tyne si atëherë? Çuditem si s'e ke lanë koken dhetë herë deri tash. Gjithkush të din, dhe teper je i pakujdesëshem.

— Une i pakujdesëshem? Çka po llomotit, — bertiti Gembeshi, por djali i ri e shtyni fuqishem në brij që mos të bërtasin. Gembeshi u perkul pak, tue shique tines në dritore.

— Hajde, shkoni ma njiherë, vetem po na mundon.

— Mirë, mirë, — llomotiste Gembeshi, — une po shkoj, por keni për të pa se sa kam me iu mungue. More, edhe kishem mujt une m'e ndryshue mendimin.

— Mjaft. Gjuro po zemrohet. A din se je tue i pri grupit.

— Eh, grupit. Jam tue iu prij panikjerve, — tha Gembeshi tue sjell doren n'ajr, e mandej m'u drejtue mue: — Më falë.

Djali i ri duel, kaloi pranë dritores me hapa të ngadalëshem, si t'ishte tue u ende pakujdesëshem rruges ashtu n'atë fanelë.

Gembeshi filloi të fishkllloje diçka qetas, prap tue ngatrrue diçka rreth kundrave dhe strajces ushtarake, tue u veshë dhe tue provue se si m'e fut pistolen që mos të shifet. Më dukej si t'ishte tue shty me pakoshjencë shkumjen. A thue per atë që i pelqejnë ma teper akcionet ilegale se disiplina në aradhë? A po edhe për ndoj gja tjeter?

M'u drejtue, ashtu pa i bam gadi krejt, siç ishte gjithmonë.

— Ndigjo, shkrimtar, që të them tash nji gja krejtësisht diskrete.

U ndalue. U shifte se po i bjen rrotull.

— Me gjithse ndaj teje jam ngapak i vrazhdë, gzohem që do të jemi së bashku. Do t'a plotsojmë njeni tjetrin. Mos u ba i merzitëshem, ata të tre na presin në vendin e caktuem, tash do të vijë koha. Por, deshta diçka me të pvetë.

Radio këndonte me gjithë zâ nji kangë dashtnije antipatike të kafes. Gembeshi me zemrim ia uli zanin radios, e atëherë filloi me pavendosmeni, me nji ftyrë gadi fëmínore:

— A e din Mirjanen. Atë te e cila ke banue tash rishtas. Çka mejton mbi të?

— Mejtoj si asht ma mirë.

— A po shef, une po shkoj. Nuk jam tue shkue nga qetsija në ndoj mshtjellim, — edhe këtu jam në mshtjellim, dhe e gjithë jeta më ka qenë mshtjellim. Por po iku nga kndej. Dhe... diçka më mungon. Ndoshta kishte me më qenë zemra ma plot kur, tue u largue, të kishem pasë të drejtë të kujtoj mbi dikend, bash mbi dikend...

Më studjonte ftyren.

— Mos më qesh. Do të thuesh se nuk asht koha që të mendoj bash mbi dikend. E dij. Une as nuk po mendoj ndoj gja të jashtzakonëshme. Shkurt, e due Mirjanen, por nuk dij a t'ia them këtë me rastin e largimit. Vetem kaq. Ndoshta nuk ka kuptim, kush e din se çka do të ngjajë me neve? Por ndoshta kishte me qenë ma bukur që të kujtoj mbi dikend.

Ishte i merzitëshem, dhe kjo bante përshtypje veçanerisht të çuditëshme mbi trupin e tij të madh, kokëfortë. Pashë nevojen që t'a përgëdheli mbi flokët e tij të mëdha anarshike, por u ndalova.

— Po të kuptoj, Gembesh. Por mejtoj se nuk kishte me qenë në rregull kjo. Ajo asht tërhjekse dhe e mirë. Por a thue t'a lidhish bash tash, që të ket nji kujdes ma teper? Mund të mejtojsh ti mbi tê edhe pa këtë, në qoftë se kjo kishte me pasë ndoj kuptim për ty. Por tek e mbramja, pse mos të kujtojsh mbi tê?

— Nuk asht kjo njilloj; në qoftë se e dij se edhe ajo mejton mbi mue... Por ke të drejtë. — Menjiherë tha me ashpersi: Pra, a je gadi?

— Une qysh moti. Më duket se jam tue të prit ty.

— Ashtu, — tha si i habitun, tue i shique kundrat e reja, të randa të cilat ia shtërngojshin kambët. E veshi pallten e re, të randë të lëkures, dhe e zdeshi, tue mos dijtë nëse t'a bajë në këtë vapë. Ma në fund, tue iu dhimbë, i mshtjelli në nji batani të vogël, dhe të gjitha këto i shterngoi me nji rryp, tue e sjell këtë barrë nëpër ajr, me qellim prove.

— Hajde të shkojmë, — tha vendosmenisht, tue futë pistolen e madhe në rryp ndermjet pantallonave dhe xhaketes. Por me qenë se pistola dukej perjashta, m'a dha mue:

Fute në çantë, por në mnyrë që të mundesh me m'a dhanë menjiherë në qoftë se nevojitet. Une i kam edhe dy bomba.

Por sa m'a dha, m'a muer prap, e mue më dha bomben.

Ma në fund u përshëndet me të shtëpis, të cilve sigurisht iu kishte merzitë mâ ajo pergaditje e gjatë. U përshëndet me ta gadi si fmij perzemersisht.

Dreka kishte kalue. Rrugët ishin gadi të shkreta, nji vapë e randë kishte ra mbi to; parandihej se do të bje shi.

Nëpër këtë vapë, të ngarkuem, kalojshim nëpër rrugët e vogla, tue i shique nën sy ata pak njerëz që kalojshin. Diksuh me shpejtsi shkonte mbas nesh. Nuk dukej si agjent, por kush t'a dijë. Hapat e tij afrohëshin gjithnji e ma shpejt, dhe na e shpejtuem t'ecunit në mnyrë që mos të dallohet, kështu që nëpër nji oborr të kalojmë në nji tjeter rrugë. Vetem të mbërrijmë nji herë në Koshutnjak, dhe në Çukaricë. Vetem? Do të takojmë edhe shum spijuj. Menjiherë Gembeshi më shternoi për brryl dhe per nji moment qendroi si i ngulun në dhé: „Shiqo", më përshpëriti.

„A thue çka ka tash?", mejtova për nji çast në dyshim, sepse përshpëritja e tij nuk pati efekt alarmi, por perkundrazi, gëzimi.

Shiqova në drejtim të shiqimit të tij: në qoshë e pasë Mirjanen tue folë me zâ t'ulët me do vajza. Gembeshi si mos të mundëte të levizi nga vendi. Tue u kthye mbrapa me kujdes, Mirjana na pau, gëzimi i shëndriti në sy, dhe nëpër buzët e plota gjysem të hapuna shëndriti dhambi i sajë fminor i thyem. Por e pau edhe atë të panjoftunin i cili vraponte mbas nesh, u kthye kah vajzat dhe shkoi me to. Në qoshe kthei koken kah na me plot kujdes. Na u zhdukem në oborr dhe e humbem percjellësin e dyshimët.

*

(Gembeshi, i cili në realitet ishte Dragan Markoviq por mbiemni i kishte mbetë për arsye që i pergjante gjoja ministrit ungarez, na printe nëpër peripetija të ndryshme nga Beogradi i blokuem drejt aradhes së Posavines. Për shak të mosvendosmenis së disa antarve të ekipes, shkojshim rrugës pa rrugë, dhe Gembeshi u zemronte gjithnji për shkak të vrejtjeve frigacake të dy bashkudhtarve. Tue kalue pranë nji katundi, në të cilin hyna une me nji shok që të shof mendimin e banorve, u ndaluem afer nji bunari). Në bunar u lamë dhe pimë uj. Gratë dhe vajzat vijshin me marrë uj dhe tallëshin me neve sikur të dijshin se ku jemi nisë. Uj gurkulliste gëzueshem, mbi neve ishte lëshue qielli i kaltert, i randë, me vapë verore, e gazi i vajzave jehonte mbi sermishta dhe mbi fusha të verdha të misrit. Hodha shiqimin rreth e përqark mbi pjesen bregore simpatike të Serbis, dhe mejtova: „A thue ky vend mund të jetë në robni?"

Pak ma larg nga rruga u ulem nën plepa të gjatë, plot gemba. Nga larg, para pijetores, shifshim nji grumbull qerresh të cilat ishin tue u kthye nga pjaca e qytetit. A asht kjo ajo pijetore të cilen e permendë grueja e dyqangjis? A thue janë ndalue qerret per shkak të pijetores, a po i kanë ndalue gjindarmët për t'i bastis?

Njifarë pakujdesje e perendis na ka pushtue në fushen plot rreze diellit. E ngranem të gjithë atë që kishem me vedi, dhe, tue i kallë cingaret, u shtrimë në hijen e plepave. Plepat hedhëshin nji hije të vogël, e lisat tjerë dridhëshin si argjent në vapen e mbasdrekes. Të gjithë shokët i kapi gjumi, tue harrue që të vejnë rojen. E une rrijsha çuet, çuet me njifarë ndiesije të mrekullueshme të liris dhe lehtësis. Tymi i cingares hypte në qiell, tue humbë në dridhjet e ajrit të ngroftë, dhe më dukej sikur të isha tue shique orë me radhë fletët e plepit që dridhëshin nën kumonen e kaltërt

të qiellit. Qerret kalojshin në afersi, por une as nuk iu a vejsha mendjen. Mashtroheshem nga iluzjoni se të gjitha do të kalojnë lehtë. Kishem besim në vendin t'onë dhe në njerzit e tij, dhe më dukej që, kur të bashkohemi me shokë, askush nuk do të mundet me na damtue. Në pakujdesje dhe qetsi të shpirtit filloi të depertojë padurimi që të mbërrijmë sa ma para, e mandej nji mjergull merzije, nëpër të cilen kalojshin ftyrat e dashtuna të cilat ndoshta kurr mâ nuk do t'i shof. Mbas nesh terrori dhe blokimi, para nesh pasigurija e luftimeve të tmerrëshme. Përsëri m'u kujtue Nausika, dhe vjerrshat e Homerit dridhëshin mbi gjethin e plepit.

Menjiherë dikush më shkundi për krahut. A thue më paska kapë gjumi? Gembeshi më kishte hypë mbi ftyrë:

— Çka po flen sikur mos të kishte kurrfarë rreziku! Nji katundar më kallxoi se gjindarmët janë tue ardhë rruges. Hajde të nisemi.

Kur u zhdukem në detin e misrit, i pamë gjashtë gjindarm, të cilët edhe mâ para ishin t'urrejtun, por tash ishin dyfish t'urrejtun sepse iu sherbejnë Gjermaneve.

— Do të takohem edhe nji herë, për së shpejti, — murmuriste Gembeshi.

Vapa vinte gjithnji tue u shtue, me gjithse dielli ishte tue ra kah prendimi. Para shtëpis së rojtarit të hekurudhes na zuni shiu. Nji ferrovjer me qyrk të trashë pumponte uj para shtëpis. Kerkeum që të pijmë, me gjitshe shiu kishte fillue të bije. Me të mbatun e pvetem si asht në Obrenovac.

— Në qoftë se nuk jeni të detyruem, mos shkoni në Obrenovac. Mbramë e kanë minue hekurudhen disa dhe kanë sulmue kundra gjindarmve. Në qoftë se i keni lejet e Gjermanve, rrini në Bariq, qe atje asht kafja. E në qoftë...

— A janë tue burgosë në Obrenovac? — pveti vendosmenisht Gembeshi.

— Çka dij une. Mund të ngjajë gjithçka, — përgjegji ferrovjeri, tue u kthye kah shtëpija e rojtarit të hekurudhes dhe tue hjedh mbi ne nji shiqim të mbatun. Shkundi currelat e shiut nga qyrku, shkundi kambët dhe shkoi.

Shiu binte si i terbeum, qielli i randë ishte lëshue mbi tokë. Në hekurudhë, pak ma larg prej ures së vogël, nuk kishte as njeri. Kaluem tue vrapue mbi të, por na dukej se kjo po zgjatë teper.

Shîqumë mbrapa, ngapak tue u çuditë që nuk na ndiqte kurrkush. E kaluem hekurudhen e rrezikëshme.

Me gjithse i mbushun frymë, Gembeshi, krejt i lagun, me gojë të bame dru, tha me admirim:

— Mirë kanë bâ, e kanë shkatrrue hekurudhen.

— E na per pak që maruem për punë të tyne, — tha Mariqi tue iu dridhë dhambët.

— E para, çka don me thanë ajo „për pak"? E dyta, me pasë dijtun se kush po iu vjen kishin pasë me ndalue çdo akcion, — nenqeshi Gembeshi.

— Muzgu i shiut u trash për së shpejti dhe u ba terr i plotë, nga i cili derdhëshin ujvaret e shiut.

— Tash kurrkund, deri në mengjes, — tha Gembeshi, me gjithsë kjo kishte me qenë kohë e pershtatëshme për të hy mbrenda.

— Në qoftë se kishte me qenë kohë e pershtatëshme, perse nuk provojmë? — morî guxim të pvesi Franjo.

— Për arsye se nuk e kam lidhjen e nates, por vetem të dites. Të kisha me dijtë ku asht aradha e jonë... Por duhet me ânë të lidhjes.

Në nji pyell të vogel mbi Obrenovac jemi merdhi dhe dridhë dhambësh gjithë naten e gjatë, tue u perpjekë që të gjejmë ndoj vend të cilin imagjinimi kishte m'e konsiderue si të terun.

— Ky asht nji trening. Do të kemi ksi lloji sa të dishroni, — kurajonte Gembeshi, pallton e të cilit të lëkures e qitëshim krihvet përmbi rrobe të laguna.

Mariqit dhe Simes iu dukte se çdo çast po e ndigjojnë krizmen e hapave të dikujt.

— Qe parolla.

Gembeshi as nuk pergjigjte ma.

Cinxërojet ishin terbue tue ekzekutue simfoninë e tyne të marrë deri në mengjes. Në mengjes lindi dielli, tue prarue si flori inxhijtë mbi barë të lagët.

Po'shkoj une në Obrenovac për të gjetë lidhjen. Ju mshifnu atje në kaçuba, dhe pa mue mos shkoni kurrku. Për së shpejti do të vij me iu marrë, ose do të dergoj ndokend, — tha Gembeshi dhe shkoi.

— Në qoftë se nuk kthehesh, në qoftë se të ngjan ndoj gjâ? — pveti me frigë Mariqi.

— Atëherë seicili le të shkojë kah të dijë. Partizanë ka, vetem duhet me i gjetë.

Përcjellëshim me shiqim figuren e tij të madhe, me kokë të madhe e cila largohej pranë gardhit, e mandej lëshohej kodres teposhtë, për t'u drejtue rruges së ngushtë, që shkelqente nga shiu, drejt ures mbi Kollubarë. Ecte i sigurtë dhe vendosmenisht.

— Lehtë asht për tê, — tha pa kurrfarë shkaku Mariqi. — Vetem të mbërrijmë na gjallë deri te aradha. Nji njeriut aq të paseriozitet iu kanë besue jetat t'ona.

— Mjaft mâ. Sikur t'ishte vetem jeta e jote e çmueshme, — m'u dasht t'i them, me gjithse m'u dhimbëte. Gembeshi nuk mund t'a duronte mâ, e ai gadi e urrente Gembeshin për arsye të inatit që kishte ai. Duhet me pa ma vonë nëse me të vertetë asht qyqan, a po vetem nuk asht msue me këtë lloj rreziku. Në kaçuba u tershim, dhe gadi u terem, e Gembeshi s'ishte kund. Bashkudhëtartë folshin me hemendje mbi këtë. Dalsha mbi kodren e vogel për të shique. Nga nji herë kalonte ndoj qerre, e në fusha, të cilat e kishin pij shpejt shiun e nates së kalueme, punonte nga ndonji katundarë. Në largësi shtrihej qyteti, i cili dukej si nji pallangë e qetë dhe krejtësisht e thjeshtë. Nga nji herë u ndigjonte nga nji pushkë, e mandej krisma e mitralozit. Por ende nuk u ndigjonte ajo jehonë e pergjithëshme e pushkve, si u ndigjue për së shpejti nëpër Serbi.

Orët u dukshin të pa kufi. Kur u tha në llogarinë e „mospergjegjsis" së Gembeshit nji seri e tanë vrejtjesh jo të pelqyeshme, nga naltë paprimtas u ndigjue nji zâ i fuqishem dhe i ashper:

— Ku jeni ju kështu, ku jeni fut si mij?

Përgjegja une, e në qoshe të kaçubave u duk Gembeshi, i madh dhe pa të keq si n'inat tue qesh.

— Ku je deri tash, — deshti t'i flas Mariqi.

— Vetem shpejt. Kam qenë në Obrenovac, kam gjetë lidhjen. Sot asht qetsi, dje ka qenë poterë. Do të kalojmë nji nga nji pertej ures; une do të mbes i mbrami. Mbi urë janë gjindarmët, në qytet Gjermanët, por ju ecni sikur mos të kishit dert për kurrgjâ. Mue nuk më kerkuen leter-njofimin në urë. — Fshinte djersen me mangë. Edhe nji grup tjeter del sot mbas dreke nga Obrenovci. E na do të bashkohemi në pijetoren e parë mbas ures. Kur të mbërrij une, ju menjiherë nisuni. Une do të iu mbërrij dhe do t'iu çoj.

Gja e çuditeshme. Me rrezik kemi dalë nga Beogradi, nji ditë e gjysëm jemi ende nëpër kollomboq dhe grun, e tash thjesht të shkojmë nëpër qytet.

U dashte të shkojmë drejt rruges, — tha Gembeshi. — Shokët na kanë pritë, kanë dergue patrolla rreth rruges që të na marrin.

U nisem nji nga nji. Mbi urë qendrojshin dy gjindarm, nji i vrânshem dhe me mustak, tjetri i rruem dhe i lyem. Bisedojshin me disa gra. Ato qeshëshin pa vullnet, tue e zgajatë bisedimin. A thue e bâjnë ato këtë me qellim? Gjindarmet më shiqun, por vazhduen të argëtohen. Mbas ures disa puntorë e rregullojshin rrugen. Në pijetore, në të cilen sherbejshin vajzat, e gjeta Mariqin, i cili binte aq ma teper në sy sa ma shum që perpiqej që mos të bijë në sy. Edhe unë e pash se asht marri që të presim me u bashkue këtu, në pijetore të dyshimt, ku çdo çast kthehen gjindarmët për shkak të vajzave dhe pijes. Por bashkudhtarët e mijë nuk dijshin me u sjell fare dhe para se të mbrinte Gembeshi filluen të shpërndahen, tue më lanë disa porosi me anë të tjerve.

Kur mbërrini Gembeshi, m'u desht t'i kerkoj të tjerët nëpër qytet. Kishin hy në njifarë kuzhine popullore dhe në ambeltore. Por deri sa isha tue i gjetë ata, kishte humbë Gembeshi. Memzi e gjeta tue dalë nga ambulanca, ku ishin tue ia lidhë kamben e plagueme. Vetem ma vonë msova se lidhja kishte qenë në Zyren shëndetsore të qarkut, dhe se kamba e plagueme kishte sherbye mirë.

I gjithë nji grumbull memzi i bashkuem, me Gembeshin e zemruem në krye, kaloi pranë disa kamjonave të gjermanve dhe pranë rojes para Prefektures, e mandej mbërrimë në nji rrugë të periferisë, kaluem jashta qytetit, dhe menjiherë u çuditem: duelem.

Dhe ma në fund u realizue ajo që gjithnji deri atëherë më dukej gjâ fantastike: u gjetem menjiherë midis nji kompanije të tanë shokësh, të lirë, të armatosun, të qeshun, dhe iu bamë t'aferm njeni tjetrit si askush askujt deri atëherë. Ishim të bindun se askush nuk asht ma i fortë se na.

Në këtë gjendje solemne shpirtnore e shiqova Gembeshin, organizatorin e ardhjes s'onë. Ai fliste me komisarin e kompanis, dhe neve na kishin regjistrue. Gembeshi ishte dicka i vranëshem, me gjithse gëzohej:

— Sa qesharake ka qenë endja e jonë poshtë e naltë, më vje turp. Por kështu asht gjithmonë kur t'i apin njerezit e panikut, — murmuriste ai. Atëherë më shiqoi rrebt: — Kam qenë i sigurtë se edhe ti do të jesh paniker. Mos u ofendo, une jam i sinçert. A din, gëzohem që nuk ke qenë paniker.

— Tash sejcili ka per t'u tregue se çfare asht, — thash une. — Nuk duhet të ngutet njeriu në të çmuemit.

Më ra aq fort krahve sa që u perula. Ftyra menjiherë iu këthill dhe iu mbulue me nji gaz madhështor.

— Këtu jemi! Këtu jemi! Alla kemi për të luftue!

Me njifarë lehtësimi hodhi barren e vet mbi ledinë dhe me dashtni iu afrue pushkomitralozit, i cili ishte vendos afer radios. Mbi ftyren e tij bijshin njollat e ndritëshme të diellit i cili u kullonte nëpër rrembat e lisave në pyellin t'onë. Ajo ftyrë që dukej nga jashtë e vrazhdë ishte frymzue nga mnija dhe dashtunija.

*

Komanda e kompanis na ndau nëpër togje të ndryshme, por lidhja e jonë, si për inatë sentimentale, mbeti në fuqi. Delikatesa e Gembeshit, me folë të drejten, u çfaqte në pjesen ma të madhe në ngucjen ironike në hesap të shkrimtarit, por ishte butësi e vertetë, sidomos kur ishim vetem.

Gadi çdo ditë vijshin grupe të rij luftetarësh, nga qyteti dhe katundi. Ata u dashte të pritshin nji ditë o dy deri sa të marrëshin armët, -armët ndërkohë gjindeshin dhe zaptoheshin në luftime.

Komesari i ynë politik, Vllada Aksentijeviq, i thatë dhe i butë, i cili i kishte lëshue zvarun mustakët e mëdhaj dhe e çonte zanin për t'u dukë ma i rrebt, kishte propozue që gjatë kohes pushimit, ndërmjet akcioneve, partizanët e rij të ushtrohen në perdorimin e armve. Komandanti i kompanis Radenko, katundar i ri i urtë dhe i pa fjalë, iu dha urdhnin tog-komandantave. Me gjithse nuk ishem aq i ri, u rreshtova edhe une me të rijt dhe disa shoqe për të ushtrue. Mbi këtë disa partizanë „të vjeter", të cilët kishin kalue qysh atëherë nëpër disa luftime, qeshëshin gjithmonë. Vllada i hjeki vrejtje Gembeshit që as për atë nuk kishte me qenë i damëshem ushtrimi. Por Gembeshi me perbuzje i fryni buzët e trasha.

— Une t'ushtroj? Jam stervitë une në luftë kundra policis dhe Gestapos! — Dhe tue e hjedhë mbi qafë shapken të cilen sa e

kishte fitue, tha me perqeshje: — Pse të luej theater, si ky shkrimtar, i cili don që të jetë shembull disiplinimit!

Vllada e thirri në nji anë:

— Shiqo, Gembesh, bash asht e nevojshme m'e dhanë këtë shembull. — Ftyra e tij ishte e butë, syet e urtë plot dashtni, e ndersa folte merrte ajr nëpër dhambë, tue i zbutë fjalët. — E shef që na porsa kemi fillue të krijojmë ushtrinë. Ajo po shtohet dita dites, dhe ajo do të rritet ashtu sa që ti as nuk e mendon. Gjermanët do të hjedhin kundra nesh fuqi gjithnji ma të mdha. Do të habiten, — nuk do të dijnë kah me dërgue perforcime, në Jugosllavi, a po në Frontin e lindjes. E n'aradhat t'ona ende nuk ka nji disiplinë me të vertetë ushtarake, as nji relacjon të vertetë ushtarak ndaj komandes. Qe, po e shef, edhe ti para luftëtarve po diskuton me udhëheqsin. Kompanitë t'ona janë të përforcueme me nji besim asketik ndaj luftes, por kjo „barasi" romantike që ekziston ende, duhet të zhduket. Na duhet të kemi nji disiplinë të vendosune, me koshjencë, por t'ashper. Prandej, nevojiten shembuj disipline, e jo vetem trimni. E ti, puntor i ri metalurgjik, komunist i ri nga qyteti, nga Beogradi, duhet të jesh shembull për katundarët e rij, të cilët nuk e kanë çelnikosjen t'ande proletare. Na i ftojmë të gjithë atdhetartë në luftë, në luften e pergjithëshme popullore. Por kush duhet të jetë shembull në çdo pikëpamje?

Gembeshi pau se Vllada ka të drejtë, se me anë të Vllades po flet Partija. Uli kohen dhe e shqyptoi nëpër dhambë të shtërngeum:

— E pohoj, jam tue gabue.

Për këtë disiplina ishte me të vertetë ma e vshtirë. Në luftime ka qenë trim — shum herë ishte kthye nga akcionet krejt i perlyem dhe i qeshun, i digjte arshivat e komuneve dhe i çarmatoste gjindarmët. Ishte depertues. Me rastin e pengimit që mos të mundet okupatori me e shti në duert e tija drithin e fshiem, ai pranë maqinave ia dilte që t'i bajë katundarët për t'a kundershtue anmikun, t'i bindin se nuk duhet të çojnë kurrgja në pazar. Me rastin e sulmeve kundra kamjonave fashisht me plot ushtarë hidhte bombe për s'afermi, tue dishrue që të shofi me syet e vet suksesin. Në kompani ka gezue dashtuninë e të gjithve. I pakujdesëshem në veshje, me rastin e levizjeve të shpeshta dhe të shpejta gjithmonë

mbërrinte i mbrami nga ndoj vend i mshefët, dhe ashtu tue u ngutë i mbathëte kundrat e randa, të cilat gjithmonë ia vrajshin kaben. Dhe, për të qenë të gjitha në harmoni të plotë, ai me këtë rast mbante mbas vedi nji numer librash të mbledhuna për së shpejti të cilat i kishte lidhë dhe i mbante në rryp mbas shpines së gjanë të tij — ajo ishte biblioteka që iu kishte besue. Kështu gjithmonë shkonte tue këcue mbas kolones, gjithni deri sa nuk kishim ndoj luftim. Në luftim ka qenë në mes të parve.

Vllada percjllte me vemendje qendrimin dhe zhvillimin e çdonjenit, dhe konstatonte ndryshime të vogla tek Gembeshi, por gjithmonë e qortonte. Vllada, komisar, i cili simbas nevojes i binte tokes me kondak ose kërcnonte me pushkatim me qellim që të luftonte kundra butësisë së tij, ka qenë njeri që donte me pasë pastërti në çdo gja, dhe në asnji mënyrë nuk dutonte çrregullim, dhe as duhanin, sidomos jo tek të rijtë.

— Partizani nuk duhet të api pamjen e ndoj laperi. Rregulli dhe morali luftarak plotësojnë njani tjetrin.

Gembeshi i shifte të gjitha, por kundërshtonte me kambëngulje dhe nuk donte që të heqi dorë nga duhani.

— Në vend që të jesh shembull për të gjithë të rijtë në kompani, ti po e prishë disiplinën, — tentoi të zemrohet Vllada me ton dhe me gjest. Në të vërtetë ai ia tepronte tue kërkue që mos të pihet duhani.

— Une nuk jam i ri, une jam komunist i vjetër, — e bindëte Gembeshi Vlladën kur ishin vetëm, tue i ardhë keq që komisari i dashtun zemrohet për shkak të tij.

Në nji mbledhje të kompanis edhe Gembeshi u paraqit që nuk do të pijë ma duhan. Mësheftas ai prap se prap pinte duhan, por Vllada ishte i knaqun. Nuk ishte puna te duhani, por te besimi. Vllada pau se Gembeshi âsht ba mâ i rregullt, se tashma nuk vinte në momentin e fundit tue mbathë këpucët në vrapim mbas kolones, as nuk i bante bisht rojes si ma para. Ai sidomos ka qenë i prekëshem kur iu bante vrejtja: „A din se je puntor metalurgjik i Beogradit?"

„A e dij këtë? A e dij këtë? Më njeh mue e gjithë Drejtorija e sigurimit të qytetit dhe e gjithë Gestapoja", mejtonte në vedi, tue e zmadhue ngapak randesinë e vet si komunist i njoftun.

Librat i mbëledhte me shum kujdes dhe i lexonte, tue hy kudo që gjindte ndoj vend të mëshefët. Sa e shifsha mbas drrasave të ndoj çardaku të naltë, të thelluem me mejtime në liber, sa nën ndoj tunel të gjethit në të cilin kishte humbë për të lexue.

— Gjthmonë e kam nderue librin, por ashtu, nga larg. Vetem tash më asht hapun bota e librave, — më fliste sikur të m'a besonte ndoj sekret. Edhe mue më ngrehte në strehime të tija që ishin ngapak të izolueme, me qellim që, me sy të tijë të hapun dhe me ftyrë plot vemendje, të më pyeste mbi disa gjana mbi të cilat vetem tash në këto ditë të vrazhda kishte fillue të mejtojë. Dhe gjithëçka që msonte të mirë, përhapte rreth vedit, në bisedime me partizanët dhe katundarët.

Njiherë na zuni bombardimi nga aeroplanat gjerman afer katundit Dren. Vrapumë në nji stallë. Aeroplanat sulmojshin direkt tue fishkllue sirenat, bombat fishkllojshin dhe bishin rreth nesh, tue u shpernda në copa mbi tokë si tufa lulash me dimensione shum të mdha. Stalla dridhej, shtazët vrapojshin nëpër tê dhe dridhëshin nga ajo të cilen nuk e kuptojshin, nga friga panike. Gembeshi çitëte koken për derë për të shique aeroplanat tue flutrue dhe bombat tue ra. Tue lajmërue ai e çitëte doren mbi zemer dhe krejt i ndriçuem thonte:

— Nuk më rrahë shum ma teper se zakonisht. — Ia rrihte krahët kalit i cili dridhej me gjith trup, me dhimbje e shiqoi nji shok i cili ishte zbé fare.

— Trimnija asht nji gja, e zotnimi mbi vet vehten asht nji gja tjeter. Duhet të ia mbërrijmë që mos të na shterngohet zemra nga friga as atëherë kur jemi të pafuqishem. Kjo asht koshjenca. Ky asht shpirti i njeriut.

Mbas nji gjysëm ore aeroplanat kaluen. Kulmi i stalles ishte ba shoshë, e toka për rrëth ishte lavrue. Tymi ende ngrihej zvar.

Tue dalë nga stalla, e cila ishte vetem „strehim" nga pamja, Gembeshi iu drejtue atij shokut i cili qe zbé, dhe i cili tash me shpejtësi merrte frymë, tue shique gjithnji qiellin:

— Kush e din çfarë tmerresh na presin. E çka kujton, si asht kur të bijë njeriu në duer të anmikut, të torturohet? Me armë në dorë je trim, dhe me shpirt je i fortë.

— Lene ti shpirtin, nuk kam qejfë kur të më bijë sypri ndoj gja, e une mos të mundem kurrgja kundra ksajë, — tha shoku.

Sikur t'iu kishte ngulë në kokë me qellim Gembeshit mendimi mbi frymen e njeriut. Atij iu ba e kjartë diçka të cilen e ka dijtë edhe ma para por jo me koshjencë: që në luftë armët dhe shpirti janë të pandashme.

Aradha rritej si gjatë nates. Për ma teper edhe ata t'ardhun rishtas, tue qenë në njesi, e konsiderojshin trimnijen si nji obligim. Por ndrrimi i rojes edhe nuk shkonte si duhet. Ngjante që ndokend nuk e ndrrojshin nga gjashtë orë, sepse ndërrimi flinte, e komanndanti i rojes nuk ia vente mendjen. Kjo më ngjante shpesh sidomos mue, sepse të gjithë e dijshin se une nuk do të zemrohem. U zemrojshin vetem komandanti i kompanis dhe komisari, sepse çashtja e rojes ka qenë e randësishme.

Tue qendrue çuet për të sigurue kompaninë, vetem, në nji pozicjon të larguem, tue ndi në vedi kënaqsi për këtë përgjegjsi, une në këto orë të vetmisë me plot kujdes jetojsha momente të paharrueshme. Tue ia vu mendjen çdo ushtime dhe çdo shenje, ndijsha se si natyra, për heren e parë e njoftun aq per s'afermi, rrjedh në mue dhe leviz me mue, e une prap mbes nji pjesë koshjente e ndame, koshjent edhe mbi detyren e caktueme. E gadi nga çdo llogor nëpër pyjet e Posaves shifej nji dritë e rrejshme e kaltërt nga maja e Avalles, e cila bashkonte në vedi kujtime dhe ngacmonte dëshiren e dhimbëshme për qytetin e dashtun në të cilin duhet të mbërrijmë si shlirimtarë.

Në momente të tilla më gjindte Gembeshi, tue m'u afrue gjoja me pakujdes, pa interesim per detyren t'eme, tue punue diçka si fmij në lojë.

Ai fliste me za t'ulët, e mue m'u deshte të vrej rreth e rrotull.

— Po, mbramje e bukur. Këtë na njerzit e zakonëshem as nuk mund t'a ndiejmë. Por shpirti i yt poetik sigurisht tash flutron në sfera ma të nalta, — fillonte tue u perqesh. Por atëherë edhe atë e prekte mbramja me bukuritë e saja, e drita e kaltert e Avalles edhe në atë e nxitëte melankolinë për qytetin e dashtun. Dhe në vend që „shpirti i jem poetik" të përshpëriste, Gembeshi i pagëdhenun shqyptonte me za t'ulët fjalë të cilat kumbojshin gadi poetikisht. I përkujtonte rrugët e dashtuna dhe njerzit e Beogradit, të gjithve neve na i ngjallte ngjarjet e përbashkëta, manifestimet

dhe demonstratat, ekzaltimet dhe luftimet. Nga fjalët e tija rrjedhte urrejtja dhe dashtnija, mjerimi i kaluem dhe lumnija e ardhëshmë. Frigëshem dhe turpshëm i dilte para sysh ftyra e Mirjanes. E atëherë u kthente prap tek stili i vet, dhe tue më lanë vetem, thontë:

— Kishem mujt me të ndrrue, sepse nuk kam gjum dhe jam i lirë. Por lene, rri. Kjo nuk asht moskoshjnecë, por mosdepertim. Por sa herë që të mbesish në roje pertej kohës së caktueme, do të baj shoqni.

Nji herë ndërsa isha në roje, binte shi, ishte ftoft. Mantlin e shiut ia kisha dhanë kuririt, dhe u dridhësha nga të ftoftit. Gembeshi m'a pruni pallton e tij të lëkures. U ul, ashtu i madh dhe me kokë të madhe, vetem për nji moment.

— Kam dasht me të thanë nji gja. Ti e din që une nuk i duroj panikerët, por as aportunistat e dikurshem. Ndoshta ndaj disave jam edhe i padrejtë, sepse këtu janë permirsue shum nga ta. Sidomos kam qenë i rezervuem shum ndaj Velo shoferit. A e din, ai disa vjet para lufte ka dalë nga levizja puntore. Asht mbyllë si kërmilli në shtëpinë e vet. I kam folë para teje atij, si edhe Mariqit.

— Mariqi edhe tash âsht ma teper frazeolog se luftetar, por Vela...

— Vela asht ba trim. Qe, këtë deshta me t'a thanë: Vela asht ba i mirë, dhe une e kam propozue për tog-komandant. Kishem dishrue që të emnohet, dhe të më bahet tog-komandant. Këtë e tha sikur të kishte qenë i shternguem të hjeki ndoj barrë nga ndergjegjëja e tij. E pallta e tij e lëkures mbeti mbi mue.

Rashë me palltë të Gembeshit. Shiu kishte prâ, por në tokë të lagun ishte ftoftë nën çadren e lisave. Por vetem sa më kishte kap gjumi, na çuen. Tue rrëshqit mbi tokë të lagët, tue këcye përmbi gardhiçe dhe vija, mbas nji orë ecje u ndaluem mbi nji rrafshnaltë të rrethueme me kaçuba. Pashë se aty ishte togu i jem dhe i Gembeshit. Vetem tash na kallzuen detyren. Para mengjezit duhet të zamë priten nga të dy anët e rruges.

Zbardhoi drita kur e zumë priten, krejt afer, gadi bash në vija pranë rruges. Dielli ngjitej gjithnji ma naltë dhe nxente gjithnji ma teper. Mbas nji pritje të pa durim u ndigjue zhurma e motorrit.

— Veni oroe, mos çitni kot. Jemi tue prit transportin e kamjonave, — përshpëriste ashper komandanti i kompanis.

Por tog-komandanti i jem Rajko, i cili kishte dhe pushkomitralozin, duel në rrugë, për t'a vendos aty pushkomitralozin.

— Kur të filloj une me çitë, grahjani edhe ju.

Mbërrini nji automobil. Vetem tash pamë se kjo ishte nji veturë. Por Rajku çiti, e simbas komandes, edhe na. Gjamat kerciten, automobili u ndalue me fishkllimë e nga ky duelen dy civil të frigsuem, tue kërkue falje.

— I njof këta, — bertiti Rajku. — Ky asht tregëtar nga Obrenovci, e ky prefekt nga Valeva. — Deshti t'a zbrazi shanzherin mbi ta. Por nga ana tjeter kcei Gembeshi.

— Mos çit. Le të rrijnë këta si peng. Automobilin duhet m'e ngreh dhe m'e djegë. E ju, — iu drejtue atyne të dyjvet dhe shoferit, — dijne se kjo luftë bahet kundra okupatorit dhe atyne të cilët i sherbejnë.

— Ndoshta s'e keni mendjen me na vra! — qante ai i trashi me faqe të zvaruna, tue e mbatë me sy Rajkun e terbuem dhe Gembeshin e qetë të pamshirëshem.

— Na gjithmonë po i shpëtojmë Serbët që mos t'i vrasin Gjermanët, — lomotiste zgjatoja i zbetë pranë tij.

Rajku prap me zemrim e ngrehi naltë pushkomitralozin, por mbasi e shiqoi qetas Gembeshi ai e lëshoi prap poshtë.

— Në sherbim të Gjermanve nuk mund të shpëtohen Serbët. Por na tash për tash nuk do t'iu vrasim. Do të kerkojmë me iu ndrrue. Mjaft. Ngrehne automobilin.

Por gabimi i Rajkut na u hakmuer. Automobili ende nuk qe luejt nga rruga, kur qe ja mbërrinë kamjonat gjerman. Nuk ranë në prite, — hetuen se diçka ka në rrugë.

I pritem me zjarm. Kamjonat u ndaluen, dhe nga këta kcyen ushtarët. Të shtimet nga armët ishin aq për s'afermi sa që baruti digjte ftyren. Gembeshi vrapoi në rrugë dhe hodhi bomben midis tyne. Ranë edhe disa bomba dhe Gjermanët u habiten. Vrapunë drejt kamjonave, tue i ngreh zhag të plagosunit. Na as nuk pamë kur hynë civilat në automobil të shpuem, dhe iken. Rajku shtini nji shanzher mbas tyne. Nji grup Gjermanësh prap sulmoi kundra nesh. U tërhoqem pertej nji ledine deri në arë të misrit. Midis dy zjarmijvet, Gjermanët ishin rreshtue në vija nga të dy anët

e rruges. Dukej se nuk do të munden me i ba ball luftes, plumet t'ona i kishin rrallue qysh në fillim. Menjiherë nga ana tjeter e rruges ushtoi shtimja nga topi. U ndigjue bertima e parë:

— Tanksat!

Kjo bertimë ka qenë si panjkë. Me tanksa dhe bunkerë u deshte të mësoheshim ma vonë. Në togun t'em filloi nji turbullim. Gjermanët nga rruga mueren inisijativen. Tue kcye permbi nji Gjerman të vramë, nji oficjer i gjatë, me ftyrë e cila ishte fry nga terbimi, të mbushun me njolla, u drejtue dhe bertiti:

— Sulmoni!

U rrxue, i qelluem nga plumbi i Rajkut. Rajku, tue shti gjithnji shanzher mbas shanzheri nga qoshja e ares misrit, bertiti me njifarë zani të hollë dhe të ashpër:

— Terhiquni tue luftue!

Misri u thente nën neve, plumat e mitralozit fishkullojshin, e plumat e topave të tanksave lavrojshin token rreth nesh. Kthehëshim, shtishim, dhe prap terhiqeshim.

Tue ngah pertej nji ledine të vogel deri te nji kollomoq tjeter i madh, e pashë në anen tjeter të rruges Gembeshin tue hjedhë bomben mbi tanksin e parë, tue qendrue drejt sa ishte i gjatë. Tue shti edhe nji herë nga qoshja e ares misrit, pashë se si u rrxue Gembeshi.

A kemi ngah? Po. Tue u shkep simbas nevojes, u perpiqëshim që prap mos të humbim njeni nga tjetri. Por u pashim vetem kur e kalojshim ndoj ledinë tue ngah, tue iu eksponue kështu përsri plumave. Mbas meje dikush bertiste pa da:

— Ti me palltë të lkures, perkulu ma teper!

Ky ishte nji nga ata të cilët kujtojnë gjithmonë se për shkak të njanit pson e gjithë njisija.

Memzi ecsha; pallta e Gembeshit m'u kishte randue dhe kështu isha ba ma i palevizëshem. Dielli digjte. Në afersi pamë nji zjarm. Kjo, ishte kallë gruni pranë maqines fshise, në panikun që kishte ngja.

Gjithë diten kemi hasë në grupe Gjermanësh dhe kemi shti njeni kundra tjetrit. Vetem dikur vonë naten, u bashkuem, të këputun nga lodhja, në llogorin e kompanis. U numruem. Tre i kishim të plaguem, ndërsa dy mungojshin fare. Midis atyne nga togu tjeter të cilët nuk ishin kthye, ishte edhe Gembeshi.

Me tronditje i tregojshim përsëri ngjarjet. Diskutojshim nëse ka gabue Rajku që hapi zjarmin kundra vetures, dhe nëse ka gabue Gembeshi që nuk lejoi që të pushkatohen ata dy vet menjiherë.

— Ata kanë lajmërue në qytet që të dërgohen tanksat.

Vllada ishte i paknaqun me organizimin e dobët të akcionit, por i dha të drejtë Gembeshit, i cili mbasi u ba puna kështu, kundershtoi që të pushkatohen ata të dy.

— Nuk kanë kah shkojnë ata. Le të shifet se na nuk i vrasim Serbët deri sa mos të vertetohet krimi i tyne. E sherbëtorët e Gjermanve të cilët thojnë se po e shpëtojnë serbizmin, duhet të demaskohen.

— Të gjithve neve na vinte vështirë që nuk ishte ma me neve Gembeshi. Shum vetë nga togu i tij pohojshin se ai asht vra ndërsa ka hjedhë bombat.

Na kishim ra dhe na kishte zanë gjumi mbi batanija nën lis, kur mbërrinë dy vetë të humbun nga togu i jonë. Filloi tregimi i ri. Ata kishin mbetë të blokuem në miser, kishin ndigjue bisedimin e Gjermanve për s'afermi. Gjermanët kanë qenë të terbuem, sepse kanë pasë humbje. Edhe nëpër katunde nëpër të cilat janë sjellë dy t'onët tue kerkue llogorin, u fliste mbi humjbet e gjermanve.

Në mengjes, ndërsa ishim tue ndigjue radio-Mosken, si fantazem, i mbushun frymë, i ndyetë dhe tue qeshë, mbërrini Gembeshi. Gadi nisem m'e prekë me dorë.

— Nuk vdes une ashtu aq lehtë, — qeshte me krenari . — Në mbramje kam hasë në nji kompani të bataljonit t'onë të dytë, e edhe ata i kanë ba Gjermanët pluhun. Gjermanët kanë kalue keq.

— E ata të dy që i lëshove ti? Ata na i kanë pru tanksat, — tha si i ofenduem Rajku.

— Mbi atë se kush ka gabue do të vendosi shtabi. E ata të dy nuk do të munden me na ikë, tash i njofim.

Gembeshi e zdeshi xhaketen e tij të ndyetë, të rrudhune dhe të shpueme. Këmishen e kishte të përgjakune.

— Kam disa të grrithuna. Perka, hajde me m'i lá.

Me të vertetë plumat vetem e kishin grrithë në disa vende. Ndërsa e lyente Perka me jod, tue u gëzue që përfundoi kështu puna, i thash Gembeshit:

— Bash kam qenë frigue se do t'a trashigoj pallten t'ande të lëkures. Të kishe me dijtë se sa e kam sha deri sa kam ikë!

— Të besoj, dhe ka qenë mirë që e ke pasë ti, se une kishem pasë m'e hjedhë në atë vapë të dyfishueme, — qeshte Gembeshi. — Une prap kam kujtue që e kam humbë së bashku me t'y, e kështu duel puna sikur me t'a pasë dhanë ty që të m'a ruejsh.

Gjithnji e ma teper zotnojshim mbi rrugë, e për ma teper edhe mbi Saven. Qysh atëherë i kishim detyrue disa vaporre që t'i afrohen bregut të lumit, njerzit e Nedeiqit i kemi zanë rob, rrugëtarët i kemi lëshue, e barren e kemi zanë plaçkë.

Nji mbramje, ndërsa aradha e jonë e kishte rrethue Obrenovcin, mbasi e patem përfundue fletoren e bataljonit dhe mbasi e kishim shumue thirrjen garnizonit të Obrenovcit që të na dorzohet, më kapi gjumi mbi shtratin e fortë të nji dhomes katundare pranë Çedes; ai qysh atëherë ishte ba komisar i kompanis. Si nëpër gjum ndigjova si po e çojnë Çeden dhe si i raportonte diçka përgjegjsi i patrulles. Ende nuk më pat dalë mirë gjumi, e në gojë e gjeta nji kamish englez, tymi i djegës i të cilit më shtini të kullem. Mbi vedi pashë ftyren e Gembeshit e cila qeshte me nji qeshje të gjanë. Ai kishte zbulue nji magacin të kolones së pestë, dhe më çoi mue që t'i shof disa xhaketa të lëkures që i kishte pru.

— Çibukun po t'a fali, e xhaketen zgjedhe vet, — tha me madhështi.

— As nuk mundesh me më falë gja, as nuk kam çka me zgjedh, — ia solla ndër mend se kjo asht plaçkë lufte, me të cilen disponon shtabi.

— E po, shpirti i yt poetik nuk guxon të gabojë. Por une qysh ma para kam bisedue me shokët nga shtabi, dhe kjo asht caktue per ty. Zgjedh.

Me të vertetë kam pasë mbetë pa xhaketë, e netët me shi kishin fillue të më dobësojnë.

Gembeshi m'a tregonte nji xhaketë të bukur të re të lëkures, dhe nji të vjeter të pilotve, si të deshte të më ngacmojë. U mbatsha a t'a marr xhaketen a po jo, dhe ma në fund vendosa t'a marr atë të vjetren, të shkyemen. Gembeshi triumfonte:

— Kështu. E kam dijtë. Ma në fund, ajo ty dhe të përshtatet. Këtë askush nuk do të ngutet m'e marrë, e atë të mirin qysh neser ia kisha dhanë dikuj.

Atë xhaketë të vjeter e kam bajt tri vjetë lufte. Ajo gjithmonë m'a kujtonte Gembeshin, ajo bukvalisht e nxente në mue kujtimin e gjallë mbi të.

Gembeshi u ba tog-komandant, i vendosun dhe i qetë. Atëherë tog-komandanti ose komandanti i kompanis, osę delegati politik o komisari politik i kompanis, ishte nji person ma i randësishem se që ka qenë ma vonë ky funkcjon. Ai ma nuk thonte se asht komunist i vjeter, por në shtabin e bataljonit dhe të aradhes flitshin mbi të si mbi nji shembull të komunistit.

U shpërndamë, sepse pranë shtabit të aradhes, e cila ishte rritë deri në tre mijë vetë, qe formue ekipa për punë kulturale në ushtri dhe në teren.

Tue më dergue nga shtabi i bataljonit në ekipen kulturale të aradhes, komisari i aradhes, Bora Markoviq, me flokë të kaltërta, dhe me sy të kaltert gadi të tejpashem, me ftyrë plot vija nga vuejtjet dhe luftat e gjata, por e cila ishte gadi të kuptojë çdo gja që asht njerzore, qeshi:

— Atje do t'a gjejsh nji mik të vjeter. Do të gëzohesh.

Bora, menjiherë mbas bisedimit të shkurt filloi të mejtojë thell mbi plane. Shkova në shtëpi të zjarmit, ku u ngrofsha dhe u tersha pranë zjarmit. Sepse kuriri, i cili më kishte pru mue dhe Avram Pijaden, artistin e ardhëshem partizan, tash sakat nga plaga me gangrenë, na kishte çue pertej disa kanaleve nga të cilët ishte derdhë uji, në të cilët sharrojshim.

Në nesret ka qenë dita e ngrofët plot diell. Mbi shkallët e shkolles në Tullari, ku ishte edhe shtabi i nji bataljonit bashk me puntorinat dhe ekipen kulturale, e pashë fantazmen. Tue e dijtë qysh ma para se do të vijë miku i vjeter i cili nuk e din se do t'a gjejë këtu, në shkallë, tue qeshë, më pritëte Keta. Ajo, e cila u perpiqte ma teper që Çeda dhe une të shkojmë sa ma para partizan, vet memzi kishte dalë gjallë nga Beogradi. Ngjyrë bjonde, dukej me të vertetë si nji fantazem nga nji jetë e kalueme, e cila ishte e dejë për njerjun vetem për shkak të luftes për nji jetë ma të mirë, dhe në të cilen nji nga vlerat ma të mëdha ishte edhe

miqsija. Në egersinë e luftes mbînte shoqnija e re, jo sentimentale, por për këtë aq ma e thellë dhe njeriu fitonte shum ma teper shokë të afërm se që ka mujt me pasë ndonji herë ma para. Por shoqnija e bashkuerme me miqsinë e vjeter për çdonjenin ishte nji gja e posaçme.

Keta më tregoi se me të vertetë e gjithë familja e jeme ishte internue.

— Por jo për shkak t'and. I kanë internue për shkak të punes së tyne; m'a çiti doren mbi krah, që të më qetsojë të pakten në këtë pikëpamje.

Tue tregue mbi luftimet dhe vuejtjet në Beograd e permendi edhe Mirjanen.

— Nji mbramje m'u desht të shkoj te ta. Nuk kam pasë kah të ja mbajë ma. Pleqët nuk më pranuen, por Mirjana m'a gjeti dhomen. Më tregonte mbi Gembeshin dhe mbi ty. Kur erdha kndej ndigjova se edhe atë e kishin internue.

A jemi ba të vrazhdë? Jo kurr ma para nuk kemi pasë ndjenja ma intensive. Por kemi harrue ankimet dhe delikatesen nga jeta e maparshme.

Të gjithtë ekipen e vogel kulturale të aradhes Keta e kishte vu nën diktaturen delikate të kujdesit të sajë amnor. Gjithmonë energjike, e shkathët dhe e gëzueshme, nga nji herë u përmallonte thellsisht tue i kujtue shokët të cilët i kishte lanë në duert e gjakatarit. Nji mbramje, në nji dhomë katundare në Tisovik, ndërsa nji shok i binte në violinë knages së Çajkovskit „Kanga pa fjalë", ajo i mbuloi syet me duer, dhe tue u dridhë, sikur të deshte të lirohet nga diçka, tue u mbajtë që mos të çajë me zâ, tregonte:

— Por kjo ka qenë e tmerrëshme! Kurlri, djal i rij, i cili vinte si lidhje me aradhë; u dashnue në shoqen te e cila kam banue si ilegale. Ajo nuk kishte qenë bash aq e mirë, kjo u konstatue ma vonë, në polici. E ai as nuk ka qenë koshjent se asht dashunue në të — si partizan as nuk kishte me ia lejue vehtes nji gja të tillë. Por gjithmonë kur vinte tek une per lidhje, u shifte në të se si e kerkon me deshir të madh me sy Oligen...

I hjeki shuplakat e dores nga syet dhe shiqonte në nji pikë në dhomen gjysem të terruemë:

— Banesen t'eme e zbuloi anmiku. Nuk jam e sigurtë nesë mos jam edhe vet fajtore, nëse nuk kam qenë e pakujdesëshme dhe teper e besushme ndaj njerzve. Në banesë e kishin vu pritjen. Kuriri kishte me mbërri për lidhje. Nuk mundem m'e lajmerue, vetem m'e pritë në rrugë, me ia dhanë nji shenjë. Ma se nji orë jam sjell rreth shtëpis, edhe kanë mujt me më zanë njiqindë herë; ma në fund e pashë si vinte shpejt dhe me vemendje drejt shtëpis. I epsha shenjë. E thirra me zâ të ultë. Por ai ishte thellue në mejtime, i verbët dhe i shurdhët; mbi ftyrë kishte shprehjen e djalit të ri i cili shkon për t'u takue me të dashtunen dhe harron çdo gja tjeter. Deshta që edhe para deres s'oborrit t'a kapi dhe t'a ngrehi, — por ai kishte hy në oborr, në derë të shtëpis menjiherë e kapen kater duer. Duket se aq me vemendje kanë shique kush do të hyn, sa që mue nuk më kanë hetue. Por une nuk mujsha me u nda, me gjithse tash ishte fare kot. Nuk mund u ndava; u sillsha rreth shtëpis. E kur e qiten jashta, kur e qiten jashta — t'a kishe pa atë ftyrë! Ajo ftyrë ishte aq e tmerrëshme, aq e tmerrëshme — une pak ma para e kisha pa aq të lumtun! E Ollga... për fat të mirë ajo nuk duel. Ndoshta ajo, e këputune nga dajaku, edhe padeshtas kishte pasë me thanë për vedi se jam une... Jo, këtë nuk mundem m'e harrue. Dhe më duket se nuk gëzohem që kam mbetë gjallë.

Shokët dhe shoqet në dhomë ja filluen kanges. Keta e shkundi nga vehtja idhnimin dhe tha:

— Jo, kjo nuk asht e drejtë. Na, të cilve vdekja na ka dhanë pushim, duhet t'a apim jeten t'onë sa ma shtrejt.

Kanga e perfshini edhe atê dhe filloi edhe vet të këndojë bashk me të tjerët.

Me ndihmen e çetnikve, Gjermanët sulmojshin me fuqi të mdha kundra aradhes s'onë, me qellim që t'a rrethojnë. Nga rrethi i Kocelit kaluem në rreth të Peckes. Bash kur u bashkonte bataljoni i Posaves nëpër mbeturinat e shtëpijave të qytetit të vogel të rrenuem, me qellim që të drejtojë sulmin drejt Lubovijes, mbërrinë paprimtas dhetë aeroplana gjerman, të cilët lëshuen mbi të nji shi plumash nga mitralozi dhe bomba. Ekipa e jonë ishte qysh ma para në nji shtëpi të vetmueme përjashta qytetit, dhe vetem ndonji nga bombet e shumta binte për rreth nesh dhe afer nesh. E përcjellshim këtë ekvilibrizem të tmerrëshem të aero-

planave, të cilët lëshohëshin poshtë dhe çohëshin naltë, tue e lëshue barren e tyne vdekjepruese. Me gjithse dukej se të gjitha bombat na afrohëshin neve, ato në pjesen ma të madhe bijshin mbi qytet. Pamë grumbuj luftetarësh të cilët mëshifeshin nëpër gropa dhe prroje, tue i fshi zjarmi i mitralozit. Udhëheqsi i ekipes s'onë, Bogdan, i cili perveç detyres së vet, e entuzijazmonte popullin me kangë kryengritse në lahutë, përshpëriste me dhimbje të madhe mbi ftyren e tij të hollë, të zbetë.

— Vrasje e tmerrëshme. I gjithë bataljoni!

Kur përfundoi kjo simfoni e vdekjes, kuriri na lajmëroi që të nisemi nëpër Pecka. Vetem atëherë kur kaluem mbi uren e vogel dhe kur pamë menjiherë aty pranë sajë kufoma të ndryshme të kuajve, e mandej muret e rrënueme dhe pjesët e trupave të njerzve nëpër rrugen e përgjakun, e kuptuem sa humbje të mdha patem. I njoftem të vdekunit dhe të plagosunit. Të vdekun ishin nja dhetë, të plagosun shum, por në atë të perzimje që u ba, humbjet dukëshin ma të mdha dhe ma të randa se që ishin me të vertetë. Bataljoni kishte psue humbje, por pamë se bataljoni ekziston.

Në lakim të rruges, tue e mbajtë delegatin e togut Boren, qendronte Rajku trim dhe i vrazhdë; Boros iu kishte zvarë kamba e thyeme, e djersa e pergjakëshme i shkonte ftyres teposhtë. Shamataxhiu i dikurshem Rajko e mbante me nji dorë të plaguemin, delegatin e togut të tij, e me tjetren, sikur t'a kishte harrue këtë, i ferkonte syet si fmij që qanë e nuk pajtohet dhe dëneste midis rruges. Qamja e këtij luftëtari të fortë, të pafrigëshem, i cili disa herë ka qenë denue për arsye të anarshizmit dhe egersis së tij, bante nji përshtypje të tmerrëshme. N'anen tjeter, tue e mbajtë Boron me nji dorë, e tue dhanë shenjë me tjetren, qendronte Gembeshi. Epte urdhna të kuptueshem, organizonte shpëtimin e të plagosunve dhe nxjerrjen e të vdekunve. Qendronte i zbetë, por gjakftofët, me gjithë tmerrin që e perhapte Rajko, në atë të perzimje rreth shpëtimit të plagosunve shtinte nji rregull, nji siguri, bindje se kjo asht nji nga fatkeqsijtë e shumta të cilat na presin por që në relacjonin e fuqive nuk ndryshojnë kurrgja. Më duel para tue ngah, dhe, tue harrue për nji moment poziten, më shterngoi doren me gëzim. E çiten në qerre t'onë Boron dhe dy të plagosun tjerë, dhe nga perzimja, e cila vinte tue u rregullue u nisem drejt

Tisovikut. Trupi i Gembeshit, i cili lëvizte me shpejtësi në rrugë, zhdukej dalë ngadalë. E në fund të qytetit kish fillue të radhitet bataljoni, i aftë që të niset për sulm në përbamje të ardhës.

Kështu e kam pa për herën e fundit: në çrregullim dhe perzimje e cila ishte shkaktue nga grushti i armikut, mbante naltë shpirtin dhe forcen e ushtris së re shlirimtare!

Këto luftime ishin paraloja për ofansiven e parë të përgjithëshme të Gjermanve kundra ushtris s'onë dhe kundra teritorit të lirë në Serbi.

Në ditët e fundit të nandorit u terhoqem nga Uzhica. Nga detyra e jeme e re në Uzhice, në të cilen kam qenë vetem dhetë ditë, u bana në këtë perzimje tragjike dhe heroike pjesmarrës në terheqjen dhe në organizimin e rojeve në Palisada. Këtu më ka hasë Këta. Ajo mbërrini me grupet e fundit të ciliët kishin depertue nëpër kolonat gjermane. Gjermanët vrapojshin rruges me tanksa dhe kamjona drejt Palisadave. Minimi i ures mbi lumin Gjetina nuk pat sukses. Llolla Ribar dhe Dragânçe memzi shpëtuen koken me rastin e tentimit që t'a minojnë vet përsri.

Në këtë luftë të tmerrëshme, në të cilen ushtrija e jonë u kalit në kuptimin e plotë të fjales, nuk ishte gja e vshtirë të ndigjojsh mbi vrasjen e njenit ose tjetrit luftëtar. Në Palisada gjith naten nuk u dinte gja mbi disa udhëheqsa ma të naltë nëse kanë mbetë gjallë. Terheqja u bante në luftë gjoks më gjoks.

E mbushune frymë dhe e tronditun, Keta më tregonte mbi njisitë të cilat kishin mbetë midis trupave gjermane dhe bandave trathëtare të Drazho Mihajlloviqit.

— E kam pa edhe Gembeshin. Në kompaninë e cila mpronte nji pjesë të Shtabit të pergjithëshem. Gjermanët i kanë rrah nga poshtë dhe nga naltë, i kanë mbulue me pluma dhe me eksploziv. Kur kam kalue rrugen tue ngah, kam pa Gembeshin tue hjedhë bomben e randë anti-tankse mbi nji grup Gjermanësh i cili e kishte sulmue.

Ndamja nga Serbija! A e ka njoft ndokush ma para nji dhimbëje ma të madhe, por dhe nji shpresë ma të madhe? Do të kthehemi në Serbi, në Beograd. Nga kỳ më ka marrë Gembeshi. Sa i lumtun kishem me qenë të kishem me u kthye bashk me të atje.

Disa ditë ma vonë, mbi Radoinen në Sanxhak, më caktuen simbas nevojes dhe për së shpejti për komandant të nji kompanije

e cila mbante pozicjonin mbi Uvac. Gjermanët kishin mbërri në bregun tjeter të lumit, uren e kemi pasë djegë na qysh mbramë naten. Gjithë diten kemi shti kundra Gjermanve pertej lumit. Gjithë naten i kam caktue rojet dhe kam mbajtë lidhje me kompani tjera për shkak të parolles, sepse ende kanë pasë me mbërri grupe të tana shokësh nga Serbija. Aty kah mesnata zbrita në shkollen e puntoris, me qellim që të ngrofem të pakten nji orë. Në oborrin e errët, në naten e ashper të ftofët, pashë si u radhitëshin disa grupe, e edhe zavendsin t'em në kompani si qendronte midis tyne. Ndigjova se ky ishte grupi i vullenetarve të cilët Mirko Tomiq i çon mbrapa në Serbi, me qellim që të lidhen me njisitë të cilat kanë mbetë atje.

Dikush m'u afrue dhe më shterngoi fortë për krah:

— Tungatjeta, e ndoshta edhe të mirë u pashim.

— Edhe ti po shkon? Ti nuk je e pershtateshme për këtë punë... nuk e njef terenin, nuk flet si folet në teren.

— Po shkoj. Nuk jam une ma trime se të tjerët, por po e ndiej se bash duhet të shkoj. Nuk guxon të mbesi Serbija pa t'onët...

— A thue ajo asht pa t'onët?

Keta shiqonte dhimbëshem por me vendosmeni:

— Pershëndete Çedon, nuk e kom pa. Këtu ende nuk ka mbërri.

Vargu u nis ngadalë, si fantazem në terr; disa nga ato ftyra që kalojshin m'ishin të panjoftuna, ndërsa të tjerat i njifsha si shokë të ngushtë, dhe më kanë mbetë në kujtim nga kjo pamje e fundit.

Gjatë kohë kam shique në terr, në të cilin kurrgja ma nuk u shifte. Shiqojsha në drejtim të Serbis. Atje përhapet trathëtija çetnike. Por atje nuk pranë që të rrahin zemra e popullit. Edhe atje do të kthehemi me ushtri të pathyeshme.

Kur në Nova Varosh të rrethuem, por dy muej të lirë, paraqiteshin luftetarët për Brigaden e parë proletare, e cila formohej në Rudo nga luftetarët serb dhe malazez, Vllada Aksentijeviq shkoi në drejtim të kundert, për në Serbi. Gembeshi nuk ishte as aty, as atje ku u formonte Brigada e dytë proletare mbas kalimit t'onë pertej Limit. Gembeshi nuk ekzistonte mâ. Keta

kishte mbërri në Serbi, po në të i ka lanë eshtnat e vet. Vllada ka mbërri në Obrenovac, por fjalët e fundit ia ka drejtue popullit nën litar. Brigada e Parë dhe e Dytë proletare qysh atëhere bâjshin luftime në shum krahina të vendit; ato kanë qenë thelbi i ushtris së re popullore e cila forcohej dhe e cila fitoi, dhe e cila së bashku me Ushtrinë e kuqe për gjithmonë ia dha famen Beogradit.

(Fragmente të tregimit) *Jovan Popoviq*

NË KRUPANJ

E hanë, me 1 shtator

Nuk nguteshim, dhe prandej Çiça në ketë mengjes âsht çue ma vonë se zakonisht. Edhe sot ka ra shi dhe neve na duket se do të permirsohet koha. Sot kemi ndigjue luften Bella Crkva—Zavllaka. Partizani i jonë Piperski ka luftue kundra 12 kamjonave gjerman, të cilët ishin nisë nga Valeva për në Krupanj. Lufta ka zgjatë teper shum kohë dhe ka qenë shum e qendrueshme. Lajmet mbi shlirimin e Stollac-it, të cilin e kishin pushtue aradhet t'ona, dhe mbi shlirimin e Kovilaçes, të cilen e kishin pushtue aradhat e çetnikve me kompanitë t'ona partizane, na gzuen së tepermi.

Mbas dreke kemi ndigjue se sot vijnë disa çetnikë në katund dhe i mobilizojnë katundarët; shkuem në mbledhje, në të cilen ishin prezent afer 60 katundarë. Foli shoku Steva dhe Çiça. E spjeguen qendrimin e trathëtarve — të prijsave të aradhes çetnike të Kosta Peçanac dhe te Millan Nediqit, gjeneralit, i ftuen njerzit që të shkojnë në luftë. 43 katundarë u paraqiten vullnetarisht...

Ndigjohen pushkët afer Bella Crkva. Ushtoi pushkomitralozi në Krupanj. Lufta po zgjanohet. Çiça i ka dergue raportin komandantit të çetnikve dhe e ka ftue që të marri pjesë në luften për shlirimin e Krupnjit.

E martë, me 2 shtator

Na pesë vetë po vrapojmë drejt Krupnjit, që të marrim pjesë në luftë, sepse ajo asht në zhvillim e siper. Edhe pushkët i kemi marrë nga katundarët; po i afrohemi Krupnjit; lufta nuk pushon; nuk kemi lidhje; vrapojmë dhe kerkojmë lidhje. Hasim në çetnikë, në nji grup, i cili nga nji largësi teper e madhe vepron pa sukses. E kështilluem kapterin që të ndrrojë pozicjonin. Na ndigjoi dhe menjiherë shkoi që të marri nji pozicjon ma të mirë. Po kerkojmë mandej lidhjen; po i kerkojmë partizanët t'onë. U afruem krejt afer qytetit dhe vetem atëherë pamë se Gjermanët i kishin ndjekë nga qyteti dhe se qendrojnë ende vetem në spital dhe fabrikë. Lufta zhvillohet me terbim. Nga nji herë ushëton nga nji top dhe na ep besim në fitore...

Nga largësija u ndigjonte ushtima e motorrit. Nuk kujtojshim se do të vijnë aeroplanat, por prap ata erdhen. Mbas kodres u duken dy aeroplana të lehtë. U shperndamë neper pyell dhe nen lisa si fëllanza. Strehim ka mjaft. Une kceva në nji gropë, strehim shum i mirë nga mitraljozi, por në qoftë se bjen bomba, atëherë askush nuk kishte me më gjetë në ketë shpellë. Rreziku kaloi. Po dalim nga strehimet; bashkohemi dhe diskutojmë mbi gjithëçka.

„Shokë, prap aeroplanat!" tha dikush. Tash na vizituen tre anmiq; nji ishte bombarder, e dy gjuetarë. I kontrolluen të gjitha pyjet, tue flutrue poshtë. Mitralozat derdhëshin kokrra plumit nga barku i tyne. Fishkullonte rreth nesh. Edhe ky terbim pushoi dhe prap u kthyem në rrugë, për me i pritë njerzit të cilët i kishim dergue per lidhje. U zhvillojshin komente mbi akcionin e mitralozave, mbi mija pluma të cilët i vjelli ajo bishë fashiste, dhe nuk ja duel që t'a hajë asnji luftetar per liri. „Këto janë batallinat e ustashve, nuk janë aeroplana gjerman", tha nji partizan. Gjermanët nuk munden m'e nda asnji aeroplan, sepse iu a ka „thye Baçushka çementon".

Kemi pritë shum për të marrë lidhje me shtab. Të plaguemit e parë kishin kalue, partizanët t'onë. Une kishem mbetë pa pushkë,

sepse ia kisha dhanë nji luftarit i cili dishronte të luftojë, por nuk kishte armë. Tash po e këshilloj këtë të plagosun që të m'a api pushken e cila atij nuk i nevojitet per disa ditë. Po ia api shkopin t'em per t'u mbajtë në të, i cili asht ma i pershtatshem se pushka, dhe ai ma ep pushken. E shiqova mirë, e mbusha dhe e çita në krah të djathët. Perveç pistoles kisha edhe pushken.

„Mysafirët" e tij u duken mbas kodres; prap tre. Çiça menjiherë kçej në gropë, dhe porsa hyni në gjiun e kësajë grope të madhe dhe të thellë, Çiça u ul në nji çoshe dhe filloi ditarin e vet, kështu që të perfitojë të pakten diçka në këtë „papunsi". Shoku Brale, tue hy në prrue me nji shok, bani nji tallje në llogari të Çiçes dhe ditarit të tij. Mitralozat nga këto shpendë të mëdha hedhëshin kokrrat e tyne të ndritëshme. Ushtuen granatat mu në qytet, dhe mandej u larguen.

Pritëshim në rrugë. Drejt nesh, me hapa të ngutshem, vinte nji partizan, me çizme, në nji palltë të murrme me rryp perimbi të dhe me nji pistole gjermane në shokë. I kishte mustaket e vogjel, të verdhë, të pa rreguelluem aspak, me mjekerr të verdhë të pa rregullueme dhe me flokë të gjata të verdha. Une e shiqojsha dhe nuk kishte mujt me më ra menjiherë ndër mend se kush asht ai njeri, mos të kishte bertitë dikush nga partizanët: „Qe, Zhikica"! U nisa me i dalë para. Ai më njofti, dhe tue ia shterngue doren njeni tjetrit, u puthem. Takimi i jonë qe i perzemert, sepse po takohemi në ditët e luftes për lirinë e popullit serb, e ky asht dhe takimi i parë, takimi i neve të dyve mbas shkumjes së shokut Zhika në Spanjë.

U takuem me komandantin. Bamë pergaditje per sulm gjatë nates. Shkova në pyll per t'u pa me partizanet e kompanis së Kollubares dhe me birin t'em. U takuem me Kollubarasit, u pershendetem, i shterngojmë doren njeni tjetrit; perqafojmë njeni tjetrin. Bahen nga disa pytje menjihere nga dhetë goja të shokve t'onë për shokët partizanë në Kollubarë. Duen që të dijnë gjithçka keta njerez. Çiça memzi i del m'anesh; memzi ja del që të përgjigjet në pytjet e shokve të tij.

Neper pyll, tue thye rremba nën kambë, u afronte nji djal i ri në xhamedan të katundarve, me shapkë në tokë, e cila ishte aq e vjeter dhe e shkyeme, sikur t'a mbante nder mend luften e kalueme nga vjeti 1914—1918. Ky djal i ri kishte veshë panta-

I lona gjerman ngjyrë blu dhe kundra të thjeshta ushtarake. Ishte qeth shkurt dhe ishte i pa rruem. Çiça u çue në kambë dhe i dulë para birit të vet... „O, ti ja mbërrine këtu", tha djali i ri, e Çiça, tue iu afrue, tha: „Po shok komandant." E perqafoi djalin dhe e puthi...

Mbas pesë minutash u ndanë dhe seicili shkoi në punë të vet.

...Pranë udhëheqsisë së aradhes partizane dhe udhëheqsisë aradhes ushtarake çetnike diskutohej mbi unjisimi i akcionit dhe u mbërrinë rezultate të përbashkta. Simbas kësajë marrëveshtje e gjithë fuqija e aradhave çetnike sulmonte nga ana e djathët e Krupnjit, nga kodra Gjulin—Millutinov grob. Fuqija e tyne u perforcue edhe me dy dhetshe të aradhave partizane. Qendren e sulmit dhe bregun e majtë të lumit, i cili kalon neper Krupanj, e mueren mbi vedi partizanet; çdo gja ka qenë organizue dhe pritshin që të fillojë.

Nga pjesa e lirë e qytetit, ku ishin perqendrue të gjitha fuqitë e aradhave partizane, pritej nisja. Nata ishte plot re, mjaft e ftofët. Njerzit ishin të pa gjum dhe, tue prit sulmin, kishin fjetë nëpër rrugë, nën streha, nëpër kafe në dysheme. Disa kishin fjetë ulun mbi karrika.

Afer ores dhetë të nates, kalojshin luftëtarët partizanë mbi uren e drunit drejt rruges kryesore. Ma para shkojshin bombashët, mbas tyne dy togje partizan-kambësorë. Figurat afrohëshin pa bëza, pa kurrfarë ushtime. U pervodhen partizanët si mica. Fuqija tjeter e aradhes shlirimtare kambësore e Valeves u kthye në pyll, në bregun e majtë të lumit, për të zanë pozicjonin. Neper pyll pranë lumit, rrugicave neper të cilat vetem kambësori mund të kalojë, zhagitëshin partizanët. Pozicjoni kah spitali, nga vinte sulmi ma i fort i anmikut, ishte zanë. Partizanët me ngutsi gërmihshin strehime per t'u mprojtë nga anmiku.

Naten, tue shkue mbas Kollubarasvet të vet, Çiça kishte gjetë rruges nji kazem të vogel dhe e kishte marrë. Tash kjo iu gjet në kohë të mirë. Ai ngutej që të marojë nji strehim të mirë. Kur e gërmihi strehimin e vet, e perforcoi me dy rrasa të gurit. Në gropen e hapun ai çiti do rremba, kështu që mos të bijë në tokë të thatë, dhe zuni priten. Në shejen e caktueme qysh ma para, komandantat e skuadrave dhanë shejen per fillim të luftimit. Kerciten pushkët; duelen gjuhet e zjarmit nga grykat e pushkve. Nga

ana tjeter ushtojshin mitralozat e anmikut. Gjuhët e flakes mbë-irrjshin prej spitalit deri te aradhat t'ona, tue flutrue permbi lum. Lufta filloi dhe bahej gjithnji ma e ashper, ma e tmerrëshme. Plumat fishkullojshin; i prejshin gembat rreth nesh. Kcejshin perpjetë bâsat e dheut para dhe mbas nesh, por nuk ia mbërrishin qellimit. Raketat e ndritëshme shëndritshin rreth nesh; e zdritëshin lumin që ushtonte me plot vala para nesh keshtu që u shifshin mirë tallazet e turbulluem të ketij lumi të maleve. Mbas çdo shëndritje të pozicjonit vijshin sulme të reja ma preçize të anmikut. Mbas shpines s'eme, krejt afer veshit, n'anë të majt kercitëte me gjithë fuqi nji pushkë në duer të nji djali të ri i cili nuk kishte ma teper se 17 vjetë. Veshët m'ishin shurdhue.nga kjo krisem e aferm dhe e luta shokun e ri që të largohet pak me pushkë. Vargu i gjatë i luftëtarve shtinte pa da.

„Shokë, mos çitni ma", me za të rrebët bertiste tog-komandanti. Zjarmi vazhdoi edhe mandej. „Jam plague, shokë", bertiti nji i ri; „Edhe une jam plague lehtë, shokë", tha tjetri. Zjarmi pushoi. Çiça shkoi te shoku i plagosun. Ai ishte ratë në vendin nga kishte çitë. „Shokë, a ka kush materjal për të lidhë plagen?" Pyti Çiça. Kurrkush nuk u paraqit. „Eh, si bahet kjo që kurrkush nuk ka marrë me vedi nji pecë per të lidhun plagët, e këni ardhë me luftue", zemrohej Çiça. Nuk bëzani as infermjeri. Sherbimi sanitar nuk ka qenë organizue. Çiça ia lidhi plagen dhe i derguen të dy shókët në spital. Gjatë këtij pushimi, Çiça ia dha pushken e vet kuririt, i cili dishronte që të marri pjesë në luftë. Ia lëshoi edhe vendin e vet.

Ai e muer pushken e shokut të plaguem; gryka ishte e ngroftë dhe Çiça ndjeu të nxehtit në grushtin e djahët. Lufta filloi persri. Çiça kerkonte nji strehim per vedi. U mbështet mbi nji stom, të naltë disa metra, dhe mbasi e zgjodh vendin e pershtatëshem per t'i ngulë kambët, filloi me çitë.

Shiu kishte fillue të rigojë; shi i prâjshem, i imët dhe i ngrofët. Kuriri, i cili nuk ishte i detyruem të marri pjesë në luftë por që u paraqit vullnetarisht, dridhej në anen e djathët të Çiçes, sepse e zinte malarja. Çiça e ngrehi në mbrapavijen e vargut të luftes, dhe vet e zuni vendin e tij, don me thanë vendin e vet të maparshem nga i cili që nga fillimi i luftimit shtinte në ndertesen e spitalit, mbi të cilen ishin mitralozat gjerman...

Shiu binte me fuqi të madhe; njerzit, pa strehim nga shiu, rrijshin ratë pa levizë në vendet e veta. Nga qielli i janë eksponue shiut të madh; nën ta rrjedhte uji, e para tyne vijshin plumat e mitralozave të anmikut. Lufta ishte në zhvillim e siper e percjellune me të gjitha vështirsinat. Çiçes nuk i banë punë gembat që i kishte futë nën bark, sepse edhe neper ta kishte kalue uji dhe e kishte lagë. „Shok Dragosllav, epma shpejt atë strajcë të lëkures", i bertitëte Çiça kuririt me malarje që ishte në mbrapavijen e rreshtit. Mbasi e muer stracjen, e futi nën koshen e majtë dhe kështu e shpetoi nga uji kamben e vet të ligë.

Raketa e kaltert, e hjedhune nga ana e jonë drejt qellimit, e prente terrin e.nates dhe linte mbas vedi nji vijë të hollë, të kaltert të qelun, ngjyrë magjike në ketë natë të errëshme me shi. Ky ishte sheji per t'a pre luften e gjallë dhe të shpejt dhe per të fillue çitjen e rrallë të prâjshme, nën kulem të nderteses së spitalit, me qellim që të mprohen bombashët dhe dinamitashët t'onë, të cilët nën zjarmin ma të vështirë të mitralozit t'anmikut kishin per t'a krye detyren e vet.

Me vemendje të padurueshme e pritëshim këtë moment. Çdo pjesë e fuqisë s'onë ishte e konçentrueme mbi atë moment të cilin e pergaditëshin trimat t'onë. Ata, tue perfitue nga zjarmi i fort i të dy anvet, nga terri i dendun i cili kishte ra me qenë se ishin lshue retë e zeza plot shi, shkojshin zhag per tokë, hynë pa i pa dhe pa i diktue kush nen kapelen e të vdekunve, e cila ishte larg nderteses së spitalit afer 80—100 metra. I tillë ishte plani per t'a krye detyren. Por, lajmetarët t'onë, të cilët e kishin lajmërue komandantin se në kapelen e të vdekunve nuk gjindet anmiku, kishin gabue. Edhe këtu, si pararoje e bandes fashiste, kishte pasë qenë vendos mitralozi, në të cilin hasen perrtizanët t'onë. U përdoren bombat. Toka dridhej nga eksplozioni. Kjo gjâmë shurdhuese e armve vdejkjepruese në ketë natë të terrëshme ngjalli në të gjithë pjestarët e kompanive t'ona shlirimtare nji gja: besimin e plotë në fitoren e fundit në ketë luftim; e te ammiku ngjalli frigë dhe mos-vendosmeni. Hedhja e bombave në podrume dhe në dhoma të katit të parë të nderteses së spitalit, të këtij kshtjelli të cilin e kishte zgjedhë anmiku për luftë, i shtinte anmikut frigen n'asht. Mitralozi në kapelen e të vdekunve iu dha shum mundime dhe kujdes partizanve t'onë bombashë dhe dinamitasve, sepse ka-

pela e të vdekunve ka pasë me sherbye si nji strehim per sulm kundra këtij kshtjelli, dhe detyra e parë e luftëtarve t'onë ka qenë, që të asgjasohet ky anmik. Nji nga partizanët t'onë ja duel që t'a asgjasojë krejtesisht tue hjedhë bomben në kapelen e të vdekunve. Ende nuk kam mujt me ia dijtë emnin këtij trimi e kush e din a do të mundet me u gjetë kurr ma, sepse nji numer i tyne as nuk u kthye me të gjallët nga kjo luftë e vështirë dhe e tmerrëshme e nates. Lufta qetsohej gradualisht si ndoj stuhi e tmerrëshme, mbas së ciles kthehet nji qetsi e plotë.

Shokë, lumi po i çon dy kufoma, dy njerëz, për të cilët nuk dihet nëse janë të plagosun, nëse janë gjallë fare, nuk dij, — tha nji partizan...

Nga ndertesa e spitalit nuk pushonte zjarmi; prap nga ana e jonë kercitëte ndoj pushkë nga partizanët e padisiplinuem, dhe kjo bante të pamundëshme që të konstatohet situata dhe që t'i afrohen aradhet t'ona sulmuese qellimit. Simbas direktivava të dhanuna qysh ma para, u deshte që mbas ketij luftimit të tmerrëshem, të fillojë sulmi kundra nderteses së perforcueme të spitalit. Shtimja me armë nga ana e jonë u deshtë që të pushonte fare.

Buzë bregut të lumit, nga ana tjeter, ndigjohëshin fjalët e qeta të partizanve të cilët afroheshin tines. „Mos çitni, shokë, na jemi partizanë", e njoftem zanin e shokut t'onë trim Steves. Dikush rrëshiti në lum. Ndigjuem fare kjartë tundjen neper uj. Nji nga bombashët t'onë kishte dalë këndej lumit. Ai na tregoi se ka ndigjue që mbrenda në ndertesen e spitalit diçka ka ngja. Kishte ndigjue nji shamatë të ashper midis Gjermanve, e masandej edhe të shtime nga pistolat. Kjo kishte ngja menjihere mbas thirrjes që iu a kishin ba shokët t'onë që të dorëzohëshin. Ma para kemi ndigjue thirrjet me zâ të naltë, të drejtueme neve që ishim në bregun e majtë të lumit. Shoku Rade bertiste me shum perpjekje: „Shokë, mos shtini! Duket se anmiku do të dorzohet." Na heshtem plotsisht. Ai bertiste mandej, deri sa iu muer zani, në gjuhen gjermane dhe i ftonte Gjermanët që të dorzohen.

Na heshtem të paluem për tokë. Gjermanët heshten. Qetsija e plotë mbretnoi. Vetem lumi me krenari „këndonte kangen e tij"; ngante po ashtu tmerrëshem si ma para. Shiu binte me merziti mbi partizanët të cilët ishin ra per tokë; të lagun deri në lëkurë. Asnji vend të terun, si thuhet, as nën sjetull.

Pimë edhe nga nji cingare tue e mëshefë me dorë nga anmiku. Shoku Rade gjatë pushimit të armve, i ftonte që të dorzohen, bertiste dhe na çortonte neve që mos të shtijmë. „Mos shtini, Gjermanët kanë ngreh flamurin e bardhë!" Na, tue heshtë pritëshim përfundimin e luftes s'onë dhe me durim qendrojshim në shi. Dorzimi nuk ngjau...

— Mbrenda dhetë minutave sulmoni kundra spitalit, kaloni lumin në qoftë se asht e mundëshme, perkundrazi terhiquni nëpër qytet dhe pertej ures kaloni m'anë tjeter të lumit, ushtonte nji zâ i panjoftun. Mitralozat nga spitali filluen të veprojnë. Nji shi plumash binte në lum, ashtu si peshqit e unshem kur kcejnë nga nji para shiut për të zanë insekte, dhe bâjshin ushtima të kjarta n'uj. Lumi nuk mund t'u kalonte. Deri sa e gjetem pjesen e kompanis që kishte mbetë dhe komandantin e sajë, i cili nuk ishte aty (ai personalisht e kishte terhjekë me tog-komandantat nji të plaguem randë), mberrini tjeter urdhen. Me zâ të fortë bertiste basi i njofun i shokut Rade:

— Qendroni ku jeni. Hapni zjarm sa ma të fortë, se këta njerëz të ndyet nuk po dorzohen.

Prap filloi zjarmi i fortë nga pushkët nga të dy anët. Bomba nuk pat. U ndigjuen dy eksplozione të forta, sigurisht kanë qenë të dinamitit, ndoshta nga ndoj partizan i mëshefun i cili asht skajue diku, dhe ka pritë momentin e volitëshem që të „vjelli" eksplozivin e vet.

Në horizont vizatohëshin kjartë shenjat e mengjezit të hershem. Muzgu i nates kalonte dalë ngadalë, e me këtë, ashtu si largohej nata, u paksonte edhe lufta. Pushoi ai zjarm vdekjeprues i cili ende gjithnji na jehonte në veshë...

— Shok, diçka po më dhembë fort në faqen e djathët mu nën sy. Shiqo, qe ketu. Nuk dij çka asht kjo. Mund të ket ngja që ndoj gja e fortë ka kcye nga plumi i pushkes, ose më ka ra pushka, sepse ka zakon që të terbohet nga nji herë, që të këcejë fort. Une me të vertetë ia kam mësue natyren dhe e shterngoj fort.. Sigurisht ndoj rrasë e vogel do t'a ket shkaktue këtë të rame, — tha Çiça dhe e preki vendin e ajun në mollzen e faqes. Nën dorë ndjeu nji koder pakëz si ma të madhe dhe tha:

— Oho... Kjo nuk qenka aq gja e vogel. Por nuk don me thanë kurrgja, do t'a kujtoj ma gjatë këtë luftë popullore per shlirimin e Krupnjit...

— Shok, Çiça, pse ti tash nuk shkon me u strehue dhe me pushue. Tash luftë nuk do të ket, e ti nuk je as i detyruem që të jesh me neve, tha tog-komandanti.

Në mengjes heret Çiça hypte mbi nji shkamb i cili ishte i naltë ma se njizet metra, dhe i drejt gadi si muri. Rruges i kishte takue dy grupe të vogjel: në nji vend tre, në tjetrin dy partizanë, në gjum në pyll. Këta dy grupe partizanësh dukëshin mbi këtë shkamb si dy qerdhe të kapuna të dallnyshes mbi ndoj mur të naltë. Shiu binte dhe i flladiste këta djem të ri të lodhëshem të cilët nuk i ndiejshin currelat e tij. Çiça i shkundëte kndej e andej, por ata mbeten të palevizëshem.

— Shok Spasojeviq, këtu janë gjindja ratë për tokë, e nen ta asht lagët. Uji iu kishte hy perfundi, e shiu i rrahte permbi. Ata nuk do të ndiejnë, në qoftë se ju do të shkoni prej këndej, dhe do të humbin. Çoni prej gjumit, dhe le të mbesin me juve, tha Çiça dhe vazhdoi rrugen drejt qytetit.

Me Çiçen shkonte kuriri i kompanis së Kollubares dhe u dridhte nga të ftoftit. U ngutëshim me qellim që të nxehemi. Çiça disa vende i kalonte tue ngah per t'u nxe.

Mbërrimë në qytet. Mengjezi asht me re, i errëshem, shi nuk bjen. Lugun e lumit dhe spitalin i ka mshtjell nji mjergull i dendun si të dishronte vet natyra që t'a mëshefi shkatrrimin dhe tmerrin e luftes së nates së kalueme. Çdo gja asht e qetë si ngjan kjo zakonisht mbas stuhijve të mëdha.

Në kuzhinen e shtëpis së kryetarit të komunes u tershin njerzit nga trupi udheheqës. Njikohësisht zhvilloheshin traktativat midis perfaqsuesvet ushtarako-çetnike dhe perfaqsuesvet t'aradhes partizane të Valeves. Perfaqsuesit e çetnikve kanë deklarue se janë shum të kënaqun me shpirtin luftarak, me trimninë dhe sjelljet gjatë luftes dhe perjashta kësajë të të gjithë njerzve t'onë. Togeri Martinoviq ka deklarue se morali i njerzve të cilët i udhëhiqte ai (çetniket) nuk asht në naltesin e duhun; se shum nga këta kanë ikë nga lufta, se nuk janë të disiplinuem dhe ka kerkue që të gjithë njerzit e tyne nga aradha ushtarako-çetnike, me rastin e bashkimit me partizanë, të shkepen në mnyrë që të perzihen midis partizanve

me qellim të ngritjes morale dhe të naltësimit politik dhe me qellim që „partizanët t'i mbajnë këta në duer të forta." Mbas nji diskutimit ma të gjatë u arrit marrëveshtja e plotë mbi bashkimin e këtyne të dy aradhave; mbi vazhdimin e akcioneve të perbashtka nën udhëhqjen e nji shtabit të perbashkët. Udhëheqsija e maparshme mbeti në fuqi, dy udhëheqes tjerë u shtuen. Për shef të shtabbit erdhi togeri Martinoviq, per zavendës të komisarit politik erdhi prifti Vllada Zeçeviq, si perfaqsues të kompanivet ushtarako-çetnike.

Koha këthjellohej ngadalë. Aty këtu depertojshin rrezet e ngrofta të diellit të paradrekes. Në vendet ku naten e kalueme u zhvillue lufta e tmerrëshme, shurdhuese, tash u ndigjonte nga nji e shtime. Këto janë aradhat t'ona trime të cilat janë lanë që t'a mbajnë anmikun në shah në kështjellat e rrethueme...

Mbi Krupanj gjashtë „shtuka" flutrojshin këndej e andej dhe me fishkllimen e merzitëshme të motorrave të tyne bâjshin nji zhurem shum të madhe. Zjarmi i mitralozave u derdh sidomos mbi pyjet e aferme të Krupnjit, e aty këty edhe nga ndonji bombe shkatrruese i shqetsonte banortë e pyllit. Të gjitha këto akcione mbeten pa rezultat. Mbi vet qytetin Krupanj ma se gjashtë orë u sillen „shtukat" tue i lëshue bombat e tyne shkatrruese të randa nga pesqindë kilogram. Ky akcion i „shtukave" ka pasë për qellim që nën mprojtjen e tij të terhiqen fuqitë gjermave nga kështjelli i rrethuem. Afer ores kater mbas dreke Gjermanët filluen t'i terhjekin fuqitë e tyne.

Nata afrohej dhe „shtukat" e lan qytetin. Fuqitë t'ona ja filluen punes. Ndjekja e Gjermanve u drejtue andej kah u terhiqshin ata. Qysh gjatë nates filluen të mbërrijnë partizanët t'onë dhe çetnikët me të zanunit rob, me disa qerre të mëdha me materjal. Sasi të mdha municjoni dhe armësh, dy kamjona, tre ose kater automobila të vogjel, motoçikleta dhe biçikleta...

5 shtator, mengjes

Dita asht e këthjellt. Mbas kodrave të mëdha të cilat e rrethojnë këtë qytet të vogel dielli kishte derdh rrezet e para të veta të ngrofta dhe i kishte ndriçue ndertesat e shkatrrueme. Në rrugët e këtij qyteti ende aty këtu qendrojnë perpjetë copa të shtyllave, drrasave, të tullave. Liqej të tanë janë gërmue nga granatat që kanë ra. Shtëpijat e damtueme dhe të rrënueme me të vertetë

apin nji pamje të vshtirë dhe nji skenë të tmerrëshme të egersis së atyne të cilët e kanë ba të gjithë këtë për shkak të mos-zotësis që t'a mbajnë pushtetin e tyne të okupatorit mbi popullin që ishte çue në kryengritje...

Nëpër këto rrugë të rrënueme marshojnë Gjermanët e zanun rob me dy femna, nanë e bijë. Bija asht grueja e drejtorit të minjeres Stolica, dhe kanë kujtue se e kanë vendin-ma të sigurtë ndër Gjermanë, prandej dhe janë zanë rob. Të gjihtë janë të ndyet sikur të kishin luftue ndër llogore. Në rrugë, para nderteses së prefektures bahet kontrollimi i të zanunve rob. Iu merren të gjitha dokumentat ushtarak dhe materjali. Partizanët veprojmë me kujdes, dhe me plot vemendje i bastisin të gjithë. Dy aeroplana ja mbërrinë përmbi Krupanj. U lëshuen poshtë dhe menjiherë hapen zjarmin nga mitralozat kundra robve të luftes; dy u plagosen. Nji Gjerman i plaguem, i cili u rrxue pranë murit, e quejti kusar. Njerzit t'onë menjiherë gjeten strehim pranë murit.

Pushumë mbi nji koder në pyll dhe ngranem mirë mengjes, sallamë, vjamë derri dhe njifarë djathi të mirë të Shvicres nga gjanat ushqimore që ishin zanë plaçkë nga Gjermanët. Ata kishin nji sasí të madhe gjanash ushqimore, sepse plaçkitshin gjithçka ku mujshin. Këtu na tregoi nji djal katundari se në katund nodhen do Rus. Shkuem atje, sepse disa nga këta kemi pasë për t'i arrestue. I gjetem tetë Rus dhe nji grue me fmijë. I çuem deri te nji shtëpi tjeter ku ishin edhe qy tjerë. I muerem edhe këta dhe i shoqnuem të gjithë në Krupanj dhe i burgosem. I vizituem të plagosunit të cilët ishin vendosë këtu në katund. Ata ishin në kondita shum të vështira. Ishin ratë në nji shtëpi të vogel katundare, në dysheme ku kishin çitë vetem pak sanë nën ta. Nga këta pesë të plagosun, tre ishin plague randë, dhe nji kishte vdekë gjatë dites. Për shkak të rrezikut nga aeroplanat nuk kanë mujt të vendosen në qytet ku kishim mujtë me pasë nji kujdes ma të madh. Me anë të këshillit të pushtetit t'onë murem masa që në qytet të pergaditen shtretnit e mirë me komoditet dhe të transportohen në kështjell.

Këshilli nacional-shlirimtar i pushtetit t'onë ishte mledhë te kjo shtëpi katundare dhe në ballkue të nji nderteses së vogel mbajti mledhjen e parë të tij.

Katundarët, qytetarët nga qyteti shpesh herë bâjshin pytje mbi këtë ose atë gja, sepse kishin ndigjue se këta njerëz këtu, mbi

ballkue të kësajë ndertese të vjeter katundare, perfaqsojnë pushtetin ushtarako-politik dhe civil. Sidomos iu drejtoheshin priftit. Në oborr, herë mabs here, kishte mjaf popull... Tri gra qajshin me zâ dhe bâjshin nji zhurem të madhe. Nji i plaguem randë gjithashtu kerkonte ndihem tue bertitë me gjithë zâ. Nji areroplan flutroi disa herë përmbi ne. U desht t'intervenojë Çiça që të pushojë vaji. Nji grue e veshun në të zi, me nji merzi të padurueshme që i perget ndoj „plake çakalle" me vaj të idhet, e sulmonte priftin. Prifti u mpronte, por grueja nuk e lente. Çiça ma në fund pyti:

— Shok, Vllado, mbi çka asht puna?

— Burri i sajë ka qenë shofer. I ka transportue Gjermanët me rastin e ikjes nga Krupanji dhe prita e jonë e ka vra. Na i kemi bâ gadi pesë vorre afer kishes per t'i vorrue viktimat që kanë ra në luftë dhe ata civila të cilët janë vra nga bombardimi i anmikut, e kjo zojë po don që edhe burrin e sajë t'a vorrosim aty te kisha, tha prifti Vllada.

— Nuk mundet, zojë. Na nuk do të lejojmë që viktimat t'ona, të rame per liri të popullit të tynë, të shënderohen në atë mnyrë. Burri i juej i ka sherbye okupatorit dhe ka ra nga plumët t'ona; për atë nuk ka vend midis herojve të popullit. Nuk mund t'a vorrosim te kisha. Kur të kishim lejue që të bahet kjo gja, ajo kishte me qenë sakrilejg kundra kishes, ofendim kundra emnit serb. Çone ju burrin e juej në vorreza dhe çdo diskutim merr fund, tha Çiça.

Të pranishmit e ndigjojshin këtë bisedim me nji indiferentizem në heshtje.

Grueja në rrobe të zeza u zhduk mbas gardhit, e me nji zhurem shum të madhe fluturonte shtuka permbi neve...

Nji mori njerzish u mblodh rreth kishes naten vonë. Partizanët me pushkë në krah, me bombe të varuna në shokë, qarkullojshin rrugve të Krupnjit; këta ishin rojet e „Rojes popullit" të këtij vendi të vogel. Të gjitha fuqitë t'ona tjera kanë qenë dergue në Kovilaça dhe Radanj me qellim që me ftesen e qytetrave të atjeshem t'a ndihmojnë luften e tyne kundra Gjermanve dhe ustashve kroat.

Kumbonet bijshin naten, dhimbështem, me trishtim. Në dyshemen e kishes së vogel të vjeter në arka të thjeshta të drunit ishin pesë kufoma. Kater ishin civila, prej të cilve dy gra; nji ishte

partizan dhe u quente Millan Gjuriçiq nga Tolisavci. Ai u dallonte nga të tjeret sepse çarçafi i bardhë i tij ishte krejt i kuq, i ngjyruem nga gjaku i tij. Me kerkesen e priftit Vllado këto kufoma u transportuen në kishen e re të madhe dhe atje u kryen çeremonijtë.

Me rastin e çitjes se kufomes së shokut t'onë të vramë nga kisha, komandanti i kompanis komandoi nderim kompanis së tij të nderit, e Çiça i jonë u nda nga i vdekuni me nji fjalim të shkurtë. Familja e muer Millanin per t'a vorrue në katund.

Para prefektures u mblidhte nji mori njerzish, sepse këtë natë, mbas vorrimit të viktimave të rame per Liri, kishte me u mbajtë mbledhja. Në ballkue të prefektures u duk prifti Vllada. Grupe civilash dhe katundarësh u mblodhen rreth nderteses. Shoku Vllado shprehi kënaqsinë per shlirimin e Krupnjit dhe per këthimin e Liris popullit t'onë nga ky rreth. Vuni në dukje qendrimin heroik të luftëtarve t'onë gjatë luftes, dhe spjegonte randësinë e bashkimit të akcionit që ishte mbërrijt midis kompanive partizane dhe atyne ushtarako-çetnike. Nenvizoi besnikërinë, sinçeritetin dhe dashuninë e komunistave ndaj popullit të tyne dhe luftes së tij shlirimtare. Vuni në dukje randësinë e luftes të cilen e bâjnë popujt e Rusis Sovjetike per shlirimin e të të gjithë popujve të robnuem dhe, ma në fund, i denoi të gjithë ata të cilët ende gjithnji rrijnë në Ravna Gora dhe gjëtiu dhe bertasin: „Ende nuk asht koha". Sidomos vuni në dukje punen trathëtare të Kosta Peçancit dhe të qeveris së gjeneralit Nediq. Mbas këtij foli shoku i jonë i vjeter Çiça, i cili u ndigjue me vemendje nga të pranishmit.

DEKRETI I PARË I PUSHTETIT POPULLOR

Dekreti i parë i pushtetit të ri në këtë vend urdhënon hekjen nga fuqija të çdo pushtetit tjeter të vjeter. Me këtë dekret u hjek nga fuqija pushteti i prefektures, i bashkisë dhe i postes së gjindarmeris në Krupanj. Gjygji i rrethit, drejtorija e financave, seksjoni i katastres e prejnë punen deri në mbarim të luftes s'onë shlirimtare. Dekreti mandej urdhënon kontrollimin me shkrim të pasunis të të gjitha zyreve shtetnore dhe konfiskimin e të hollave shtetnore te drejtorija e financave dhe pushteti policorr. Perveç kësajë, dekreti urdhënon formimin e „Rojes së popullit" si organ ekzekutiv të pushtetit të ri dhe të ruejtjes së sigurimit personal

dhe të pasunis së qytetarve. Kjo roje ishte e perbame nga njerzit e aradhes partizane, për arsye se në qytet kishin ngja disa vjedhje.

Perjudha midis ndërrimit të pushtetit të vjeter dhe të ardhjes së pushtetit të ri gjithmonë shenjon plaçken e pasunis private. Sidomos në situaten çfare ka qenë e jona këtu në Krupanj, sepse dyqanet dhe shtëpijat kanë qenë pjesrisht të shkatrrueme nga bombat e pjesrisht të pamprojtuna sepse pronaret e tyne kishin ikë nga friga që mos të vriten. Kjo asht pika ma e dhimbëshme e akcionit t'onë. Kur i shef njeriu të gjitha këto, njeriut i duket se ma vshtirë asht që të bihen të gjitha këto në rregull dhe të sigurohet pasunija e huej se sa m'e fitue luften, sidomos kur janë njerzit, me të cilët disponon, pa ndergjegje dhe që iu pelqen plaçka. Për këtë arsye na u desht që të gjithë rojen e popullit t'a përbajmë vetem nga partizanët, sepse njerzit nga aradha çetnike janë të mësuem me plaçkitë. Për komandant të kësajë roje e vumë partizanin e ndershem dhe shum energjik Panteliq.

Çdo ditë mbërrijshin aeroplanat, qarkullojshin mbi Krupanj, por na kursejshin nga bombardimi. Punët po rregullohen ngadalë. Rrugët spastrohen dhe rregulli vendoset dalë ngadalë. Nga Rusët vetem tre i kemi ndalë, të tjerët janë lirue. Asht urdhnue që të bahen hetime mbi këta të tre.

...Natë vjeshte, e qetë, dhe e ndriçueme nga rrezet e hanes. Në këtë qytet të vogel, të rrenuem, por tash të qetë, marshuen kompanit t'ona simbas taktit të percjelluna nga zani i kjartë i trumbetes. Aradhët t'ona nga lufta e Krupnjit kthehëshin nga Kovilaça. Ishin të gëzueshme dhe kurreshtare.

— Çiça, a do të sulmojmë Valeven, a? pytshin ata.

— Hajtni, hajtni, do të shofim se kah duhet me shkue, këtë as une nuk e dij, përgjigjte Çiça në kuriozitetin e t'yne.

11 shtator

Të nesermen u pergaditem per t'u nisë. Drejtimi: rruges pertej Zavllakes dhe pertej Peckes ma afer Valeves. Nderstesa e spitalit asht birue prej thembelit e deri në maje nga të kater anët. Kulmi gjithashtu asht shkatrrue fare. Në mbrendin e nderteses nji çrregullim i tmerrëshem; shkelim vetem mbi nji shtresë të trashë kapsullash, të gjamit të thymë dhe materjalit të ndryshem të shkatrruem.

Aty këtu në qoshe gjejmë mullare të tanë kapsullash boshe. Përveç kësajë kemi gjetë edhe disa vende të perellueme mbrenda në spital. Kanë mbetë vetem disa rrathë të hekurit, sigurisht nga ndoj arkë e municjonit.

Trombeta në fushen e spitalit ra për mbeledhje. Partizanët vrapuen drejt vendvete të caktueme. Kompanijtë janë gadi për nisje. Udhëheqsit e shtabit pertej Tolisavcit. Në Tolisavac kemi ngranë drekë, jemi fotografue te kjo shtëpi, në të cilen jeton bija e Çiçes. Kemi këndue disa kangë t'ona dhe kemi luejt nji valle. Djali i binte muzikes dhe prap delte me luejt pranë babes së vet. U banë disa vrejtje në llogari të Çiçes se si luen tash si djal i ri, e nuk ka luejt valle plot njizet vjetë... „Natyrisht. Por tash jam tue shtij në dorë pushtetin, dhe prandej asht e drejtë që të gëzohet edhe Çiça", tha ai.

Rruges Llozniçes vrapojshin tash motoçiklistat, biçiklistat t'onë, automobilat t'onë të lehtë. Tashma nuk ka nevojë që të depertojmë nëpër pyje, nëpër gryka të maleve. Pusija e jonë asht në Kamenicë.

Dita e sodit kaloi tue u këshillue njerzit e shtabit me njerzit e udhëheqjes ushtarake të të gjithë aradhes. Ishte e perfaqsueme edhe kompanija e Podgores. U diskutuen shum gjana dhe ngjarje të ditve të fundit, sidomos u zhvillonte diskutimi rreth shlirimit të Krupnjit dhe rreth akcioneve t'ona t'ardhëshme. Fuqitë t'ona kanë shkue përpara deri kah Priçeviqi. Gjatë dites janë mbajtë mbëledhjet: në Zavllakë, Oseçinë, Kamenicë dhe Stavë. Janë ba disa këshillime mbi çashtjen e organizimit të ushqimit. Kuriri mbërrini nga kompanija e Kollubares; nga raporti shifet se e kanë zanë agjentin Janiçijeviq, se ishte plagosë dhe se nji çetnik, i cili kishte marrë pjesë në kapjen e tij, e kishte dergue në Ravna Gora dhe se atje e kanë pushkatue. Në keto lajme nuk besoj. Kam frigë se mos e ka shfrytzue ky çetnik moskujdesjen e Tatoviqit të vjeter dhe të partizanve, i cili e ka plague Janiçeviqin me rastin e kapjes dhe e ka dergue në Ravna Gora per t'a shpëtue. Me anë të kuririrt u dha urdhni që kompanija e Kollubares të kthëhet nga rrethi i Ligut; të qendrojë në katundin Pauni. Të dergojë nji kompani në xhaden e Beogradit për të zanë pusijnë, që të ruejë këtë rrugë për mos me iu ardhë Gjermanve përforcime të reja ose që mos të munden me u terhjekë në rast të luftues. Iu hoçem

vrejtjet pse e kanë lëshue pa denim kryetarin e komunes Gornjotopollska, sepse e gjithë Kollubara fliste se ai i ka sherbye okupatorit.

12 shtator

Gjatë dites erdhi kuriri i kompanis se Kollubares. Në raport shenojshin se kanë zanë rob nji automobil të Ministris së punve të mbrendëshme me ndihëmsin e komandantit të gjindarmeris, me nji njeri tjeter dhe shoferin gjindarm. Nga materjali janë gjetë disa letra-njoftimi falso dhe urdhënesa e Ministris së punve të mbrendëshme mbi organizimin e aradhave ndjekse kundra komunistave. Nga kjo urdhënesë shifet fare kjartë se edhe Drazha Mihajlloviq, komandant i çetnikve nga Ravna Gora, në lidhje me ketë akcion asht bashk me qeverinë. Tash çdokujt i ishte e kjartë roli i këtij zhonglerit i cili u paraqitëte si mik i luftes së popullit...

Ndërsa isha tue lexue këtë dokument të randësishem kuriri i jonë i ri, vlla i Korçaginit, i tregonte komandantit mbi nji gja të papelqyeshme që i kishte ngja në rrugen e kalueme nga ky vend drejt kompanis së Kollubares. Ai thontë: „Binte shi i madh kur u nisa në rrugë. Kështu si po më shifni tash, në këtë xhaketë t'eme të zhgunit, shkojsha gjithnji rruges kryesore bash per arsye të kohes së keqe, sepse ishte vështirë me udhtue nëpër katund per arsye se ishin rritë lumejt. Mbas nji kthese ushëtonte nji tanks gjerman; lëshoi zjarmin rreth vedit dhe nji katundare u rrëxue; une menjiherë kceve në Jadar dhe uji më ra deri pak nën sjetull. Me nji dorë e çova naltë letren të cilen e bajsha per kompanin e Kollubares tue e mbajtë nën sjetull që mos të laget, e me tjetren u mbajsha për thupra të cilat më mprojshin nga rruga; kështu iu largova synit t'anmikut, por edhe nga vdekja e sigurtë e cila ishte aty para mejet. Kur kaloi rreziku dola nga uji dhe vazhdova rrugen. Uji kullonte nga rrobet e mija; në kpucë u truzonte uji; m'a filluen të dridhunat. Shkojsha tue u ngutë për t'u nxe, dhe kështu ma në fund, i zhduka të dridhunat", përfundoi i riu.

Në dhomen, ku ishin komandanti i aradhes dhe Çiça zavendes i tij, tue e perfundue raportin per Shtabin e pergjithëshem, hynë dy të rij dhe raportuen: „Shokë, na, don me thanë kompanija e jonë, ka zanë rob nji grup çetnikësh të perbamë prej 25 vetve, me shtab në krye, gjeometrin Kallabiq, dhe kemi ardhë me pytë

çka të bajmë me ta. Ata po thojnë se na jemi nji, na ose ata, por na e dijmë se ata janë njerëz të Peçancit, e ai na ka shpallë neve luften deri në çfarosje", — perfundoi i riu.

Togeri Martinoviq u kthye nga detyra. Çiça ia tregoi qarkoren mbi akcionin e përbashkët të kompanis së Poceres të çetnikut Raçiq dhe të aradhave të Maçves të kompanijve t'ona partizane. Togeri u entuziazmue me këtë raport. „Shok toger, kam edhe nji gja të randësishme me ju lajmërue. Kemi në dorë nji dokument origjinal të Ministris së punve të mbrendëshme Res. Nr. 191 datë 7—, të cilin e ka zanë kompanija e jonë e Kollubares me rastin e zanjes së rob ndihems-komandantin e gjindarmeris dhe togerin Ernest Pipan, në Beganovicë. Me këtë dokument zbulohet rroli i vertetë i kolonelit Drazha Mihajlloviq në të cilin ju keni aq shum besim", tha Çiça dhe ia shtrini togerit qarkoren e Ministris së permendun.

Togeri u ul pranë dritores, muer urdhnesen dhe filloi të lexoi. Kur mbërrini te ato fjali ku permendet emni i Drazho Mihajlloviqit ai u ndalue; filloi të mejtojë; me dorë të majtë i mbështjellte mustakët e tij të zez dhe e ferkonte mjekrren e tij të zezë. Përsri i lexoi rradhet e shkrueme. „Kur aradha e tretë të dali në vijen Zvornik—Krupanj—Valevo—Mionica do të takohet me aradhët çetnike të cilat gjinden nën komanden e kolonelit të gjen. shtabit Drazha Mihajlloviq në këtë vijë, dhe do të presin urdhënat e matejshem për të vazhdue veprimin."

Solli koken tue thanë:

— Turp! A asht e mundëshme kjo; Drazha të jetë trathëtar?! E, për perendin t'eme, une do t'a vras. Shiqo shok, une do t'a shkruej nji trakt dhe do t'iu a spjegoi njerzve t'onë këtë rrol të turpshem të kolonelit Mihajlloviq. Çka u ba me atë shpallje mbi bashkpunimin t'onë që asht dashtë të shtypet? iu drejtue togeri Çiçes.

— E kam dergue në Lloznicë për t'u shtypë, por ende nuk e kemi marrë. Komisari i jonë politik ka shkue deri në Krupanj dhe mund të bahet se do t'a bijë në qoftë se mbërrinë, tha Çiça.

Ndejtem deri vonë naten me dy komandanta të kompanijve. Tallëshim dhe bisedojshim mbi gjana ma të zakonëshme. Komandanti Misha e ngucte pak shokun Stevo, se si e kanë stolisë vajzat sot me lule kur ka mbajt fjalim në mbëledhje. „E, këtë e ka bâ

vetem e bija e popit", — mprohej shoku Stevo... Misha filloi t'i bijë harmonikes së tij të vogel të gojes e me nji dorë permbi tavolinë të shkrimit me gjishta imitonte zanin bas.

Sot e kemi dergue kuririn në Shtabin e pergjithëshem dhe në kompaninë e Kollubares. Të dytë kanë shkue së bashku. Për arsye të rrezikut i cili asht çfaq nga qarkullimi i njerzve anmiq t'onë, nga ana e typave të Peçancit, tash i dergojmë nga dy kurira së bashku. Në këtë ditë lidhja ka qenë e mirë, sepse kemi ardhë në kontakt me të gjitha kompanitë. Lajmet e radios kanë qenë ma se të pelqyeshme.

(„Ditari 1941") *Dragojllo Dudiq*

NË ARADHEN „JOVAN KURSULLA"

Ishte vonë mbas dreke kur u nisem shoku Qira* dhe une nga Lipnica për në aradhen e Kraleves e cila mbante emnin e Jovan Kursulles. Në katund nuk mujtem me gjetë njeri që kishte me na tregue rrugen; u nisem vetem, tue mbajtë shpresë mbi atë që Qira kishte kalue nji herë kësajë rruge. Shkojshim tue e mbajtë drejtimin e xhades Çaçak—Kralevë, rrugicave gjarpnuese nëpër bahçe të pemve dhe zabele, nëpër ara të misrit të cilat kishim fillue të piqen. E gjithë kjo luginë, nga të dy anët e Moraves, asht shum e bukur, e butë dhe e begatëshme.

U ngutëshim, sepse dishrojshim që të mbërrijmë para nates në Iber dhe të gjejmë vendin ku mund të kalohet në anen tjeter. Tue dalë nga nji pyll i vogel u gjetem në nji livadh të kositun, mbas të cilit aty afer ishte e thurne bahçja e kumbullave. Në shtekun që çonte në bahçe të kumbullave qendronte nji njeri si ma i vjeter, i gjatë, i cili na shiqonte me vemendje. Iu afruem, u falem me të dhe e pytem për rrugë.

— Po kush jeni ju? pyti ai, tue na mbatë të dyvet prej thembres deri në kokë.

— T'ikun nga Bosnja! pergjegja une, po shkojmë në Kralevë për me kerkue punë.

— Çudi që s'keni shkue me tren ose xhades? pyti katundari.

— Për tren nuk kemi të holla, e xhades ka pluhun, përgjegji Qira.

More, tash nuk asht kësajde vendi bash ma i sigurtë, vazhdoi katundari, ka gjithfarë njerzish, munden edhe me iu sulmue.

* Ky âsht emni partizan i shokut Gvozden Pavlloviq, antarit të Komitetit të qarkut të PKJ të. Kralevës.

— Krejt nji asht ajo për neve, thash une, neve edhe ashtu na i kanë marrë të gjitha perveç jetes. Por, të lutem, bjena pak uj dhe të shkojmë; tash do të bje edhe terri.

Shkoi drejt shtëpis të cilen vetem tashë e pashë në fund të bahçes së gjatë të kumbullave. Mbas disa minutash u kthye tue mbajtë në dorë nji tenxhere të madhe plot uj. Mbasi pimë, deshtem të shkojmë, por i zoti, i shtëpis na ndaloi tue na pyet:

— Po si asht, pash perendin, në Bosnje?

— Nuk pata kujtue me u vonue, por e pashë nga toni i zanit të tij se këtë pyjte nuk e bani veç pse jo, nga papunsija, por se me të vertetë e interesonte si asht në Bosnje. Prandej fillova t'i tregoj mbi terrorin e ustashvet, mbi përsekutimin e Serbve dhe të të gjithë njerzve perparimtarë në Bosnje, si edhe mbi atë se si populli në Bosnje qysh tash ka fillue të marri armët në dorë, me gjithse nuk e dijshem perpikët se ku.

Më ndigjonte me vemendje, tue qendrue mbështetun mbi gardh në anen tjeter të deres. Ai ishte njeri pesdhetvjeçarë, i gjatë, me ftyrë të thatë, me vija të ashpra .Në ftyren e tij dallohej hunda si e shqiponjes, e nën të, mustakët të pa rregullum, që kishin fillue me u thî.

— Valla, shteti i jonë mbaroi ma zi se në Kosovë, tha i zemruem, e tash shiqo ti se çka po bâhet nga populli.

— Asht dasht të mbarojë pa tjeter me qenë se e kanë udhëheq njerzit të cilët kanë pasë ma teper kujdesin e pasunis së tyne se të fatit të popullit, tha Qira.

— Qe, pse kam luftue dhe psue në dy lufta, vazhdoi i zoti i shtëpis si mos t'a kishte ndigjue Qiren, që nën flokë të thime të jetoj prap në robni. Kur ka qenë mobilizimi, i kam dërgue dy djem të mijë në ushtri për t'a mprojt shtetin. Nuk kaluen as pesëmdhetë ditë e ata u kthynë në shtëpi. Po i pys une: „Çka asht, luftëtarë, a mbaroi lufta?" „Mbaroi, më thojnë ata, e gjithë ushtrija ka ikë ose asht dorzue!" Po ku i keni pasë gjeneralat dhe oficjerat per t'a mbajtë ushtrijen dhe për t'a komandue?" pves une. „Ata, më thojnë djemët, kanë ikë të parët ose janë dorzue!"

Mbas nji pushimit të vogel i zoti i shtëpis, tue shique diku në largësi tha neper dhambë të shternguem:

— Pooo... Tjerë ushtarë kemi qenë na në vjetin 1912 dhe ndryshi kanë qenë oficjerat t'onë. Ata në Kumanovë kanë shkue

para nesh në sulm me shpata të çveshuna. E këta tash iken të parët! shtoi i zemruem.

Si t'ishte tue e zhvillue ndoj mejtim të vetin i cili e mundonte që me kohë, ai, tue folë ma teper për vedi se për neve, vazhdoi:

— Kur kemi shkue na në luftë, kemi mejtue vetem mbi atë që t'i shlirojmë vllaznit t'onë të robnuem dhe mos t'a turpnojmë flamurin t'onë. E këta sot, or vlla, iken kah mujtem.

— Por, populli ka dashtë të luftojë, tha Qira.

— E dij, e dij, por prap vështirë asht me i shique tash në shtëpi dy djem si t'ishin shkëputë nga shkambi, asnji pushkë nuk e kanë çitë, e ti tash robno nën Gjerman. Kishem dashtë une t'i kisha tash ata diku në front, të mprojnë shtetin dhe lirinë edhe sikur të kisha me pasë une gjithmonë frigë për ta— se sa që i shiqoi tash të rij dhe të shëndoshë se si punojnë rreth shtëpis, e naten mëshifen nëpër stalla.

Zani i katundarit kumonte sinçerisht dhe me bindje. Ky ishte zani i nji patrioti dhe luftetari të ofenduem i cili kishte luftue disa vjetë dhe ende gjithnji ndjente gjallë krenarinë e luftëtarit. Prandej i thash haptas se populli ka dashtë të luftojë jo vetem atëherë, në Prill, por se ai don të luftojë edhe sot, vetem duhet me e organizue dhe me i pri në luftë. Për me ia faktue këtë, i tregova disa shembuj nga krahina e Valeves dhe Uzhices.

Ai më ndigjonte pa rrahë qerpik, tue më shique drejt në sy si të deshte të kuptojë nga shiqmi i jem nëse une e flas të verteten.

— Po a je ti oficjer? më preu ai.

— Nuk jam, por jam, shok, luftëtar në ushtri t'onë të re e cila po krijohet tash, i përgjegja une. Në qoftë se turpnohesh që po te rrijnë djemt në shtëpi, ti çoi në aradhë partizane. Ajo asht ushtrija e jonë popullore. Ajo do të luftojë kundra Gjermanve dhe t'a lajë nga emni i vendit t'onë njollen të cilen e kanë hjedhë mbi të trathëtarët dhe frigacakët.

— E ku e keni njisinë? pyti ai.

— Kush don me shkue në njisi, do t'a gjejë lehtë rreth Çaçakut dhe Kraleves, tha Qira.

Kur deshtem masandej me vazhdue rrugen, ai na luti që të ndalohemi te ai në darkë dhe në konak.

— Nuk kemi kohë, sepse deri në mengjes na duhet që të mbërrijmë larg, i përgjegja.

— Ishim larguc ma se njiqind metra, kur qe, na mbërrini ai, i mbushun plot frymë, tue mbajtë në duer pak kumbulla dhe dardha.

— Qe, vllazen, të pakten pak pemë për rrugë. Bash po më vjen turp që nuk iu gostita me kurrgja, tha dhe na uroi rrugen e mbarë.

Kur qem tue hy në nji pyll, mbasi kaluem nji arë të korrune, u ktheva dhe e pashë se si qendronte ende në derë të gardhit tue shique mbas nesh. Ndoshta me të vertetë do t'a dergon ai të pakten nji djal në njisi partizane — në qoftë se i përgjasin ndopak djemt babes së vet. Por asht e sigurt se, kur t'a perfshi kryengritja edhe këtë krahinë, ai do të na ndihmojë, e ndoshta, luftëtari i vjeter, edhe vetë do t'a rroki pushken.

Nata na zuni në hymbje në pyllin e madh Çubikovac. U deshte me kalue nëpër të dhe me zbritë drejt Ibrit. Shoku Qira e dinte se aty afer asht nji mullijs i cili do të na kalojë pertej lumit. U ulem nën nji qarr në hymje të pyllit dhe ngranem darkë: nji cope bukë misri dhe vjam derri. Nata ishte e terrëshme. E dishim se në këtë rreth sillet nji bandë plaçkitse e cila kalon edhe këtu pari; rrugen e dijmë pak a shum. Prandej kishim dishrue ma teper që të kalojmë këtu naten, por deri në mengjes na u deshte që të mbërrijmë në katundin Dragosince ku gjindej shtabi i njisisë. U çuem dhe u nisem drejt Ibrit.

Nëpër pyll kaluem rruges gjanë, që ishte hapë nga lisat e premë, me vemendje, tue pritë që mos po na ndalon kush çdo çast. Ishte qetsi në të cilen u ndigjonte çdo hap i joni dhe kërcitja e rrembave të vogjel të thatë nën kambë. Kur mbërrimë afer Ibrit, ushtoi në qetsinë e shurdhët të nates nji detonacjon e largët. U trembem në befasi, por të dy u gëzuem. Ishim të sigurtë se kjo diku në hekurudhë të trenave, ose në ndoj urë janë tue punue shokët t'onë.

Lëshoheshim në anen e pjerrët drejt lumit, i cili, ende i papashem, ushtonte në luginë. Për së shpejti e gjetem mullinin i cili me dy litarë ishte i shternguem në bregun e lumit ku ishim na. Ibri këtu nuk asht i gjanë, por ka shum uj dhe bjen rrëmbyeshem, tue grah me ushtimë nji sasi të madhe uji të vet drejt Moraves. Ushtima e ujit dhe zhurma e mullinit ishin aq të forta

sa që na u deshte të bërtasim une e Qira per të mujt me u marrë vesht.

Shum kohë e thirrem mullijsin. Herë herë më dukej se në atë lëvore drunit e cila luente mbi lumin e rrëmbyshem as nuk mund të ket shpirt të gjallë, por drita e dobët e cila memzi depertonte nëpër dritore t'errëshme, tregonte të kunderten. Prap, aty asht njeri i gjallë, mejtojsha, i cili e shfrytzon këtë stihi, edhe që jo per hydroçentral, ai e çfrytzon të pakten për mulli. Ma në fund e thirrem mullijsin tue hjedhë gurë mbi kulem dhe mure te mullinit.

Nji njeri i shkurtë në rrobe të katundarit, ftyren e të cilit nuk e pashë mirë në terr, i grahi lundres deri në breg t'onë.

— Moti jemi tue të thirrë, i tha Qira tue hypë në lunder.

— Mue më kishte pasë kapë pak gjumi, përgjegji mullijsi tue iu hapë ambel goja.

Mbrenda disa minutave kaluem në bregun tjeter të lumit. Në anë të majtë t'onen ndodhej Kraleva, djathtas Zhiça, e drejt para nesh Ribnica. U deshte të shkojmë në katundin Ribnica që të pushojmë atje, te nji shok.

— Sa ishim tue ndej në breg të lumit e tue pi duhan. Qira e pyste mullijsin ku asht rruga ma e shkurtë deri në Ribnicë dhë a ka në katund Gjermanë. Ky na spjegoi shkurtimisht, tue mos na pyet se kush jemi dhe ku po shkojmë, me gjithse ishte kjo kohë e jashtzakonshme per udhtim. E pyta nëse kapercen shpesh herë naten udhetarë.

— Jo shpesh, por vjen ndokush, përgjegji ai si kundra vullnetit.

— Nuk ke frigë kur të thërret dikush vonë naten nga bregu, si na tash, e pyta.

Ai nuk pergjegji shpejt; shiqonte para vedit tue e ferkue ndermjet gjishtave duçin e duhanit. Mandej u kthye me shpejtsi drejt meje dhe tha:

— As ti nuk frigohesh me ecë naten vetem nëpër pyll dhe në vend të panjoftun; pse të frigohem atëherë une mbi Ibrin t'em.

Qesha dhe i rashë lehte në krah. E ndjeva eren e miellit i cili u çue nga xhaketa e tij prej zhgunit të trashë të katundit. Gjithmonë asht gja e pelqyeshme me e takue njeriun guximtar, e kësajë herë kjo më ka qenë edhe ma e kandëshme. Mejtojsha: t'kishte qenë ky njeri ndoj frigacak, kur e thirrem na ai kishte pasë vetem

me u shkundë në shtratin e vet, kishte me e çitë batanině përmbi veshë dhe na kishte lanë që të rrijmë gërmuq në pyll pranë lumit. Kjo kishte mujt me iu duk ma me mend në këtë kohë të shqetsueme kur disa njerëz të panjoftun shkojnë nëpër katunde, kur ndigjohen në qetsinë e nates detonacjone dhe krisma të pushkve dhe kur „vojvoda" Peçanac me anë te afisheve të tija iu kërcnohet njerzve të cilët e sulmojnë okupatorin. E ky u çue dhe tue mos ba pytje se kush jemi dhe ku po shkojmë na çiti në tjeter anë të lumit. Ia shtërngova doren dhe i thash:

— Pra as nuk duhet me pasë frigë nga kurrshkafi përveç nga koshjenca e vet. Udhëtarë të tillë të nates siç jemi na, kaperce. Do t'a bajsh nji punë të ndershme. Mos i pyt as kush janë as ku po shkojnë, por dije që janë tue shkue mbas punes së drejtë.

— Pra qe, as ty nuk të kam pvetë, e nuk do t'i pves as tjerët — kështu e kam une zakon, tha me seriozitet.

Kur, mbasi deshtem me vazhdue rrugen, ia shtrijmë për me ia pague transportimin, ai vendosmenisht sjelli doren dhe shkurt tha: „Zoti na ruejt!"

Nji kohë ecëshim buzë lumit, e mandej vazdhduem nji rrugices nëpër miser. Në vend që të shkojshim edhe matutje kësajë rrugice, e lamë këtë sepse shoku Qira deshti që të mbërrijmë trup ma shpejt në katund. Mbas dhetë minutash udhëtimi u gjetem në pyll të vertetë të kollomoqit dhe filluem të endem këndej e andej. Misri ishte ma se dy metra i gjatë. Nga fletët e tij të laguna nga voesa na binte lagështi në faqe dhe mbi rroba, e për këpucë u kapte dheu i lagët. Menjiherë u gjetem para do çubave. Qira kujtonte se kemi dalë në rrugë të drejtë, por për së shpejt u bindem se kjo nuk ishte ashtu. Porsa u nisem nëpër kaçuba, pamë se jemi tue shkelë nëpër uj i cili për së shpejti na mbërrini deri në gju. U ndaluem dhe shiquem njeni tjetrin. Qira nuk dinte se ku jemi, dhe gjithnji pvetëte: kah ka ardhë këta uj kur ai para disa ditve ka kalue këtu pari po për këtë rrugë, tue shkue në aradhen e Çaçakut. Propozova që të kthehemi në atë rrugicë, dhe u kthyem mbrapa. Mbas ndoshta nji gjysem ore udhtimi prap u gjetem në disa kallmishta. Sigurisht do të jemi siell rrotull. Kemi qenë të lodhëshem dhe krejt të djersitun, ndërsa në këpucë na u tundte uji. U ulem mbi tokë të lagët, pushojshim dhe merrshim vesht nëse do të ndigjojmë nga ndoj anë lehjen e qejve, këtë shenjë ma të sigurtë të

vend-banimit të njeriut. Kurrgja nuk u ndigjonte, vetem nga nji herë, mbi koka t'ona lëvizëshin fletët e misrit të cilin e luente nji erë e lehtë.

Mbasi pushumë, vazhduem prap për t'a provue fatim. Nuk deshtem që t'a kerkojmë ma atë rrugicë, sepse ishim të bindun se kemi humbë rrugen fare, por shkojshim ashtu si na merrte mendja, të vendosun që të ndjekim vetem nji drejtim e të dalim ku të dalim. Për së shpejti prap u gjetem në kaçuba dhe filluem të shkelim nëpër uj. Shkuem nëpër uj gjatë kohë, por, për fat, uji nuk qe ma i thellë se deri në gju. Mandej filloi të jet ma i cikët, dhe, ma në fund duelem në njifarë ledine. E kaluem këtë dhe pamë nji rrugicë e cila na çoi para nji shtëpije të katundit. Kjo ishte nji shtëpi e vorfen, sepse rreth sajë nuk kishte as gardh. U ulem mbi nji cung, u zbathem, e shkundem ujin nga këpucët, i shtrydhem çarapat t'ona të lagëta dhe u mbathem.

Shoku Qira trokiti në dritore. Nga shtëpija u ndigjue nji za: "Kush asht?" Qira i pergjegji se kemi humbë rrugen dhe e luti që të na tregojë rrugen për Ribnicë.

Mbas disa minutash u hap dera, dhe nga shtëpija duel nji njeri i gjatë, si ma i ri, të cilit ia përsriti Qira atë çka dishrojshim' dhe kërkoi pak uj. Katundari e pruni nji gërçak prej shtëpis nga i cili me shije piva uj të vjetruem.

Hymë tue heshtë nëpër nji pyll të naltë, të rrall. Mbas nja dhetë minutave, shoku Qira pau nën dru grumbuj bombash të aeroplanit të palueme, dhe nga kjo e dijti se ku gjindemi. I tha katundarit që tash e din rrugen, dhe se ai mund të kthehet.

Shpejt dulem në rrugë të katundit e cila shkon për Ribnicë. Në shum vende pranë rruges gjindëshin grumbuj ma te mëdhaj të bombave të aeroplaneve, të mbulueme me gemba, që i kishte lanë aty ish ushtrija jugosllave. I tregova Qires se si shokët t'onë të Çaçakut mbarojnë nga këto bomba mina për t'i hjedh n'ajr urat. Do të jetë e nevojshme që sa ma para të strehohet të pakten nji pjesë e këtyne bombave në nji vend të sigurt, deri sa nuk i kanë marrë ose asgjasue Gjermanët.

Mbërrimë në katund para mengjesit. Tri orë jemi endë poshtë e naltë prej mullinit deri në Ribnicë. Hymë në shtëpi të nji shokut t'onë. Ai menjiherë na çoi në çardak dhe na vendosi në nji dhomëz të vogel që të fjejmë. I zbatha këpucët dhe çarapat

të cilët ishin ende lagët, dhe u shtrina mbi shtrat, ndërsa Qira e pyste shokun mbi situaten në katund. Tue më kapë gjumi ndigjojsha zanin e tyne, i cili më dukej sa si ushtimë e misrit, sa si zhurmë e ujit nëpër të cilin ec dikush.

Ulem për të ngranë mengjes dhe hajmë me shpejtësi, sepse duhet të largohemi sa ma para nga Ribnica në të cilen ka Gjermanë. Pranë tavolines asht ulë i zoti shtëpis, puntor i ri, i cili nuk asht në Aradhë vetem për arsye se ai kryen punë të besueshme për këtë. Ai na tregon tue qesh se sa vshtirë na ka nxjerrë gjumin. Kishte mujt, thonte, të na nxjerri si trupa lisit përjashta shtëpis, e që mos të na nxirrte gjumin asnjenit. Dhe me të vertetë kam qenë i lodhëshem. E ndigjojsha shokun çka po flet, por më duket se zani i tij vinte diku nga larg; i ndigjoj fjalët, iu a marr vesht edhe kuptimin e tyne, por trupi i jem ende asht në gjumë. Por, u deshte të shkojmë pa marrë para syesh lodhjen. Deri në katundin Dragosinjci, ku gjindej shtabi, ka edhe nji orë të mirë rrugë.

Duelem nga shtëpija, dhe nëpër bahçe të kumbullave ramë në lug të thamë të njifarë prronit. U nisem prronit kështu që mos të na shofi roja gjermane e cila ruente deponë e municjonit. Depoja shifet mirë djathtas prej nesh pranë nji pylli të vogël, si edhe roja e cila ecë poshtë e perpjetë para sajë. Te nji urë e hekurit duelem nga prroni, kaluem uren dhe vazhduem pertej nji livadhi drejt pyllit. „Kur të hymë në pyll, thot Qira, atëherë kemi kalue rrezikun direkt". Ecëshim ngadalë, si njerëz të cilët nuk kanë nevojë për t'u ngutë, me gjithse kishim qejfë m'e kalue tue ngahë këtë rrugë prej disa qinda metrash, sepse, aty në livadh, na kishte roja gjermane para depos — si në shuplakë të dores.

Bash në të hymunit në pyll duelen para nesh nji gjindarm dhe nji katundar. Gjindarmi ishte pa pushkë; mbante nji çantë të madhe të lëkures, sigurisht me postë zyrtare. Kur u takuem, ai si t'u trembte pak dhe si të deshte të na pyste diçka. Na të dy, si t'ishim konsultue ma para, i përshëndetem, me zâ dhe, tue mos u ndalue, vazhduem rrugen. Katundari u pergjegj në preshëndetje t'onë, ndërsa gjindarmi kaloi tue heshtë.

Kur hymë në pyll, i cili na mëshefi nga syet e rojes gjermane, filluem të ecim ma shpejt, vetem që të mberrijmë sa ma para në llogor.

Llogori ishte vendosun në nji bahçe pemësh e cila nga tri anët ishte e rrethueme me ara misri. Mbas tij ishte nji koder e mbulueme me kallmishta. Në bahçe ishte nji kasollë e mbulueme me barë dhe hitha të terun. Kur iu afruem kasolles, afer sajë ishin disa partizan; ishin ulë pranë zjarmit dhe piqshin kollomboqa. U përshëndetem me ta dhe u ulem. Këta ishin luftëtarë të Aradhes, të cilët nuk ishin të aftë për të ecë, ndërsa, pjesa tjeter e kompanis qysh mbramë ishte në akcion. Me ata kanë shkue dhe komandanti dhe komisari i Aradhes. U deshte që të kthehëshin çdo çast.

Rashë nën nji kumbull dhe menjiherë më kapi gjumi. Asgja nuk më trazontë: as lagështija, as toka e fortë, as vendi i pjerrët në të cilin ndodhej bahça e kumbullave. Më duel gjumi dikur kah dreka. Kompanija ishte kthye qysh ma para.

Mbajtem mbledhjen e shtabit. Komandant i Aradhes asht Pavle Jakshiq, njeri i ri, zeshkan, me ftyrë të bukur, energjike. Me origjinë asht nga Banija; deri në fillim të luftes ka qenë suplent në gjimnazin e Kraleves. Komisari politik asht Malazez, puntori Miro Dragishiq, njeri i shkurtë, i gjallë, gjithmonë në qejfë dhe gatshem për tallje dhe gaz. Në shtab gjindet dhe mjeku i Aradhes Gojko Nikolish, të cilin e njifsha që nga Spanja, të cilin ketu e quejnë Mediko.

Mbledhjen e mbajtem në nji shtëpi të katundit afer llogorit. Ajo ishte mbeshtetja e jonë kryesorë në këtë katund: këtu zihej për kompani, nëpër të kalojshin informatorët t'onë, këtu mbahëshin mbledhje të ndryshme. Në fillim të luftes shtëpijat e tilla kanë qenë për neve me nji randësi të posaçme, sepse atëherë vetem disa njerëz nga katundi e përkrahshin levizjen t'onë. Nuk ishte nji gja indiferente se kush do të marri i pari guxim në katund që të na perkrahi haptas. Në qoftë se ky ka qenë njeri në zâ, gjâ që nuk ka dashtë të thotë që të jet gjithmonë edhe i pasun, atëherë të gjitha, e sidomos furnizimi, shkojshin ma shpejt e ma mirë. Në atë kohë furnizimi bahej në atë mënyrë që dy tre vetë nga katundi shkojshin bashk me intendantin t'onë, prej shtëpis në shtëpi dhe mbledhëshin ose ushqim të thatë, ose konsultohëshin se të cilat shtëpi do të mledhin diçka per gjellë, e të cilat do t'a piqshin bukem

Ne aradhen e Kraleves atëherë ishin afer tëtqindë luftëtarë, të cilët kanë qenë të shpërndamë në kater kompani. Perveç kësajë, me këtë aradhë bâjshin pjesë edhe dy grupe të cilët bâjshin ope-

racjone individualisht: njeni rreth Vrnjaçka Banja, e tjetri rreth Rashkes.

Aradha ka pasë fillue veprimtarinë e sajë tue mbledhë armë dhe tue sulmue kazermat e gjindarmeris nëpër katundet e rrethit. Kur asht perforcue, aradha ka fillue të sulmoi hekurudhen Kralevë—Rashkë. Kështu para pesemdhetë ditësh ka sulmue urat mbi Iber dhe Moravë krejt afer Kraleves. Nji nga urat asht djegë. Aradha zhvillohet mirë, sepse e ndihmon populli. Në fillim, në Aradhë në pjesen ma të madhe kanë qenë puntorë dhe intelektual nga Kraleva, e tash çdo ditë mbërrijnë luftëtarë edhe nga katundi

Në këtë aradhë ekziston nji problem të cilin nuk e kam gjetë në asnji aradhë tjeter t'onen. Don me thanë, si zavendes komandanti, në shtabin e Aradhes gjindet advokati i Kraleves Radiçeviq, i cili ka ikë nga Kraleva së bashku me shokët t'onë në Goç, ku ishte atëherë llogori i partizanve. Kur asht formue shtabi i Aradhes, ai, si oficjer rezerv, asht marrë në shtab. Rreth tij kanë qenë disa intelektual nga Kraleva të cilët daljen në mal e kanë kuptue si dalje për të shpëtue koken. Ata nuk dishrojshin të bâhen akcjnone. Shoku Jakshiq më tregonte se edhe Radiçeviqi i ka pri nji kompanije kur i kanë sulmue urat e hekurudhes afer Kraleves. Kompanija të cilen e ka udhëheqë Jakshiqi, e kishte krye detyren e sajë, don me thanë kishte djegë uren, ndersa kompanija të ciles i printe Radiçeviqi u kthye pa krye punen. Atëherë ketë e ka justifikue Radiçeviqi me shum lloj shkaqesh. Por, ma vonë asht pa se ai thjesht ka sabotue, sepse ka qenë kundra akcionit në pergjithësi. Ai këtë nuk ka dashtë t'a thot, por këtë e thojshin intelektualët të cilët ndodhëshin rreth tij. Qendrimin e tij sabotues dishronte t'a mëshifte në atë menyrë që filloi të bajë pytje: kush e udhëheq Aradhen, shtabi apo „disa njerëz të cilët sillen nëpër Aradhë, e që nuk janë as luftëtarë as antarë të shtabit." Por, ai mirë e dinte se ata „disa njerëz", don me thanë antarët e Komitetit të qarkut të Partis komuniste, kishin formue Aradhen dhe se nuk kishin ardhë në të që të komandojnë direkt, por që t'a sigurojnë zbatimin e vijes së Partis s'onë. Kjo ishte bash ajo që e shqetsonte Radiçeviqin i cili kishte qejfë që të rrijë diku thellë në bjeshkë, ndërsa Partija kërkonte nga aradha akcione, dhe kjo gjithnji ma të mëdha dhe ma të guximshme.

Vendosem që në shtab të hynë, perveç Jakshiqit dhe Dragishiqit, si zavendës komandanti, nji katundar i shkathët nga kjo krahinë, dhe që tash për tash Radiçeviqin t'a vendosim për komandant llogorit në Goç. U deshte që t'a izolojmë krejtësisht, dhe masandej me i qirue hesapet me të.

I njofta shokët e shtabit me situaten në aradhat tjera t'onat me eksperijencen që e kemi marrë deri tash në luftë dhe i lajmërova se komandanti i Aradhes duhet të shkojë me mue në Kragujevac në konsultimin e komandantave të aradhave partizane të Serbis, i cili asht caktue per 16 shtator të vjetit 1941.

Shtabi i Aradhes bani pershtypje të mirë mbi mue. Njerëz të rij, energjik, plot inisijativë. Këta pa vështirsi do t'i eliminojnë ata pak intelektual mikroborgjes së bashku me Radiçeviqin, të cilët në fillim janë gjetë me neve rastësisht.

Jemi tue ndejt rreth zjarmit të cilin e kemi kallë përmbi kasollë në të cilen asht vendos shtabi. Terim rrobet e lagëta dhe pjekim kollomoqa. Nata e kalueme nuk na ka qenë e lehtë. Gjithë naten ka ra shi. Kasolla e jonë, në të cilen kishim ra, njeni pranë tjetrit, mbi sanë të shtrueme, nodhej në nji vend të pjerrët, nën nji koder nga e cila rrjedhte uji nën kasollë dhe i lagëte vendet ku kishim ra na. Fjetem pak; gjumi na dilte çdo çast, rrutullohëshim sa në nji anë sa në tjetren, por prap ma mirë ka qenë në kasollë se nën qiell të hapët — si na ngushllonte nji luftëtar.

Me gjithse të gjithë jemi pa gjumë dhe të lagun, të gjithë ishim në qejfë. Puna kryesore asht ajo që shiu kishte prâ dhe nëpër ré që ishin si shllunga leshit, të cilat i ndiçte era nëpër qiell, nga nji herë dukej dielli. Rreth zjarmit rrijnë ulun afer pesëmdhetë luftetarë të Aradhes, në pjesen ma të madhe puntorë të Kraleves dhe nxasë të gjimnazit. Nji nga këta, i shkurtë, i trashë, të cilit i dhimbëte kamba, spjegon se mbramë kemi kalue keq për arsye se nuk e kemi ndigjue këshillin e tij për me i marue llagemet rreth kasolles. Simbas mejtimit të tij, na ma teper kemi psue nga uji i cili rrjedhte nën kasollë, se sa nga shiu që binte nëpër kulum të shkatrruem.

Këtë e ngacmojnë shokët; i thojnë se nuk ka perspektivë kur kujton se duhet m'e ndreqë kasollen në Dobrosinjci, ndërsa ata përgaditen që për së shpejti të bijnë në Kralevë ku ka shtëpija të mira të murit. Njeni thot se spitalin do t'a vendosim në nji vilë

të ré, të bukur në periferi në të cilen shkelqen parketi si pasqyrë. Shokët qeshin mbi këtë mendim për spitalin e rregulluem, dhe e shiqojnë shokun me kambë të ligë, i cili, qysh se ka mbërri në Aradhë, gadi vazhdimisht rrin ratë në llogor.

Në bisedime të tilla rreth zjarmit, ose në kohë të pushimit, luftëtarët ma teper kanë qejfë që të tregojnë ngjarjet e tyne nga lufta. Me të vertetë, Aradha ekziston vetem tash dy muej, por per këta të gjitha ato që i kanë jetue gjatë kësajë kohes së shkurtë, janë të reja dhe të jashtzakonëshme në krahasim me jeten „e kohes së paqes", sa që kjo themë kurrnjiherë nuk asht e merzitëshme per ta. Sidomos iu pelqen t'i tregojnë ngjarjet qesharake: kur e ka mashtrue ndoj luftar me dhelpni anmikun, ose kur ndokush, ende pa i kalitun, asht frigue ma teper se duhet. Këta njerëz, pa dyshim trima, flasin me respekt të madh mbi gjestin trim të ndoj luftëtari, por më ka ra në sy se janë të kujdesëshem edhe ndaj shokve të cilët nuk kanë dijtë me u orjentue si duhet në luftat e para. Ndaj këtyne dobsijve ata nuk kanë marrë ndoj qendrim perbuzjeje, por ma teper tue u tall. Shokët e tillë i vejsihn në tallje tue i përsritë fjalët e tyne kështu rreth zjarmit të logorit dhe të gjithë qeshëshin, për ma teper edhe ai në llogari të cilit u bante tallja. Krejt nji qendrim të ndryshem marrëshin ata njerëz atëherë kur ishte puna mbi cenimin e solidaritetit shoqnor; në raste të tilla kanë qenë kryekput të pamshirëshem. Në këtë kam pa kuptimin e thellë ndaj njeriut, dhe njikohësisht ndjenjen e shoqnis së luftes të nji lloji të posaçem, të asajë, e cila mund të ekzistojë vetem në atë ushtri në të cilen kanë ardhë njerzit me vullnet të lirë. Kur ndoj luftëtar, tue shkue në patrullë, trembet naten nga ndoj krisme e vogel ose grrithje, atëherë kjo asht nji gja qesharake, dhe kishte me qenë gabim m'e vulosë këtë njeri nji herë përgjithmonë si frigacak. Gjithashtu, kishte me qenë gabim m'e quejt frigacak ndokend per shkak se në pushken e parë ka kerkue me gjetë nji strehim sa ma thellë, sepse ky asht nji reakcion natyral te shumica ma e madhe e njerzve. Por, asht krejt nji gja tjeter në qoftë se ndokush e trathëton shokun, në qofte se, për lëkuren e vet, e len në nji situatë të vështirë. E para përfshihet në ato gabime që bâhen me rastin e mësimit, të mësimit të zejes ushtarake, e e dyta asht vertetim se ai në asnji mënyre nuk e ka vendin në ushtri e cila shoqnin e ka si thembel dhe kusht të ekzistences.

Në qiell mblidhen ré të dendunà, disa pikla të mëdha të shiut kanë stërpikë zjarmin t'onë, por shi të vertetë nuk ka pasë. Nji shok nga Kraleva na tregon mbi gjestin trim të dy nxansëve të gjimnazit të cilët para disa ditësh kanë bâ atentat kundra nji oficjerit të gindarmeris. Kanë çitë në té në rrugen kryesore të Kraleves, mandej kane ikë, kanë kalue Ibrin tue notue, dhe kanë ardhë në Aradhë. Oficjeri ka qenë anmik i njoftun i levizjes s'onë dhe bashkpuntor i Gjermanve.

Në kohen e parë mbas sulmit të Gjermanis kundra Bashkimit Sovjetik, flitej shum mbi parashutistat rus. Në disa krahina katundarët per ma teper i kanë pasë kositë edhe livadhet para kohe. Kush e din se si e kanë imagnjinue ata zbritjen e parashutistave! Tue çfrytzue këtë pritje shokët t'onë nga aradha e Kraleves kanë bâ nji tallje me nji mësues të nji katundi afer Kraleves. Mësuesi ka qenë frigacak, nuk ka dashtë që t'a ndihmojë levizjen t'onë as politikisht as materjalisht. Disa luftëtarë t'onë i kanë shkue nji natë. Me këta ka qenë edhe komisari politik i Aradhes, shoku Miro, i cili dinte pak rusisht, e të cilin mësuesi nuk e njifte. I hynë mësuesit mbrenda dhe ia paraqiten Miron si parashutist rus. Mësuesi kcej mbas tavolines dhe filloi të belbëzojë se si asht kjo dita ma e lumtun në jeten e tij, por „parashutisti" ka qenë mjaft i rezervuem. U ul në karriken që ia ofroi mësuesi dhe mbasi e shiqoi dhomen e mësuesit më orendi të bukura, radio-aparatin, biblioteken e vogel, filloi të flasi.

Dam që nuk ka pasë stenograf per t'a marrë në shenjim këtë fjalim të „parashutistit të parë rus". Miro kishte folë mbi atë se si Stalini i madh („Vi ponjimajete kto-eto Stalin?") i ka ftue të gjithë njerzit e ndershëm në luftë kundra fashizmit i cili don që t'i robnojë shtetet dhe popujt; mandej se si i gjithë populli sovjetik asht ngreh në kmabë për t'a mprojtë lirinë e vet dhe lirinë e mbarë botes. Ai si Rus gëzohet që në Jugosllavi janë çue patriotët në luftë kundra fashizmit gjerman dhe që ai si „parashutist" ka marrë mbi vedi detyren per t'u lidhë me partizanët. Por, vazhdoi „parashutisti", ai ka ndigjue se në Jugosllavi ka „svolloci" („Vi ponjimajete shto takoje svolloc?" pvetëte Miro, tue e shique drejt në sy mësuesin i cili me adhurim e ndigjonte fjalën e tij dhe, tue luejt koken, persritëte: „Ponjimajem, ponjimajem!") që i sherben okupatorit. Këte „svolloc" duhet m'e zhdukë. Ajo asht e njajta

gja si okupatori, bile edhe ma e keqe, sepse e trathëton „oteçestvo-n" e vet. Të gjithë njerzit e ndershem duhet t'i ndihmojnë partizanët, dhe të lirohen nga friga prej okupatorit; porsa të lirohen nga kjo frigë, kanë për të pa se okupatori mund të luftohet. Ndihma mund të jetë e ndryshme: disa do të shkojnë në aradhë, tjerët do të mledhin informata mbi anmikun, tjerët do të bashkojnë ushqimin, të katërtë do të jenë lidhje, e tjera.

Kështu „parashutisti" ia mbajti nji orë mësimit politik mësuesit i cili ndigjonte pa rrahë qerpikë, ndërsa luftëtarët t'onë mbahështin me shum mundim që mos t' ia plasin gazit.

Edhe tash, tue e përsëritë tregimin e kësajë ngjarjeje qe s'dij sa herë, luftëtarët qeshim, vejnë në dukje këtë ose atë fragment nga ky takim, tregojnë se si ka provue të thot diçka në gjuhen ruse edhe mësuesi kur janë nda prej tij, por Miro i ka përgjegjë ashper: „Ne ponjimaju niçevo, nado akcija".

Sot aty kah dreka kemi pasë nji ngjarje të gëzueshme dhe tronditëse. Në kompaninë, e cila qëndronte gjithmonë pranë shtabit, ka ardhë para disa ditësh nji djal i ri, si ma i gjatë, i ligësht dhe i thatë nga nji katund i aferm. Me qenë se kishte vetem katermdhetë vjetë, shtabi nuk deshti që t'a pranojë, por ai, tue i palue duert si n'uratë para tij, aq e ka lutë komandantin Pavle që t'a pranojë n'Aradhë, sa që ky nuk pat zemer për t'a sprapë. Vocërraku rrinte në llogor, armë nuk mbante, por kallte zjarmin, binte uj, vraponte në katund, gjithmonë i rrinte para syesh ndonjenit nga eprorët me qellim që të marri ndoj urdhen.

Por, i ati i djalit, nji katundar nga katundi i aferm, vinte çdo ditë te roja e llogorit, e thirrte të birin me bisedue me të dhe ia mbushte mendjen që të kthehet në shtëpi. Luftëtari i rij bisedonte me baben e vet gjithmonë afër rojes, tue pasë frigë së mos t'a çojë i ati përudhunisht në shtëpi. Këto bisedime gjithmonë përfundojshin në mnyrë që baba shkonte në shtëpi tue kercnue, e i biri u këthente i merzitun në llogor.

Sot prap kishte ardhë baba. Kur e kanë lajmerue djalin, i cili ishte zanun tue pjekë kollomoqa, ai iu afrue komandantit dhe i tha vendosmenisht:

— Shok komandant, të lutem urdhno që ndonjeni nga luftëtarët të m'i api armët që të dal para babes i armatosun.

— Çka po të vlejnë armët, e pyti Pavle, mos e ke mendjen me çitë në baben?

— Çfarë çitje? shëkundi djali koken. Due t'ia këpus, më ka merzitë mâ me ato thirrje të tija që të shkoj në shtëpi.

— Qysh don me ia këput?

— Ti epmi vetem mue armët, dhe mos ke frigë për mue, une e dij se çka due me i thanë.

Pavle urdhnoi që t'i epen armët. Djali ngjeshi rrypin e ushtris, në shokë i vari dy bombe dhe pistolen ushtarakoshtetnore, mbi gjokës i kryqzoi fysheklijat, e në dorë muer mauzerin. Qëndroi si në komanden „gaditu" dhe ushtarakisht pyti:

— A mund të shkoj, shok komandant?

— Mundesh, tha Pavle, por vetem shiqo që mos t'a bâjshe ndoj marri. Me baben duhet me u sjellë mirë.

Djali shkoi, e Pavli dergoi mbas tij nji luftëtar, tue e urdhnue që nga nji qoshe të shiqojë çka do të ngjajë.

Djali u kthye shpejt nga plkpjekja. Shiqojshim se si iu afront nëpër bahçe të kumbullave zjarmit t'onë. Shkonte me kokë perpjetë, tue u mbajtë si ushtar dhe me krenari, ashtu si mund të bajnë vetem djelmoçat e moshes së tij.

— Çka u ba? pveti Pavli, kur u afrue.

— Kurrgja, tha djali. I thash atë që kam në zemer.

— E, çka i ke thanë? pyten menjiherë disa zana.

— Filloi të më thot ai prap po atë gja që m'a thonte çdo herë, si: „Ti je i ri dhe i pafuqishem!" mandej: „Nuk asht lufta per ty!" mandej: „Do të smuhesh!", mandej: „Diku do të lanë shokët ashtu të lig dhe të pafuqi në rrugë, dhe do të mbarojsh!" masandej: „Nana dhe motrat te shpija po të çajnë pa da!" Dhe gjana tjera të tilla! Ma para une kam hesht në këto fjalë të tija, e ai u zemronte. E tash i kam thanë: „Une e kam dhanë betimin dhe i kam marrë armët, e ti tash mundesh me i hjekë këto nga une vetem kur të vdes", dhe trokiti me bombe. „Bash kështu, bir?" më tha ai mue. „Kështu, babë!" i thash une atij. „E, qoftë ashtu si ke qejfë ti, kur qenka kështu puna, të qoftë me fat!" Më puthi dhe shkoi. Tash jam i qetë, përfundoi djali.

Të gjithve neve na ka tronditë gëzueshem kjo ngjarje. Luftëtarët me përmallim e shiqojshin djalin e ri me armë, ftyra e të cilit dukej disi solemne, vetem syet e tij ngjyrë gështenje qeshëshin.

Ndigjova në vedi nji deshirë për t'iu afrue, për t'a përqafue dhe puth si djal t'emin të vertetë. Në atë moment u çue Pavli, iu afrue djalit, ia shtrini doren dhe me seriozitet i tha:

— E, pra, të qoftë me fat, shok luftëtar.

Mbasi u pajisem me letra njoftimit falso në të cilat shkruente se jemi katundarë nga Ribnica, dhe mbasi u përshëndetem me kompaninë, une dhe Pavle Jakshiq u nisem për Kragujevac. Nga llogori u nisem vonë mbas dreke, me qellim që gjatë kësajë dite të kalojmë pertej Moraves në katundin Viranovac, e prej këndej të nesermen të nisemi me karroca për në Kragujevac. Ecëshim shpejt nji kodrines së pjerrët e cila lëshohet drejt Moraves, tue u mbajtë si ma larg nga vendet e banueme, ku mujshim nëpër ara të misrit dhe nëpër pyje. Duhej që të mbërrijmë në lum deri në ora shtatë, sepse porsa vjen ora policore voztari në skele shkon në shtëpi.

Me gjithse ngutëshim, prap jemi vonue për skele. Ajo ishte në anen tjeter të Moraves. Në anen tjeter të lumit pamë nji katundar i cili shkonte ngadalë drejt katundit. Pavle kujtonte se ai do të jetë voztari i skeles, i cili porsa ka krye punen dhe tash shkon në shtëpi. Bertiti mbas tij, por katundari shkonte i qetë përpara; mandej bertiti edhe ma fort disa herë rresht.

Katundari ma në fund u ndalue, por nuk u kthye. E shiquem se si qendronte dhe mejtojshim nëse do të kthehet. Kjo pritje zgjati dy tre minuta. Mandej ai u kthye dhe po me ata hapa të ngadalshem u nis kah skelja. Kur iu afrue lumit, Pavle i bertiti:

— A do të na çesish m'atë anë?

— Tash, tash! përgjegji katundari tue zgjidhë litarin.

Mbas disa minutave ai ia mbërrini me lunder në breg ku ishim na. Ndërsa na të dy hypshim në lunder, katundari na shiqonte me vemendje. Pavli ia spjegonte se si jemi na katundarë nga Ribnica, se si jemi vonue në katund me do punë, por ai gjatë gjithë kohes nuk bëzante, e atëherë vetem luejti doren dhe shkurt tha:

— Kurrgja nuk jam tue ju pvetë!

Tue u nda prej tij, deshtem të ia paguejmë transportimin.

— Kurrsesi, tha katundari, tue ba nji lëvizje të rrebët me kokë, e mandej shtoi: në qoftë se shkoni drejt kësaje rruge, do të delni në xhade ku shpesh herë në mbramje del patrulla gjermane,

por në qoftë se shkoni nji rrugices djathtas nën aren e parë të misrit, do të delni ne xhade nja treqindë metra ma larg prej atij vendi.

Fliste me qetsi, sikur t'ishte tue iu a spjegu-rrugen udhëtarve të thjeshtë deri në ndoj katund. Ai i mbeti besnik qendrimit të tij „kurrgja nuk jam tue ju pvet", por na i dha të gjitha spjegimet e nevojshme per mos me u takue me Gjermanë. Ishte e kjartë se ai e din që na nuk jemi katundarë nga Ribnica. Me gjithe se kishim rrobet katundare dhe me gjithse i kishim lëshue mustakët, të dy iu pergjajshim pak katundarve. Gjithashtu ishte e kjartë se ai don me na ndihmue tue mos e thanë asnji fjalë mbi këtë.

E ndigjuem keshillin e voztarit t'onë dhe për së shpejti dulem në xhade drejt Vitanovcit. Xhaden e kaluem nëpër terr dhe, me vemendje tue shkue nëpër ara të misrit, mberrimë në katund. Aty bujtem në shtëpinë e nji shokut t'onë. U çuem para mengjesit, u ulem në karrocë të cilen ia dha ky shok Pavlit, dhe nëpër Gruzhë u nisem për në Kragujevac.

Udhtojshim në freskimin e mengjezit dhe neper krahinë të butë. Bisedojshim mbi perspektivat e kryengritjes. Pavle ishte optimist. Ai besonte se për së shpejti do të mundemi me i çue në kambë me mija luftëtarë nga kjo krahinë. Më tregonte fragmente të ndryshme, të cilat dishmojshin mbi atë se populli asht në anen t'onë. Duhet vetem që akcionet t'ona t'a lirojnë dhe t'a lëkundin për në luftë aktive.

Pavle më tregonte përshtypjet e tija nga takimi me katundarët e ksajë krahine:

— Kur kemi ba sulm mbi uren afer Kraleves, Gjermanët na shtërnguen aq fort sa që u gjetem n'anen tjeter të Moraves dhe të katundit ku ishte llogori i jonë. Shkojshim në drejtim të lumit, tue kalue me kujdes nëpër ara të misrit dhe nëpër pyje të vogjel. Kur mbërrijmë afër lumit, para meje duel nji katundar në moshë mesatare dhe tha: „Ejani këtu, shokë, në lunder". Shkuem mbas tij dhe, me të vertetë, në Morave pamë lundren me të cilen na kapercei ai në disa grupe në bregun t'onë. E pveta: si ka ardhë ai këtu me lunder. Tue shique me sy gjysem mbyllun dhelpnisht, ai më tha: „Une kam pa se çka bajshi ju mbi urë dhe kujtova që lundra e jeme kishte me ju vleft, për këtë arsye e kam përgaditë dhe kam pritë". E mirë asht kjo krahinë, atdhetare dhe luftare, përfundoi Pavle.

Kali që kishte pushue dhe ngranë mirë shkonte me nji tempo të pandryshueshem i ngjitun në karrocë e cila luhatej ngapak. Dielli nxente, por xhadja që ishte ende e lagët nga voesa, ende ishte në fllad. Nga të dy anët shtrihet fusha e pakufi e misrit, e në largësi, mbi kodra dhe brigje, shifen shtëpijat. Asht mueji shtator. Vjeshtë e begatëshme, luksoze. Por tash asnjenin nuk na intereson bukurija e krahines, por çashtja: a do të nisen për n'aradha t'ona luftetarë të rijë nga ato shtëpija të shkepuna nëpër bahçe të kumbullave, nga oxhaku i të cilave i qetë ngjitet naltë tymi. Këte e kanë premtue shum vetë gjatë veres, tue thanë: „Sa t'a korri misrin, do të vij edhe une."

Tue e kalue Gruzhen, duelem te katundi Vuçkovica në kryqzimin e rrugve Çaçak—Kragujevac—Kralevo. U kthyem në nji pijetore për të ngranë mengjes. Në pijetore nuk kishte mysafirë, sepse ishte heret, dhe prandej kamerijerja filloi të bisedojë me neve. Kjo ishte nji grue si ma e vjeter, e shkurtë dhe e plotë, kuvendtare dhe gjuhë-preht. Folte kundra kryeplakut të katundit, kundra policis së qytetit, u ankonte se si i duhet të punojë prej mengjezit e deri në mbramje për disa dinarë. Ndërsa ngranshim voe të ferguеme dhe molla t'arta të kuqe të preme, Pavle ia lëshonte nga nji herë me kashatë në gojë ndoj fjalë: „Po, kështu asht puna kur asht populli i robnuem, e kolona e pestë asht lidhë me Gjermanët!"

— Po, nanen e tyne, bash ata që deri dje kanë kthjellë dhe vrâ në katund, prap e kanë fjalen e parë, e për ma teper edhe kercnojnë: „Hesht, thojnë, Gjermanët do t'a pushkatojnë seicilin që nuk i zbaton urdhnat". E kanë frigue popullin kshtu që kurrkush nuk guxon as të bëzajë. Por janë disa, këtu ajo u përul mbi tavolinë dhe e uli pak zanin, te cilët nuk i frigohen kurrkujt, kanë dalë në mal dhe duen, po thojnë, me ba kryengritje.

— Po a janë shum? e pyta kamerjeren.

— Nuk dihet se sa janë, por gjindarmët janë shqetsue. Kur vijnë diten në katund, vetem i hapin syet rreth vedit, e naten asnji nuk guxon që të rrijë në katund, tha kamerjerja.

Prej së largut u ndigjue sirena e automobilit. Dola vrap nga pijetorja dhe e kapa kalin për kerpesh para të cilit ishte nji krah sanë. Nga Kragujevci mbërrini nji veturë e cila kaloi shpejt drejt Çaçakut. Menjiherë mbas saje mbërrini nji kamjon me nja dhetë

ushtarë gjermanë. Mbi kabinen e kamjonit ishte vendos nji mitraloz i lehtë, e në të kater qoshet e kamjonit qëndrojshin Gjermanët me mashinka në dorë. Me gjithse kamjoni kaloi me shpejtsi, mujta me pa, tue shique mbas kalit të cilin e mbajsha që mos të trembet, se ftyra e ushratve ishte serijoze dhe e mejtueshme. M'ishte e kjartë se ata ishin roja e vetures. Kjo don me thanë se ne xhaden Kragujevac—Çaçak ka pusija t'ona dhe se Gjermanët nuk mund të shkojnë kësajë rruge pa kujdes.

Tue shique mbas kamjonit ndijsha nji kënaqsi shum të madhe. Mbërrina t'i shof të pakten të kujdesëshme ftyrat e Gjermanve kryenaltë, të cilët kanë hy para disa muejve në vendin t'onë tue e mbajtë vehten si njifarë gjysem perendije. Kanë depertue në ushtrijnë t'onë të udhehequne nga frigacakët dhe trathëtarët, si kaçubeti midis zogjve. Në saje të trathëtis, ata kanë korrë me lehtësi sukses mbas suksesi. Na shiqojshin neve me perbuzje, tue na konsiderue si kombësi gjysem të eger, të pa aftë për jetë, tue u sjllë ndaj njerzve t'onë egersisht, nga naltë, si civilizatorë të vertetë të vetquejtun.

Më ra ndër mend nji „civilizator" i tillë. Ka qenë kjo në muejin prill, disa ditë mbas hymjes së Gjermanve në Sarajevë. Nji mori njerzish, në pjesen ma të madhe Beogradas, shtyhëshin para hymjes në ndertesen e Këshillit të qytetit. Për me u kthye në Beograd u nevojitëte leja e Gjermanve. Permbi shkallët e gjana qendronte, para hymjes në ndertesë, ushtari i rojes gjermane, njeri i shkurtë, me sy të xhelbërtë të pa shprehje, me ftyrë plot njolla, të cilit as helmeti ushtarak nuk mund t'ia ipte aspak nji pamje ushtarake. Por për këtë arsye ky përfaqsues i „rraces së ma të naltë" mbahej aq ma kryenaltë. Qendronte i frymë si bretkocë dhe, tue i hapë kambët, shiqonte nga naltë njerzit të padurim të cilët qysh tash tri ditë presin për t'iu a dhanë atë copë leter. Në ftyren e tij shifej nji shprehje përbuzje dhe gërditjeje: „ybermenshi" shiqonte me përbuzje mosdisiplinimin e „shtazve të Ballkanit". Në nji moment turma u lëkund si valë deti; disa, tue shfrytzue këtë lëvizje, u shtynë deri në rradhët e para. Gjermani shiqoi me ashpërsi këtë turmë që lëkundej dhe bertiti aq fort sa që iu frynë dejt e qafes: „Largou, llomshti e mallkueme".

Midis kësajë „llomshtije" kam qenë edhe une dhe bashk me mue edhe nja dhetë miq dhe njerëz të njoftun nga Beogradit, të

gjithë njerëz të ndershem dhe bujarë. Shiquem njeni tjetrin dhe sigurisht të gjithë ndigjuem në vedi mposhtje në këtë britme banale jo nga ana e këtij njeri të ndyet Gjerman, por nga nji sistem mbarë i cili po fillon të vendoset në vendin t'onë të robnuem. Kurrkush nuk protestoi; kemi hesht, por atë që e mbajta atëherë në heshtje, e kam mbajtë në vedi si nji turp personal, dhe sa herë që më binte kjo ndër mend më vinte turp.

Prandej tash jam gëzue pa masë kur i pashë ftyrat e tyne pak ndryshi se që i kanë pasë kur kanë hy në vendin t'onë, kryenaltë dhe me besim të plotë në vetvedi. Nuk munden tashma që të shkojnë në maqina rrugve t'ona pa frigë! Me gjithse jo në të gjitha vendet, prap në disa krahina mund të kercet pushka nga pylli dhe misri. Nuk kanë mundë të na frigsojnë as me maqinen e tyne gjiganteske ushtarake, as me egersinë e tyne. Plumi i jonë partizan i vret edhe „ybermenshat" e Hitlerit, të cilët, qe, kaluen afer meje në kamjon pa kangë, të mejtueshem, me ftyrë të shqetsueme, tue pritë çdo çast që nga pylli pranë xhades të fishkllojë mitralozi ose t'ushtojë batarja.

U ktheva në pijetore ku Pavli ishte tue bisedue gjithnji me kamerjeren. Kur i çoi ajo pjatat nga tavolina e jonë, i tregova me disa fjalë çka pashë pak ma para në xhade.

U përshëndetem me kamerjeren, hypem në karrocë, dhe u nisem për Kragujevac. Në qytet kemi hy pa vshtirsi. E lam karrocen te nji pijetore dhe u nisem drejtë lidhjes që m'a kishte lanë Vera*).

Rodolub Çollakoviq

*) Dara Pavllovіq, mësuese, kurir i Shtabit të përgjithëshem t'aradhava partizane të Serbis, pushkatue në Banjicë me 1944.

SERBIJA

Qysh se kanë mbërri në Bosanska Krajina numrat e parë të „Borbes", në vjetin njimijë e nandqindë e katerdhetë e nji, dhe kur u ndigjue se kryengritsat e parë qysh atëherë kishin në dispozicjon topa dhe se po shlirojnë qytete, komandanti i batalonit Petar Liçina ka ngjallë në vedi atë Serbi liridashëse nga fminija e tij, Serbinë e luftave dhe trimave, kështu që vetem kujtimi i sajë ia përqethte lëkuren, dhe shifte para vedit Kosoven, Milloshin dhe princin e ndershem se si rrxohet nga kali i vramë.

Se kur ka ndigjue Petri për heren e parë mbi Serbinë dhe kur ka bisedue mbi Serbinë atij kjo nuk i bje ndër mend, por e mban mend mirë atë ngjarje nga fminija kur i ka hy për të paren herë

Serbija në zemer si nji sekret i madh dhe i shejtë i cili të gjithë fminis së tij ia ka dhanë nji bukuri të mallngjyeshme.

I kujtohet: ishte kjo diqysh në vjeshtë me 1912, nji ditë të qetë dhe plot rreze, që i pergjanë veres së vonë të Miholit, kur asht ajri plot pelhurë merimange të mëndashtë që memzi shifet e cila flutron ngadalë mbi fushat e ngrofta të qeta dhe iu kapet njerzve për ftyrë. I ati i djalit kremtonte diten e emnit. Rreth tavolines së gjatë, nga qarri i ledhatuem pa mjeshtri, ishin ulë afer njizetë mysafirë, të veshun solemnisht dhe të ngrofun nga gjella dhe pija. Në krye të tavolines rrinte mësuesi Stojakoviq dhe burri i tezes së Petrit Miqo Bundallo, pasardhës i vojvodes së kryengritjes së bosnjes, Trive Bundalla. Edhe sot, në këtë ditë solemne, ai kishte veshë xhamedanin e cohes së kaltërt me sumullat e Trives dhe gajtane të vjetrueme të argjentit.

I mëshefun në nji qoshe të dhomes së madhe me tavan t'ulët prej drunit, tue u gërmucë mbas nji tavoline të vogel mbi të cilen e zoja e shtëpis grinte mish, djali dhetëvjeçarë ndigjonte bisedimet e gjalla të mysafirve dhe herë mbas herë, mësheftas për mos m'e pa e ama, merrte mish nga tavolina. Këtu ishte për tê fare mirë dhe me komoditet. Mishin e ka afer, bisedimet e mysafirve i ndigjon mirë, e atë, si duket, askush nuk e shifte, as që ia terhjekë vrejtjen. Sikur të kishin, fatkeqsisht, m'e ftue që të ulet pranë tavolines, ai kishte me humbë fare dhe me mbarue. Nga turpi nuk kishte mujt me ngranë, gjithnji kishte me shique para vedit dhe nuk kishte pa çka po ngjan rreth tij, e kështu në habi kishte me harrue që të ndigjojë bisedimin. Asht mirë pra, që në këtë botë të hapët me zâ të naltë ka edhe qoshe të mëshefta, ku mund të vendoset në qetsi edhe nji djalë i tillë i turpshem dhe i qetë.

Diku përjashta bajshin zhurem dhe bertitëshin fmijt tjerë, tue u sjellë rreth kuajve të mysafirve, por djali, i habitun tue vezhgue bisedimin rreth sofres, vetem nga nji herë i ndigjonte. Atëherë e ngrehte deshira që edhe ai të gjindet atje midis tyne, në oborr të gjanë dhe të fshiem, për gardh të cilit, nën arra të vjetra ishin lidhë kuajt e shales të stolisun mirë. Kishte me qenë mirë me ngahë në zhurmen dhe brohoritjen e fmijve të papunë mbi të cilet sot askush nuk e kthen vrejtjen e vet as nuk iu flet gja, por për këtë duhet me u çue mbas tavolines dhe m'e kalue atë vend bosh midis tavolines dhe deres, e kjo don të thot: me dalë para

syesh dhe me terhjekë vrejtjen e njizetë mysafirve. Jo, kjo kishte me qenë teper — ku asht a thue dera! Të mbylli syet dhe të vrapojë — as kjo nuk bahet.

Dhe kështu vocrraku, i turpshem dhe i pavendosun, mbetet edhe mandej vullnetarisht rob, shiqon tines sofren, ndigjon bisedimin dhe ngushllohet se prap nji herë do të vijë mbramja, e naten, ndoshta, edhe mysafirët flejnë.

Në nji moment, ndersa Petri hiqte ngadalë dhe me vemendje lëkuren e hollë të ngroftë dhe të kuqe nga mishi i pjekun, kuvendi filloi të qetsohet dhe të transformohet në nji gurgullim të ngadalshem. Kjo për shkak se mësuesi kishte fillue të tregojë lajme të luftes nga Serbija e cila para pak kohe kishte fillue luften me Turqinë. Bash në ato ditë ishte ndigjue mbi fitoret e reja të Serbis, dhe njerzit fillunë të qetsohen dhe t'i afrohen mësuesit, tue e ndalue frymen e nxehtë të pijes që t'a ndigjojnë ma mirë.

Tue pa para vedit qetsinë e papritune të papelqyeshme, vocrraku u frigue se mos e kanë hetue se si vjedhte mishin, dhe janë qetsue për t'a trembë sa ma mirë me nji gaz të perbashkët ose me ndoj gja tjeter, dhe ngrehi doren me shpejtsi dhe hodhi nji shiqim të prâjshem t'akuzuemit drejt sofres. Mirë asht puna! Bash kurrkush nuk e shiqonte atë dhe të gjithë perulen drejt mësuesit, e disa per ma teper edhe ndërrojnë vendin tue iu afrue këtij ma afer, tue i shty gratë mbrapa.

Djali i friguem, tue u djersitë, merr frymë i knaqun dhe me vemendje ndigjon. Flitet mbi Serbinë, mbi vojvoda Putnikun, dhe mbi Turqit e shkatrruem.

Qysh tash dhetë ditë Petri ndigjon bisedime sekrete mbi Serbinë dhe mbi luften kundra Turqve, nga nji herë ndigjon edhe kangen e qetë „Oj Serbi, nanë e dashtun" dhe i shiqon ftyrat e ndryshueme të njerzve kur përmendet kjo, e edhe vetë për të Serbija bahet nji gja sekrete dhe tronditse — solemne. Serbija lufton per liri, lufton kundra Turqve! Kjo i shkakton nji rrqethje të dhimebëshme nëpër mbarë trupin e tij dhe ia kujton kangët e vjetra mbi Kosoven dhe Millosh Obiliqin. Serbija lufton!

Mbas nji përshperitjes së shkurtë dhe mbasi shiquen pak në dritore, mësuesi dhe burri i tezes së djalit Miqo fillojnë të këndojnë me zâ t'ulët.

Ka ra Prishtina, Shkupi ka ra,
Turku si duej po bjen pa da...

Kanga si t'ishte tue u rritë, ngrihet dhe gjithnji vjen tue e rritë zanin. Edhe mysafirët tjerë, sidomos ata ma të rijtë, ia fillojnë kanges dhe tash e gjithë dhoma ushton nga numri i shumt i zanave t'ulët.

Edhe kundra vullnetit të tij, djalit i hapet vet goja dhe ai fillon të këndojë, tue harrue se asht tue ndej gërmuq mbas tavolines, e lotët që nuk mund t'i ndali fillojnë t'ia lagin syet dhe t'i pikun mbi dorë.

Ka ra Prishtina, Shkupi ka ra,
Turku si...

Zhduket dhoma dhe tavolina mbas së ciles mëshifet djali. Mbet vetem kanga mbi Serbijen, e cila e ngreh djalin i cili nuk mund të shiqojë nga lotët dhe e çon diku gjithnji ma naltë, atje ku njeriu bahet trim dhe ku njeriu nuk duhet të turpnohet nga askush në botë.

Vetem atëherë kur pushoi kanga, dikush e vrejti mbas tavolines djalin kangëtar që qante, e nxjerrin dhe duen t'a ulin në sofer, por Petri nuk lejon, i turpnuem dhe i lumtun, dhe ikë për derë, tue u rrxue në tokë në oborrin që ishte teper i ndriçuem.

Në atë vjetë gjindarmët e Austrohungaris kanë qenë ma sçuet dhe të kujdesëshem se zakonisht, edhe nëper katunde të Serbis në Krajinë shpesh herë sillëshin patrullat. Shkojshin me seriozitet tue e mbajtë hapin, hyjshin vetem te princi dhe te familjet e rralla të kolonistave nga Lika, të cilat kanë pasë ndokend të vetin në gjindarmeri ose në ndoj sherbim tjeter të shtetit. Ishte shtue mbikqyrja mbi priftnat dhe mësuesat, me paknaqsi i shiqojshin librat e shtypun me qirilicë, dhe në vjeshtë shpërndahëshin mbledhjet e mbramjes nëpër katunde. Agja i idhët dhe frigacak Stevo i kercnohej Petrit të vogel:

— Vetem le të ndigjoj une ty tue këndue mbi Serbinë, dhe do të zhduki!

E stergjyshi i Petrit Davidi, plak gjysem i verbët dhe qel, i cili qysh në vjetin 1905 ka krezhmue dy muej për fitore të Rusis mbi Japoninë, e thirri pranë vedit djalin, ia lëmoi flokët me dorë dhe e kurajoi:

— Këndo ti, djal i jem, sa të mundesh, mos u frigo as nga pleshti. Për ty nuk ka gjygj, vocërrak. Hyp ti mirë në maje të Liscit, shtine gjishtin në vesh, dhe thirrja kanges: „Askush në botë nuk ka çka ka Serbi, Serbi ka Millosh Obiliqin..."

I humbun në kaçuba të shpeshta mbi kodren Lisac, tue i harrue delet e veta, Petri këndonte me gjysëm zanit: „Ka ra Prishtina" dhe shiqonte anët e kaltërta të Germeçit, të cilat dukëshin si të zbeta në largësi. Atje sigurisht, në largësitë e ndritëshme të zbardhueme ka qenë ajo Serbi — liridashese e cila lufton dhe ndjek Turkun. Bash kishte qenë mirë me shkue nji ditë atje.

Kështu imagjinon dhe shiqon djali i harrueshem dhe zemra e ngreh në Serbi, midis trimave, por mbramja .lëshohet dalë ngadalë, bjeshka humbet në mjegullin ngjyrë-mavi dhe valet e ftofta të eres hjekin vrejtjen se tashma asht vonë dhe se duhet me shkue në shtëpi. Me dhimbje në zemer ndahet Petri nga vendi i dashtun në kaçuba dhe niset kodres teposhtë mbas tufes deleve, e Serbija humbet diku në muzg, i cili e perfshinë gjithnji e ma teper...

Kështu ka kalue pa e vrejtë nji verë dhe ka fillue tjetra, Petri ka mbushë dymdhetë vjetë, e atëherë në nji ditë të qetë, tue kositë, filloi të flitet me zâ të ulët qosheve. Tue pa shqetsimin e të vjetërve, djali filloi të marri vesht tinzisht se çka flitej. Prap ishte fjala mbi Serbijen, por tash emni i sajë u permendëte me nji frigë shum ma të madhe dhe me ma shum vemendje se dikur.

Sllobodani, biri i sherbëtorit të shkolles, skoku ma i vjeter i Petrit, i tha në besim, ndërsa përgatiteshin me vjedhë molla verore të mësuesit:

— Serbijanët e kanë vra djalin e mbretit. A ke ndigjue?

— Të cilit mbret? — tue përshpëritë pveti Petri tue u strukë edhe ma teper në tërshanen e gjatë.

— Çka dij une të cilit. Ndoshta të këtij, të gjermanve — spjegoi i pavendosun Sllobodani dhe me kujdes shtoi:

— Nuk guxon kush me folë mbi këtë, menjiherë të fusin në burg. A ke ndigjue që dje e kanë marrë msuesin?

Petri menjiherë e humbi vullnetin për molla. Tue gërmue me gjishta token e thatë e cila ishte plot rrajë të holla, propozoi:

— Hajde të shkojmë në prrue, çka na vlejnë mollat.

Për së shpejti filloi lufta dhe nga katundi i Petrit u nisen soldatët e parë. Edhe agja i djalit i friguem dhe i kujdesëshem

humbi diku. Në katunde filluen gjithnji e ma shpesh të sillen disa kopukë të pijtë, të përbamë nga Jevgjit dhe llomshtija e qytetit. Të ngarkuem me pushkë, këndojshin nëpër katund për të ngacmue:

Po bje shi, nuk ka ma Serbi...

Në këtë vjetë u përhap mëshetas vajtimi i luftës:

Kam kujtue se do të m' martojë baba,
por qe, në vjeshtë mue më martoi Shvaba,
me pushkë të gjatë, me vajzë të padishrueme...

Në vjetin e tretë të luftes nëpër katunde u përhap zani, se në ndertimin e hekurudhes së re drejt Bihaçit ka mbërri edhe nji njisit i robve të luftes nga Serbija. Në fillim msheftas dhe tue i ra rrotull, e ma vonë gjithnji ma lirisht, populli nga rrethi, sidomos gratë, filluen t'iu dërgojnë Serbve që ishin robë lufte bukë, patate të pjekuna, vjam derri dhe gjella tjera. Nga nji herë këto i bajshin vet gratë, tue iu dhanë rojtarve duhan si ryshfet, e atëherë filluen të dërgojnë ma shpesh me anë të fëmijve të cilët edhe vet vjedhshin pemë dhe iu dërgojshin Serbijanve.

Kur asht nisë Petri për heren e parë me nji strajcë në hekurudhë, stergjyshi i tij, i cili gadi krejt ishte i verbët, tue prekë me shkop nëpër dhomë, iu afrue dhe e preki me dorë të ftoftë të thatë:

— Pepo, vocrraku i jem, çojau ndoj spec të djeges; ata kanë qejfë në ta.

— Do t'iu a dergoj, do t'iu a dergoj! — premtoi djali.

— I lumi ti, djali i jem, kur ia mbërrine me i pa Serbët, edhe që janë në robni! — i zgjatëte fjalët plaku.

— Edhe ti, gjysh, i ke shique Serbët sa ke dashtë! — tha mbas zjarmit lypsi-invalid Stanko Veselica, tue e lidhë me rrypa kamben e tij të drunit.

— Eh, këta Serb, djali i jem! — solli doren plaku dhe me vemendje u nis drejt shtratit të tij: — Të kisha me i pa une ata, ata që kanë qenë në Kosovë!

Kur i pau në vendin e punimit Serbijanët, të ligësht, me mjekrra të rrituna dhe fort të zeza, në fillim Petri u çudit papritmas. Krejt ndryshi i ka kujtue Serbët „të cilët kanë qenë në Kosovë." Por kur në kohë të pushimit nji Serbijan, me nji të grrithune të vjeter në ftyrë, filloi të iu tregoi katundarve të bashkuem, se si i kanë ndjekë Turqit me njimijë e nandëqindë e dymdhetë në Kumanovë dhe se si e kanë „hakmarrë Kosoven", djali i harroi rrobet

e tija që i kishte copa copa dhe ftyren e tij të zezë e të thatë dhe tash para vedit shifte vetem njerëz të cilët kanë qenë në Kosovë, atje ku ka vrapue dikur në kali Miloshi Obiliqi.

Vetem pak para nates, kur edhe robët e luftes u nisen për në baraka të tyne Petri e la vendin e punimit tue ndije në vedi si t'ishte tue u nda nga ndoj shejtnore.

Në krahinen e djalit kishte rrasa permendore mbi vorreza, shenja dhe kisha të vogla të cilat i kujtojshin hajdukët e dikurshem, kryengritjet dhe luftimet dhe rreth të cilve gjithmonë flutronte njifarë qetsije solemne dhe ngapak e dhimbëshme. Ato ishin kujtimet mbi kryengritjet e pergjakëshme dhe të pa fat të Krajines, të fillueme nga dëshprimi dhe mjerimi i madh, dhe ma në fund mbi kokat e vorrosuna nën shtëpijat e djeguna dhe të shkatrrueme dhe vorrezat e hajdukve. Mbi këto shenja dhe dokumenta të kazmes dhe shatit të rajes ma shpesh lindëte dhimbëja dhe mendimi i vranët, e ma pak entuzjazmi dhe deshira per hakmarrje. Prandej Serbija e qendrushme, oaza e largët e liris, ka qenë ma e dashtun dhe ma e afert në zemren e çdo njeriut, sidomos të atij ma të riut, i cili ushqente mejtime guximtare mbi lirinë dhe shiqonte me ball të hapët para vedit.

Ma në fund, mbas urisë, malarjes spanjolle dhe muejve të masakruem të vjetit njimijë e nandëqinë e tetemdhetë, erdhi „ndryshimi" dhe „hyni Serbja". Filluen me rend pijet e randa dhe të rrahunat vullnetare dhe mbrapshtimet, naten u zhduken pasunitë e vjetra dhe linden të rejat, e kur kaloi entuzjazmi dhe gëzimi i parë, u ndije dora e fortë e naçallnikut serbijan të rrethit dhe e gjindarmeris së gjithfuqishme. Naten u vorfnue dhe u ngushtue jeta, të hollat filluen të ikun nga dora dhe filloi të ndigjohet prralla mbi vjedhjet e mëdha dhe të abuzimeve të pasunis shtetnore. Filluen të shpeshtohen sekvestrimet dhe borgjet nëpër banka, dhe, „bagëtija e bosnjes" gjithnji e ma shpesh filloi të shkeli pragjet e advoketënve dhe të tregtarve të mëdhaj. Ftyra e Serbis së dikurshme liridashse filloi të zbehet menjiherë, shumkujt filloi t'i dhimbet „koha e bukur e vjeter e Franjos", dhe në llogari të „nanes Serbi" mbîni kanga tallse:

Në kohë të Franjos mjaft ushqim,
në kohë të Krajlit mjaft të holla,
e kur erdhi „bre", të gjitha djalli i muer!

I okupuem me punë dhe me kujdes rreth ngritjes së familjes së vet, të damtueme gjatë luftes, Petri nuk ka pasë kohë që të merret me të gjitha këto ndryshime të mbasluftes. Vetem nji ditë vjeshte, me rastin e festes, së tij, atij i ra ndër mend vjeti njimijë e nandëqindë e dymdhetë, festa e atëherëshme, dhe entuzjazmi i tij i pa faj dhe me nji dhimbje të fortë katundare ndjeu në vedi se Serbija e dikurshme nuk ekziston ma në shpirtin e tij. Tash para tij qëndronte vetem jeta e vrazhdë e katundarit, u deshte me punue dhe me u mundue ashtu si të dihet dhe si të mundet ma mirë, por që të pritet ndihma nga ndoj anë, kurajimi dhe ngjarja e ndritëshme — ajo nuk ekziston ma.

Kështu Petri, pa ndoj habitje të vëçantë, ka pritë edhe shkatrrimin e shtetit dhe okupacjonin. Edhe kësajë herë, me idhnim dhe dhimbje t'ashper pau se Serbija e vjeter nuk ekziston ma, por Serbija e naçallnikut, plot shamje të ndyeta, a kishte mujt ajo me luftue tue këndue?...

Në nji mbramje të dimnit, në mbarim të vjetit katerddhjetë e nji, kur kthehej Petri nga pozicjoni ku i kishte vizitue kompanitë, e priti në shtabin e bataljonit komisari i tij politik, plot gëzim dhe qejfë. Tue i sjellë naltë mbi kokë fletoret bertiste:

— Ehej, komandant, eja me pa se çka ban Serbija! Qytete të shlirueme, artilerija, fabrika e armve! Peter, shoku i jem, nuk jemi vetem! Qe, të shofish se si e ka ngreh në kmabë Partija mbar Serbijen, vendin e ndershem.

Me ftyrë të çelune dhe i pertrimë, deri vonë naten Petri ka lexue dhe shique numrat e parë të „Borbes" dhe me nji gëzim feste, çdo çast i lëshonte gazetat në prehen dhe shiqonte në dritore diku në naten e dimnit. Në të gjithçka brohoriste:

— Qe prap Serbija! Po çohet në kmabë, e ndriçueme dhe liridashse, si në atë ditë feste të vjetit nandëqindë e dymbedhetë. Atëherë, në ato ditë të largëta nuk e ka mashtrue zemra vocrrakun e tronditun. Çdo parandjenje e gëzueshme ma në fund plotsohet dhe nuk humbë kurr as ajo kokerr e vogel e fatit dhe entuzjazmit, që zbulohet qysh në fmini.

Mbas kësajë mbramje, kur u niste ndokund me bataljonitn e vet, Petri kthente koken shpesh herë tue shkue në kali dhe tue pa vargun e gjatë të luftëtarve, me kënaqsi mejtonte:

— Qe, nji ditë, bashk me ta, do të piqem me Serbijanët dhe vllaznit Malazezë. Le të na shofin neve, ushtrijen t'onë. Qe, nuk ka mbetë as ai Momiri i urtë i zbetë, edhe ai ka ardhë me neve,

Dhe tue e kthye kalin mbrapa, gjatë kolones, ai iu afronte Momirit të thatë të qetë dhe e kurajonte:

— Përpara, Momica, përpara! Duhet neser të dalim me faqe të bardhë para vllazenve t'onë nga Serbija. Le të shofin, sokolat, se si lufton Krajina trime.

Proletartë e parë serb i ka prite Petri në veren e ardhëshme në katundin Prekaja mbas Drvarit. Kur e pau kolonen e rregullt të luftëtarve të nximë, të njerzve të thjeshtë dhe të qetë, u gëzue papritmas. Ishin bash të tillë si i ka dishrue ai vet: t'afërm, intim dhe të kuptueshem. E ndjeu në ta atë Serbi e cila mund të takohet çdo ditë në arë, në farktore, te delet — Serbijen e vet.

Proletarët vendosëshin për të pushue në nji bahçe të madhe të paster të nji katundarit. Permbi ta, nga degët e peruluna, ngacmueshem shkelqejshin kumbullat e hershme ngjyrë verdhë si qilibari, por asnji luftetarë nuk e zgjati doren per ta marrë ndonji. Grueja e zotit të shtëpis, e ama e dy luftëtarve, nëpër lot thonte për vedi dhe tjerve:

— Djemt e mijë të dashtun: të etëshem kalojnë pranë ujt, e uj nuk pijnë, të unëshem ulen nën pemë, por pemët nuk i prekin!

— Njerzit e tillë do të mbërrijnë larg, shum larg! — e plotsoi, në vedi, Petri mejtimin e sajë dhe kjo Serbi e sakrifices, plot vetmohim dhe e ashper ndaj vetvehtes, iu ngul edhe ma teper në zemer.

Në atë verë, nëpër malet e thata dhe gurore rreth Gllamoçit, Drvarit dhe Kupresit, Petri shpesh herë i tronditun deri në lotë, ndigjonte kangen e atdhuet të tyne të ngushtë të proletarve serb:

Oj Moravo, oj, Moravo, katundi i rrafsh i jem.
Kur je i rrafsh pse uji të vërshon;...

Në këtë krahinë të kaltërt dhe të zymbët pa uj dhe pa rrafshina, kjo kangë me vale të gjana e cila fliste mbi krahina të gjana të blerta rreth Moraves, lindëte në të njajtin moment deshiren dhe shpresen. Ai i cili mbi këtë shkrep, nga zemra dhe me zâ të plotë këndon mbi Moraven, ai shpreson se nji ditë me të vertetë do të vijë mbi të.

Tue e ndigjue këtë kangë mbi krahinen e butë dhe të begatëshme, ka qenë ma lehte m'e durue lodhjen dhe etjen dhe të gjitha vështirsinat tjera të shkrepit të ashper rreth Kupresit, e edhe ai vet disi bahej ma i lehtë për t'a durue, dhe ma i butë. Kanga e silte ndër mend atë se e gjithë kjo asht nji vështirsi që do të kalojë dhe se në mbarim të të gjitha luftimeve, mbas krizmes se fundit të pushkes dhe tymit, e pret rrethi i flladitëshem i blerët pranë ujit dhe shkelqimi i shqetsuem i lumit të vendlindjes që mbledhë vale të shtyme nga era.

Mbas luftes në Jajce, ndërsa i vorrosëshin në token e thatë gurore proletarët serb që kishin mbetë në luftë, Petri përsri i kujtoi fjalët e asajë nane partizane nga Prekoja:

— Etshem kalojnë pranë ujit, e uj nuk pijnë, të unëshm nën pemë...

Dhe prap në vedi e plotsoi plaken e ndershme:

— Edhe Moraven e kanë lanë, krahinen e tyne pjellore, dhe kanë ardhë mbi shkrepat t'ona që këtu t'a lanë jeten e tyne.

Dhe në shpirtin e tij u bashkue dhe u shkri ajo ftyrë tronditse heroike e trimit nga vjeti nandëqindë e dymdhetë me ftyren e këtij luftëtari të fortë dhe vetmohues proletar nga vjeti dyzetë e dy, dhe ai në vedi ringjalli atë Serbi e cila nga largësitë e pambërrijshme legjendare, të pshtjelluna në prralla dhe kangë kreshnikesh, zbret deri te ai, mbi rugen e vrazhdë të Kupreshit, dhe i bahet shok i aferm dhe i dashtun në luftë.

Per së shpejti erdhi prap ndamja e shkurtë dhe e dhimbëshme. Në muejin Mars, 1943, në Ofansiven e katertë, divizjoni i Petrit, i ndamë nga njisitet proletare dhe ushtris që ishte rreth Shtabit të pergjithëshem, depërtoi nji natë nga bjeshka Shator mbrapa, në zemren e Bosanska Krajina. Prap, Petri kishte mbetë perkohësisht dhe në pamje të parë, vetem me shokët e tij të Krajines, por në shpirt kishte mbetë i lidhun ngushtësisht me proletarët. Ata kanë qenë larg, ndoshta shum larg, por kjo ka qenë vetem nji fatkeqsi e shkurtë e luftes. Kudo që të jenë, luften e kanë të perbashkët dhe anmiku asht i njajtë, dhe iu qoftë me fat, edhe në qoftë se luftojnë mbi majen e fundit të kësajë bote, ku ekziston mundësija e fundit që të vehet mitralozi dhe të krijohet pozicjoni luftarak.

Nji ditë të nxehtë të Qershorit, mbi majet e thata të bjeshkjes Hrbine, qendronte Petri dhe tue e ndalue frymen ndigjonte ushëtimen e largët të luftes diku në Mal të Zi.

— Po luftojnë proletarët t'onë! — me gëzim dhe solemnisht përshperitshin kurirët e tij, të mbledhun grumbull pranë tij.

Petri nuk bëzante, dhe i qetë si gur, ndigjonte ushëtimen e largët dhe tash proletarët nuk i ishin ma shokë të zakonëshem dhe të perditeshem të luftes. Prap janë largue në atë largësi legjendare deri ku prej njeriut të gjallë mbërrinë vetem kanga dhe nuk ka ma vend për njerëz të zakonëshem. Kanë shkue atje, bashk me ta, edhe Brigada e Tretë dhe e Shtatë e Krajines. Edhe këta i kanë marrë me vedi proletarët në legjendë, në tregim dhe kangë.

— Eh, t'isha tash atje! — ankohej në vedi Petri. — Atje te njerzit të cilët nga njeriu i thjeshtë krijojnë fuqinë, të gjallë dhe të fortë edhe pertej vdekjes.

Në vjeshten e këtij vjeti, Petri përsri u takue me proletarë. Nji numer i vogel ishte tash, sepse kishin mbetë në luftime, shokët e tij të dashtun serb humben si e tharme pjellore në njisi të rrituna të proletarve malazez, boshnjak dhe kroat. Po ajo fuqi, e gjallë dhe që nuk mund mbatet me asgja, e cila e ka shty dikur djalin dhetvjeçarë që me lotë në sy të këndojë edhe pa dashtë „Ka ra Prishtina", tash ka qenë e mishnueme në brigadat dallmatine, boshnjake dhe të Bajes, dhe merrte frymë e vendosun dhe e fortë, nga çdo luftëtarë. Gacen e mburrjes dhe liridashjes kombetare, që gjithmonë ka qenë ma e gjallë në Serbi, tash e ka kallë Partija në nji flakë gjallnuese, të cilen si pishë të ndezune e ka mbajtë në të gjith vendin e robnuem.

E ngrime së ftoftit nëpër bjeshkë dhe e rrallueme nëpër bunkere, Krajina kishte harrue vuejtjet e saja nga ofansivat dhe nëpër kangë vajznore i pyste prekëshem si moter, proletarët:

Proletarë, o vllazen t'onë të mirë,
a iu ka qenë ofansiva e vshtirë?

Po këtë pytje ia bani Petri shokut ma të parit që e njifte, komandantit të brigades, të cilin e takoi me rastin e kthimit të tij nga ofansiva e pestë.

— Ka qenë vshtirë — pohoi shoku — por sot nuk kishem me u ndrrue me askend në botë.

Në fillim të Tetorit në vjetin 1944, kur njisitë t'ona së bashku me Ushtrinë e kuqe filluen t'i afrohen Beogradit, Petrin, i cili tash ishte komandant brigade, e thirren me urgjencë që të paraqitet në Shtabin e pergjithëshem, i cili në atë kohë nodhej në Vis.

Gadi çdo javë nji herë, e nga nji herë edhe dy herë, vinte naten aeroplani nga Bari në Itali dhe lëshohej në fushen ajrore të perkohëshme në afersinë e nji qytetit të vogel të Kraines. Transportonte per Bari të plagosunit, avijatorët e aleatve të rrxuem mbi Krajinen dhe individet e rrallë të cilët i thirrte Shtabi i përgjithëshem në detyra të reja.

Tue e precjellë Petrin, shokët në tallje qysh atëherë ia urojshin:

— Peter, shkove ti në Serbi për komandant divizionit. T'urojmë.

— Kur të mbërrish në Beograd, ktheu në rrugen e Sarajeves te Jaqimi — i thonte komandanti i bataljonit Jovo Babiq. — Atje dikur kemi ngranë shum „groshë pa mish".

— Kishte me u kthye ai mos t'i kishit mbetë borgj agja-Jaqimit! — bertiste dikush nga divanhanja e shtabit.

Në fushen ajrore, mbas nji rreshti dritash, të rradhituna në formen e germes së shtypun qirilice „P", pritshin të plaguemit që ishin ba gadi qysh ma para, të rrethuem nga t'afermit dhe sanitari i spitalit. Ma larg prej këtyne, të mbledhun grumbull folshin me zâ të naltë avijatorët amerikan.

Bash ishte tue folë Petri me nji komandant kompanije të plaguem, kur iu afrue nji plakë e vogel, e pshtjellune, në nji shall të zi.

— Shok Peter, a kishe me marrë nji leter për nipin t'em?

— Po ku e ke nipin, plakë?

— Në brigaden e Dytë të Krajines. Gjuro Predojeviq. Thojnë se tash janë diku afer Beogradit.

— Ka shkue m'e shlirue Beogradin, a?

— Çka dij une, djal i jem; ndoshta po. Ai asht i vetmi mashkull në shtepinë t'eme. Djali ma i ri më mbeti në Kupres, e qe, ky nip më shkoi larg — në Serbi.

Dhe tue mbajtë gjithnji letren në dorë, plaka disa herë vshani qetas, fshini syet dhe me qetsi të plotë ia shtrini letren Petrit.

— Qe, shok, ti sigurisht do t'a shofish para meje. E une...

Diku nga terri dalshin dhe iu afrojshin Petrit njerzit e vjeter, gratë e reja, e ma teper nanat. Seicili kishte ndoj porosi ose leter për dikend të vetin i cili kishte shkue me divizionet t'ona në Serbi.

Nji katundar i gjatë, i cili i kishte pru të plagosunit, dhe tash pritëte me kurizotet që të shofin aeroplanin, iu drejtue Petrit, tue folë nëpër dhambë të thyem:

— Shok komandant, ti tash dole si njifarë delegati i jonë i Krajines për Serbi.

— Kështu dola, po e shof edhe une.

— Valla, mbasi asht kështu, kështilloi pak ata djem t'onë, mos të na marrin ftyren atje në Serbi. Serbijani asht ushtar i vjeter, ai din...

— Do t'iu tregoj çka i porositni ju prej këndej.

— Thueju, thueju. Të gjithë ata janë ende të rij, të pamsuem, dhe kam frigë se mos harrojnë.

— Shiqo, kush kishte me kujtue se edhe ai kujdesohet se si do të qendrojnë t'onët? — pyste vehten Petri, tue qenë i knaqun dhe tue u habitë. — Ndrrohet populli, çohet nga gjumi.

— Ushtima e aeroplanit që nuk shifej bâhej gjithnji mâ e madhe dhe mâ në fund i gjithë lugu e gjanë u mbush me ushtimë të madhe të papreme të motorrave të fortë. Tue e lanë në hije driten e pakët të yjve të rrallë, qiellin e nates e prejshin me ngutje dy drita, kuq dhe kaltërt, tue ngah njena mbas tjetres gjithmonë në të njajten largësi.

— Ih, qe vegla dhe maqina! — çuditej katundari i gjatë tue përshperitë me plot adhurim. — E të gjitha këto i ka shpikë Teslla i jonë.

Nga qielli i errët me nji fuqi verbuese shëndriti drita e reflektorit dhe rrëshiti për tokë tue zbulue vendin bosh të fushes ajrore. Katundari i gjatë u zmbrap, ndërsa drita lëshohej pjerrtas, me zhurem, dhe për së shpejti në fushen ajrore rrëshiti hija e madhe e aeroplanit të transportit.

Mbasi e pau vehten në mbërendinë e errët të aeroplanit, i cili dridhej nga ushtima e motorrave, Petri për së shpejti e largoi tronditjen e parë, e kur maqina u çue perpjetë, tue këcye dhe tue u lëkund nëpër fushen ajrore jo të rrafshtë, atë e pushtoi nji idhnim

i lehtë. Qe, po ndahet nga brigadat, nga luftimet, nga pusijat dhe rrethimet. Si do të shkojnë tash të gjitha këto pa të?

Dhe kjo, që të ndahet, qoftë edhe per pak kohë, nga lufta, e shqetsonte, dhe e mbushte me ndjenja të turbullta të gabimit. E ndiente vehten se sonte për heren e pare që nga fillimi i kryengritjes, nuk asht në vendin e vet, dhe harronte edhe aeroplanin dhe rrezikun nga udhtimi i nates dhe perpiqej që përsri t'a gjejë mbeshtetjen e humbun.

Bari e priti me idhnim të thatë të vendit të huej. Nuk e gëzonte as deti as qyteti, pemët e hueja nuk iu dukëshin t'ambëla, dhe qarkullimi i gjallë i mjeteve të transportit të këtij qyteti në mbrapavijen e frontit t'aleatve vetem e lodhte dhe e habitëte. Shkonte rrugve tue e ndije vehten si fajtor. Atje larg, diku luftojnë shokët e tij, i gjithë vendi digjet flakë, e ai, qe, ka humbun në qytetin e huej të padashtun, në të cilin edhe rrugicat ma tengushta nuk janë të rrezikueshme: nuk ke frigë që të korrë trathëtisht dhe dhelpnisht mitralozi i anmikut.

Të katerten ditë të qendrimit të tij në Bari, e ngjalli lajmi i gëzueshem:

— Do të shkoni në Serbi. Shtabi i përgjithëshem qysh tash asht i gjith atje.

Ndërsa, me zhurmen e motorrave, i çonte aeroplani i madh i transportit permbi tokë, e cila kishte humbë në terr, Petrit i dukej sikur t'ishte tue rrah me tronditje zemra e tij dhe e ngreh përpara.

— Po shkojmë në Serbi!...

Ky mejtim çdo çast iu çfaqte në shpirt si nji dritë e gëzueshme. Atje kanë shkue shum bashkatdhetarë të tij, Kroatët, Malazezët, atje janë edhe proletarët serb — i gjithë vendi asht bashkue atje para Beligradit për luftë vendimtare si për ndoj festim të perbashkët. A thue a do të vonohet ai për këtë festim.

Mbas udhtimit teper të shkurtë, të pakten Petrit iu duk kshtu, u duken në terr nën ta dritat e aerodromit dhe aeroplani filloi të zbresi poshtë. A thue kaq thjesht dhe kaq shpejt mbërrihet deri në Serbi, deri në vendin e largët dhe ma të dashtun të fminis së tij.

Me zemer plot, të shqetsuemë, me fyt të shternguem, Petri shkeli në ledinen e fortë të mbulueme me barë, e cila nuk ishte e

ndrîçueme gjithku me nji masë nga llampat e shkepuna. Që, kjo asht ajo Serbi!

Solemnisht dhe me kujdes, gadi frigueshem, i bani hapat e parë si mos të ecte nëpër ledinë të zakonëshme, çfare ka me mija krahina e tij. Shkonte, i entuzjazmuem dhe i lumtun, si t' ishte në vjetët e largëta të fmînis, ku çdo ditë asht e tkhjelit dhe ku mbas çdo qoshje pret nji gëzim i papritun dhe shtrihen krahina që nuk shifen ku. Ka qenë njikohësisht edhe si fëmij i cili qendron si i habitun para vendit legjendar të trimave dhe burr i rritun, luftetar i cili ka mbërri në atdheun e shokve të vet proletarë me qellim që të niset për në lufta të reja.

Kur i kaloi impresioni i parë, ai çoi syet dhe hedhi nji shiqim rreth e përqark. E çuditi pamja e zakonëshme e perditëshme dhe qetsija e vendit që i dukej gadi si i njoftun. Nën driten e zbetë të agimit të pastërt dhe të ngadalshem, ai pau kodrat e ulta dhe rrumbullake, me vija dhe lugje të buta, vargun e errët të shelnave në lug rreth prronit që nuk shifej, dhe kthesat e bardha të xhades, e cila zhdrypte nga kodra si nji mik i dashtun nga i cili pritet ndoj e re e knaqshme.

— Serbija!

Këtë emen e ka përsrit disa herë, gadi me zâ, tue u gëzue çdo herë kur e ndigjonte kumbimin e njoftun të fjales që kishte ndigjue moti dhe të cilen e kishte mbajtë mirë ndër mend.

Nga ato anë të buta para tij çdo çast mund të zbardhohëshin delet e shkepuna, do të ndigjohet xhades krikllimi i ngadalëshem i qerreve, do të tingllojë kosa me tingllim të paster dhe të dallueshem nën rrasen e koses dhe gjithëçka do të ngjallet nga levizja e perditëshme dhe nga zanat e dites së zakonëshme të punes. Po kështu asht në krahinen e Petrit. Por prap, kjo asht Serbija.

Tue qëndrue kështu, me zemer të hapun, para këtij vendi aq të afërm dhe të njoftun, i cilli e ka shëndrit dhe trondit të gjithi fmininë e tij me shkelqimin e luftave të tija. Petri, për heren parë në jetë, haptas dhe tue mos pasë turp, la që lotët t'i shkojne lirisht për faqe. Në këtë moment të shkurtë të qetsis dhe lotvë i qajti edhe entuzijazmet e kahershme dhe dëshprimet e mavoe nëshme, dhe gëzimin e takimit të parë, e kur i fshini syet, shëndritgjithçka para tij e pastrueme, e re dhe krejtësisht e tij.

Qe, ka mbërri në Serbi si luftëtar i vertetë — liridashës, i barabart me djemt e sajë, e ajo e pranon thjesht dhe me ngroftesi si dhe atdheu i tij ma i ngushtë. Djali i dikurshem dhetvjeçarë, i mshefun në qoshen e errët tue u frigue mbas tavolines, tash ka dalë lirisht në midis, nuk ka ndoj shkak që të turpnohet para askujt, dhe mund të këndojë haptas dhe nga zemra e plotë, së bashku me të tjerët, kangen e vjeter të harrueme të luftëtarve të Serbis:

Ka ra Prishtina, Shkupi ka ra,
Turku si duej po bjen pa da...

Branko Qopiq

LINDJA NË TERR

Plaka pa u mbatë, dhe ndoshta për të mijten herë, ka kalue lumin e vogel mbi vig të pasigurtë për të shkue në pasuni të vogel në të cilen rriten pemët e vogla dhe gjethi i blerët i rrepit, i cili i përgjanë spinaqit. E ama e Kraleviqit i njef të gjitha katundet pranë rruges dhe të gjithë katundarët dhe përshendetet me ta. Ajo të gjithë i pvetë per ndoj njeri i cili kishte me dijtë ndoj gja mbi birin e sajë i cili ka shkue në luftë dhe nga i cili nuk ka asnji lajm, asnji shejë. Shamija me të cilen Dara e vjeter e mbështjellë koken asht e zezë, dhe kurr nuk e kanë pa me ndoj shami tjeter lidhun. T'ecunit kjo plakë e ka të sigurtë dhe të qetë; kalon nji jetë modeste në shtepijnë e sajë, mbas së ciles shtrihen livadhet plot sanë të kositun.

— Kur të lodhin idhnimi, vizitoi këto livadhe dhe këta navilq të sanes që lëshojnë erë dhe shndrisin në diell. Dhe kujto mbi mue.

Ajo ka mbërri në livadh, por kujtimet e saja kthehen të vetmueme dhe pa jehonë. Pesha e dhimbejes nuk qendron në pershpritje, as në ndamjen në stacjon, as në këtë ose atë moment, por në atë që zgjatë, që vazhdon. Kështu mejton ajo. Dhe ajo këtë e ka dijtë dhe e ka pritë. Dhe tash e bân këtë sepse e din se duhet me doemos të bâhet. Por idhnimi dhe pritja e pashpresë rriten gjithnji e mâ teper.

Lulja shpatore ka lulzue dhe qimet e verdha të thekave të sajë përdredhen si dhemizë nëpër dy fletë të jashtme ngjyrë vjollce e mbyllët. Ajo duket si t'a kishin modelue argjentarët e shekullit të mesem në kohen e arët të zejtaris. Por do të vyshket dhe do të zhduket pa zâ, të cilin kishim me qenë në gjendje t'a ndigjojmë na ose t'a kuptojmë.

Në kopshtin e Dares, i cili âsht mbjellë me qepë, âsht shtri nji shpend i vdekun. Pendlat e tij janë të përgjakuna e kambët iu kanë ngri, të shtanguna si krande. Rrin i paluem për tokë e cila i ep jetë qepes dhe zamakut.

Jelena lexon lajmërimet në gazeta mbi ata që janë zhdukë dhe mejton: „Ndoshta do t'a dij diqysh me të cilen njisi asht bashkue. Ndoshta do të vijë dikush në këtë qytet të vogel dhe do të më thot: „Bashk me tê kam qenë në luftë". Ose ndoshta: „Të dergon të fala". Ose: „Në këtë vend gjindet vorri i tij".

Por kurrkush nuk ka ardhë as nuk ka ndigjue kurrgja. Në mbramje hana qendron zvarun mbi rrugë dhe fishkullon ndoj treni. Bjeshkët dhe pyjet thrrasin.

Fmiu i vogel çohet në mengjes dhe kerkon që të kujdesen për tê. Jeta kerkon rendin e zakonëshem të përhershem, si mos të kishte ngja kurrgja nderkohë.

Si nëpër mjegull Jelena ka shique ftyra të terrueme nga friga dhe të frigueme nga ikja: lufta asht zhvillue aty diku, krejt afer qytetit të vogel. Asajë i dukej si t'ishte tue u zhvillue krejt afer, aty menjiherë mbas kësajë kodre, mbas atij pylli, në të cilin, ajo ka mbledhë aq shpesh vjollca.

Aeroplanat sillëshin vazhdimisht. Njerzit e shtëpis rrishin të strukun nëpër dhoma.

U ndigjue nji krizem e tmerrëshme, e topitun dhe toka dridhej.

Herët në mbramje hynë Gjermanët në qytet. Xhadja asht mbulue nga nji ré pluhunit dhe toka dridhet simbas taktit të motorrit. Vrapojnë nëpër qytet mbi rrota të motorrit dhe në automobila. Nuk shiqojnë as majtas as djathtas, e ftyrat e tyne nuk lëvizin. Mbërrijnë zotnuesat e rijë të vendit.

Dhe jeta rrjedh vazhdimisht. Për ma teper edhe festa kremtohet në këto ditë të errta.

Katundi ku asht ftue që të shkojë Jelena me vajzen e sajë në festë quhet Nevada. Ka qenë e diellë kur janë nisë atje në drekë në nji qerre të katundit. Në qerre ishte ulë edhe njifarë prifti të cilin shum kush e përshendetëte gjatë rruges. Nji bareshë e grahte nji tufë delesh me shkop para vedit, të cilat ishin mbulue me lesh të dëndun. Turinat e tyne të gjatë të lëmuem, dhe kambët shkelëshin lehtë mbi tokë gurore, nëpër të cilen kalohet me vështirsi kur forcohet në ditët e thata.

Njena mbas tjetres rradhiten anes së kodres perpjetë shtepijtë e katundarve. Qejtë lehin me terbim. Rrugica të çon pertej kodres deri në shtëpinë e Radojkes. Ajo asht nji grue e bukur me vija të ashpra të ftyres, shum e vleshme dhe gjithmonë e sjellëshme dhe tue qeshë.

Rrishin ulun nën bli mbi nji bankë të ngushtë, e ma vonë, për shkak të festes dhe mysafirve, e shtruen përjashta dhe qylymin e kyq, me të cilin zakonisht i mbullojnë shtretnit.

Çitshin kafe e raki, mish të pjekun të qingjit dhe ambelsina. Kishte shum venë dhe „çaj të Shumadijes" — raki të vlueme me sheqer. Zoja e shtëpis tregonte me plot krenari se të gjitha këto i ka përgaditë dhe punue ajo vet, me durë të saja: — Edhe token mbi të cilen jeni ulë tash edhe atë tokë aty pranë, edhe atë fushë atje ma larg që iu a ka tregue djali i jem.

— Po burri i yt? — pvetëte prifti. — A ke ndoj lajm nga Sreteni?

Ajo përgjigjet si kundra vullnetit: — Ka shkue në luftë. Lufta e ka përpi.

Radojka iu rrin gadi mysafirve. E mbas gostisë së mirë asht zakon me këndue. Kangët e ngrofin zemren e njeriut. Por sot po këndojnë me za t'ulët. Koha asht e vështirë. Dhe Radojka thot:

— Çdo ditë po shkoj kambë në qytet, për të fitue buken e fëmijve. Por une edhe me pjekë duhet ma shum bukë se sa hahet në Nevadë.

Ajo u ndalue si në dyshim.

— Nuk i kanë dorzue bash të gjithë pushkët. — Dhe shiqimi i sajë u drejtue në gjansi, drejt gjelbrimit të butë të veres të bjeshkve të mbushuna me pyje.

Katundarët zbresin nga katundet e tyne malore dhe takohen në shesh i cili shtrihet pranë gjyqit dhe burgut, të cilët janë ngjyrue me ngjyrë të kuqe. Ftyrat e tyne janë të mbylluna dhe ata sjellen kujdesëshem. Komandanti i vendit, Gjermani ritmajster fon Flider, gjezdis gjithmonë me kamxhik në dorë, dhe ka urdhnue që të gjithë duhet t'a përshëndesin. Për këtë arsye shpesh herë mund të shifet se si ndoj katundarë largohet me shpejtësi si vetima në ndoj rrugicë, kur të dali ky person i shemtuem në uniformen gjermane. Ai nuk e mban kamxhikun vetem si dekorim. Porsa mos t'i pelqejë ndoj gja, ai sjell me të. Shpesh herë urdhno që qytetarve ose katundarve t'iu apin nga njizetë e pesë ose edhe nga pesdhetë të rame. Dhe me qellim që t'i poshtnojë ata që janë të mujtun, ai trillon gjana të cilat mund të mbijnë vetem nga koka e nji të terbuemit. Kështu ka urdhnue që të shkulet i gjithë bari që ka bij ndërmjet gurve të kaildramit. Kështu dhe plaka Dara rrinte ulun në tokë pranë shtëpis së sajë orë me rradhë dhe shkulte bar. Sepse kend e ka ajo të vetin i cili kishte m'e ndrrue?

Urdhëna të tilla dhe të ngjajshem trillon komandanti ma shpesh, me qellim që t'i mundojë banorët e këtij vendi. Nëpër qarshi flitej tines se ky asht nji metod për mos me iu lanë njerzve kohë që të mendojnë mbi atë që ngjanë mbas perdeve të blerta të pyjeve serbe.

Dhe Ilinka e ka lajmërue Jelenen me gjithse vetem me paralajmërime jo të kjarta — dhe vetem atëherë mbasi e ka çue në nji strehim ma të largët mbas shtëpis — mbi kryengritjen popullore në të cilen thërret zani nëntokes i Partis.

Petkalajsa e vogel Ilinka ka lidhë me shami ftyren e sajë të vogel të zeshkët, e cila shifet ashtu rrumbullake vetem kur e hjek shaminë. Pa ngutje, por vazhdimisht, ajo bjen uj nga prroni i largët, sepse asht ma i mirë për lamje, merr hua nga kojshija e sajë sanxhakun e hekurt mbi të cilin do t'a vejë kazanin, dhe ndez

zjarmin në katoq [të druve. Në shekë lëshon nji strajcë të vogel me hî të situn. Ferkon copat e mdha të ndrresave të shtratit dhe i bashkon në nji grumbull këmishat dhe brekët e fmijve. Duert i ka në mbramje si gelqere të bardha dhe të rrudhuna nga fini.

Jelena i shiqon pantoflat e saja të vjetra, të arnueme nga të gjitha anët. Ilinka i ka varë mbi nji pishë të naltë, atje ku fillon të hapen degët. Me gjithë atë që naten mbushen me lagështi, pantoflat mbajnë formen nga e cila menjiherë shifet se janë bajtë nga kambët e vlefshme, që janë gjithmonë në punë. Sepse vetem në mengjes, kur lulet e kalterta i hapin mbi mure fletet e tyne, pantoflat do të teren në dielli. Rrijnë kështu varun dhe me durim presin që të vijë petkalajsa e vogel dhe ti fusi prap në kambë. Ajo i hjek çarçafat e mëdhaj nga litari dhe mbushë kofen me qymyr gurit.

— Ndigjo, — i thot në besim Jelenes katundarja Ilinka. — Moti nuk kam qenë te ti. M'asht dasht t'i vizitoj ata të cilët nuk mund të kthehen mâ.

Në mbramje, para se t'u niste Jelena me të bijen për Beograd, dikush i ka kallë navilqit e sanes. Gjuha e flakes çohej deri naltë në qiell dhe flakët e kuqe në erë dukshin si flamuj që valviten. Me gjithse kishte shum tym, era e sanes dallohej. Kjo për Jelenen ishte nji ngushllim që janë djegë navilqit e sanes, sepse katundarët nuk kanë dashtë që t'i marri anmiku. Dhe këto flaka të kuqe valvitëshin në eren e mbramjes si bajraqe të Kryengritjes popullore.

Kjo pamje i mbeti para syesh Jelenes kur u kthye në terrin e qytetit të madh të robnuem.

Vera ishte ende në fillim kur janë kthye ato nga qyteti i vogel i Shumadisë. Kodrad dhe lugjet shkelqejshin me ngjyra të yndyrshme të ndritëshme me të cilat ishte stolisë natyra.

Por qyteti i priti me heshtje dhe kërcnim. Jelena në zemer ndiente nji frigë të ftofët:

Mâ para i panë ato grupe të cilat me detyrim e spasrojshin rënimet dhe i largojshin kufomat.

E takoi gjithashtu Brankun, shkrimtarin e ri, me vija të qeta klasike të ftyres. Ai e shoqnonte shoqen e vet e cila mbante shenjen e verdhë. Me dhimbje iu kujtuen ato mbramje kur, nën blinin e nji kafeje në periferi, rrijshin dhe bisedojshin ajo, Branku,

dhe shoku i sajë Jovan. E tash shkonte vetem rrugve, dhe pluhuni mbulonte gjithçka ka qenë dhe ka kalue.

Mandej mberrini ajo ditë kur i vejshin në litar fashistat djemt e rij. Per shkak sabotimit, thanshin.

Në driten e mbas drekes me tmerr rrishin varun midis Terazijve viktimat me ftyrat e tyne të vdekuna, të nxime si toka.

II

Në ndertesen e madhe „Diris" Jelena ra në lidhje me Daren e vogel delikate. Kjo ishte ndertesa e zyres për furnizimin e popullsisë, por në realitet për furnizimin e ushtris së okupatorit. Dara kishte si detyrë zyrtare që të shkruejë në maqinë, që të përgaditi raportet, por msheftas ajo mbante lidhje me organizaten ilegale. Vllaznit e Dares luftojshin në aradhen partizane e ajo midis qytetit të madh ishte nji nga lidhjet e Partis e cila vepronte qetas dhe besueshem.

Ishte vera kur ka ardhë për heren e parë Dara te Jelena. Shtëpija ishte naltë në Senjak, në nji kopsht të gjelbert, dhe rruga kodres perpjetë ka qenë mjaft e lodhëshme. Qysh në pamjen e parë shtëpija dukej idilike dhe terhjekse. Banesa ishte me komoditet. Vetem plaka, e ama e Jelenes, shiqonte me mospelqim, si të deshte me thanë: „Ju po lueni me fatin t'uej. Mue nuk më pelqen e gjithë kjo që po ngjanë këtu". Kështu mejtonte, por nuk tha kurrgja.

Dara ka shkue, dhe persri ka ardhë dhe rruga nuk ka qenë mâ aq e pjerrët dhe e largët.

Por kur erdhi nji ditë, nuk ishte aty askush per të ia hapë deren. Rrinte ulun në bahçe mbi shkallë dhe mejtonte. — Prap kjo ka qenë dita dhe ora të cilen e kanë caktuen për takim. Çka don me thanë kjo?

Jelenen e njifte para pak kohë. Nuk dinte shum send mbi te, vetem aq se ajo asht e besueshme dhe se ka per detyrë që të legalizohet. E perfshini nji shqetsim tue kujtue ftyren e qetë dhe simaptike të Jelenes, të cilen e kishte dashunue aq shum, dhe syet e zi të gjallë si të fmiut. Kështu kaloi nji herë këtë rrugë bregore, dhe Jelenen nuk e gjet. Provoi edhe nji herë. Deren e hapi plaka dhe tha:

— Jelena ka shkue në rrugë. Më ka thanë se do të rrijë vetem dy tri ditë. Kanë kalue tetë ditë e ajo nuk asht kthye. Nuk dij kur do të kthehet.

Atëherë ka ndigjue nga miqët se në ato ditë policija e posaçme e ka marrë Jelenen. Dy javë Dara i ka kalue në frigë. Për atëherë u vertetue se Jelena delikate dhe e qetë din të heshti.

III

Ai asht i veshun në rrobe të lehta dhe në ecje ka nji pamje elegante. Kishit me thanë, nji zotni i mbajtun mirë në moshen e pjekun. Flokët i ka të rrallueme, faqët e rrueme mirë, dhe i ndiehet ngapak era e levantes.

— Anmik, kujton Jelena. — Këtu nuk ka mëshirë.

Ajo gicë me dhamë buzen e poshtme dhe ndien si t'i kishte kambët nga plumbi. Nji kohë të dy heshtin. Në këtë çast trondites Jelena shef para vedit Vilin. Jo atë ftyrë të zbetë, të paster të sterpikun me njolla, por trupin e tij të përgjakun dhe trutë e derdhuna, me shprehje tmerri në sy të tij si gjami.

„Ky nuk din kurrgja", kështu mejton ajo. „Të vdekunit nuk flasin. Vetem na të gjallët mund të jemi shpirtligjë. Mos lejo që të thejnë. Në qoftë se e thue vetem nji, ajo asht krejt si t'a kishe hapë deren krah më krah. Të gjitha janë të lidhuna dhe të nderlikueme njena me tjetren, emnat dhe vendet, të gjitha perzihen njena me tjetren."

Mbas ftyres së lmuet dhe servilitetit të papelqyeshem të gjykatsit hetues mund të parashifet perfundimi kercnues.

— Ju, sigurisht, jeni grue e qytetnueme — thot ai. — Keni dhimbje ndaj të mjeruemve dhe jeni perpjekë për nji rend mą të mirë shoqnor në botë. Më besoni, une këtë e kuptoj fare mirë. Por njerzit për të cilët ju jeni sakrifikue nuk janë të dejë për këtë.

Ai qeshet me simpati dhe ftyra e tij arogante si të ishte tue dashtë m'e i dhanë miqsisht kurajo, tue u shtri drejt sajë përmbi tavolinë.

— Ata njerëz, të cilët ju doni me i mprojt, ju kanë trathtue juve qysh tash. Ju jeni nji idealiste pa eksperijencë. Ju kanë çfrytzue dhe tash ju kanë lanë si peshkun në zall. Do të ju tregoj deklarimet e tyne, në qoftë se dishroni.

Gjykatsi hetues hesht dhe pret. Ftyra e tij me ata veshë të preht do t'a lodhin si ankthi, sa të jetë gjallë. Por edhe sa do të ket me jetue?

Zani i sjellshem thot: — Duhet të veproni simbas këshillave të mija.

Jelena imagjinon: Asht tue shkue nëpër qytet pranë këtij zotnije të sjelleshem i cili me kaq sjellje të mira i ban pytjet. I ndjek udhëzimet e tij. E njef mirë rrugen në të cilen kthehet. Gjatë tre muejve të fundit çdo të martë në mengjes ka zbritë në parter të kësajë shtëpije të ngushtë tre katësh. Grueja me nji kambë ia hapte deren. Tue u mbështet mbi shkopij, ajo me levizje të lehta shkon deri te shifonjeri i kuzhines. Nxjerr nga ky nji pako dhe ia ep. Jelena e shef para vedit. Ftyren e ka të paster, me shenja të dhimbjes së mëshefët. Flokët e argjenta i duken të bukur mbi ftyren e sajë ende të re.

Pra, ajo i prinë — kështu mejton ajo — ketij zotnije shkallve teposhtë dhe me zilje ep shenjen e caktueme ma para. Por kjo pamje e tmerrëshme e dobësis së sajë zgjatë vetem nji moment të shkurtë. Kurr kjo nuk do të ngjanë, ma mirë asht me i durue të gjitha torturimet dhe vdejken, se momentin kur të hapet dera e t'a shofin Jelenen dhe shoqnuesin e sajë ftyra e qetë e asajë grueje, momentin në të cilin do të kallen me driten e tmerrëshme të marrunit vesht.

— Na tregoni haptas, — flet ai zâ ulët, tue u perpekë që të mbesi i butë. — Na tregoni, sepse na edhe i dijmë të gjitha. Syet e tij të vogjel janë zvoglue edhe ma teper dhe në mnyrë gjurmuese shiqojnë Jelenen. Drita e dites bjen mbi ftyren e sajë të zbetë dhe të thatë. Zemra e sajë asht mbushë plot me pasiguri dhe frigë. Me atë frigë të tmerrëshme shtazore nga momenti të cilen e pritëte qysh moti.

— Ju, pra, keni sherbye si stafetë e kuririt. — Zani dyftyrësh ende asht gjithnji i mbuluem me nji ton të sjellëshem dhe shkelqimin e keq të syevet e zbutë nënqeshja e sjellëshme mbi fytern e zgjanueme.

— A doni të pini nji cingare?

Jelena ndien vehten si t'a kishte kapë vdekja me dorë. Duert e ftofta, të thata të cilat e ngrehin në mnyrë të pakundershtueshme në nji tmerr.

—Do të zemrohem në ju, në qoftë se do të mbeteni kështu kokfortë. Nuk do të na detyroni ndoshta që të bahemi të pasjellëshem ndaj jush... — Dhe zani e tij i thatë, gërhatës i mbeti në fyt. Syet e Jelenes me tmerr shiqojnë veglat për tortura që janë mbi tavolinë.

— Me njizetë e pesë të muejit të kaluem, në ora shtatë e gjysem, nji djal i ri në pardesu të murrem dhe me kapelë blu i ka ra ziles dy herë shkurtë e nji herë ma gjatë në deren e baneses së juej në Senjak. Në banesë ka qëndrue tridhetë e pesë minuta dhe ka dalë me nji pako madhësije mesetara, i cili ka qenë i mbeshtjellun në nji leter të verdhë. Djali i ri shpejt mbas kësajë ka vdekë me rastin e nji fatkeqsije të vogel të komunikacjonit në Koshutnjak. Në pako kanë qenë trakte të cilët ftojshin që të bahen sabotime dhe të perforcohet akcioni partizan, — kështu unguronte zani pranë tavolines dhe Jelena pau perséri Vilin kur ka ra në kurthen e vdekjes.

— Ju po e shifni, na jemi t'informuem mirë. Asht e pakuptim që të tentoni që me heshtje të pengoni rrjedhjen e pandalueshme të hetimeve, sidomos me qenë se asht puna vetem mbi disa fjalë që duhet t'i thoni...

„... dhe atëherë prap do të ngjitet shkallve perpjetë dhe me percjelljen e tmerreshme të këtij njeriu do të shkojë deri te ndertesa e madhe „Diriš", do të hyjë në nji nga zyrët e shumta të vogla në katin e parë, atje do t'a gjejë Daren, do t'a shiqojë me dhimbje, do t'a shofin shamijen e sajë blu të çelun rreth qafes..."

Dhe Jelena thot me zâ që memzi ndigjohet, por me shpejtsi, si t'ishte tue u ngutë që sa ma shpejt t'a kryej vendimin e vet, që t'a bajë këtë të pamohueshme, që mos të ket ma çka me zgjedh, që mos të ketë dyshim as mundesi që të kcejë:

— Kurrgja nuk mundem me thanë.

Në zanin e sajë kishte deshprim dhe qendrueshmeni.

I gjithë nobiliteti artificjal i nëpunsit policor u zhduk menjiherë. Iu afrue me rreptesi, ftyra e tij ishte skuqë nga terbimi. E atëherë si i marrë filloi t'i bijë me grushta të tij të randë si çekiq kokes dhe gojes. Ftyra e sajë menjiherë u mbush me gjak që ngjitej, gadi të zi, dhe materja rrjedhse, e idhët dhe e trashë ia verboi syet dhe ia ndalonte frymen. Si nga nji largesi e madhe, Jelena ndigjonte tue fishkullue nji lokomotivë...

Ndigjonte ushëtimen e rrotve të mëdha, a po ishte kjo të rrahunit e zemres së sajë që ndigjonte? Me thes ia mbyllen gojen per mos me u ndigjue britmat e saja. Kambet e saja të përgjakuna, të ajuna, i futen mandej në uj të ftoft. Uji djeg, si t'ishin tue u ngulë në mish brisqit e preht të rrojes... Si t'ishte tue humbë thellë, gjithnji e ma thellë në ndoj lum të turbullt. Veshët i ushtojnë si të kishte hy uji në ta dhe si t'ishte tue e çue lumi në nji largësi të errët ku ndalet fryma. „Nuk do të shifem ma", flet diçka në të. „Nuk do të mundem me durue, bregu i lumit asht teper i pjerrët." Dora e shtërngueme nga gerçi drithet dhe moliset. Rrâja shkëputet nga toka, humbet mbeshtetja e fundit... mbytet... asht natë, dhe terr.

Diçka kanë shkrue në protokol, dhe masandej e kanë ngrehë Jelenen në birucë.

IV

Në çdo dy ditë vinte në dhomë mjeku Pijade. Dihej krejt, porsa dukej në derë ftyra e tij e ajune, e vjetrueme nga vuejtjet dhe tmerret.

Në duer mante kutijen me barna medicinale dhe thonte me zâ të naltë dhe të dhimbëshem: „Mos kerkoni kështu, fëmijë, nuk kam barë për ju. E atëherë përshpëriste qetas, gadi tue mos e hap gojen: „Transportim nga dhoma 36; ditë e vshtirë sot."

Atëherë dilte tue ecë me hapa të lodhun. Por prap, grave të burgosuna ai iu ka qenë ngushllim dhe ngapak ndihem.

Jelena rrin ratë mbi drrasa në dritore. Fulqija e poshtme iu ka pelkye, trupi i sajë i këputun së rrahunit. Ndien dhimbje të padurueshme. Ka zjarmi.

Doktor Pijade ka ardhë edhe nji herë kah mesnata. I ka dhanë morfium dhe iu ka thanë të burgosunve në dhomë:

— Kini kujdes për tê, — por në zanin e tij dridhej diçka, si të deshte me thanë: „këtu asht mbarimi".

Jelena përmirsohej ngadalë. Prap asht zgjue me gjithse ky zgjim ishte në jeten e dhimbëshme, t'idhët. Këto gra janë të thata, të lodhuna, por ato kujdesen për të gjithë të smuendët dhe të ligjët me plot miqsi të ngrohët dhe shoqni të vetmohueshme. Pak

kush merr nga jashta ndoj ndihem, por gjithçka ekziston, ndahet shoqnisht.

Akcioni mprojtës fillon edhe këtu. Duhet të jetë njeriu fort i squet ndaj provokatorve të cilët i fut në dhoma drejtorija e llogorit, midis të burgosunve. Duhet të kerkohet dhe të konstatohet kush asht anmik e kush asht mik. Lajme të çmueshme qarkullojnë nga dhoma në dhomë.

Shqiset në këtë shtëpi të vdekun janë si tehi i briskut, në të cilen çdo krisem e deres, çdo hap i kundrave me thuma në koridor, çdo zâ i mbyllët, çdo fjalë e shqyptueme ashper, mund të jetë gjykim me vdekje. Ngadalë, por me nji perpikmeni të tmerrëshme, depërtojnë të gjitha tmerret dhe të gjitha sekretet nëpër murin e zymët të llogorit dhe nëpër muret e drunit të barakave.

Fryma prehet kur hapet dera dhe duket në tê ftyra e zymbët dhe e vjeter e mjekut. Dhe zani i tij që memzi ndigjohet thot në atë mnyrë të çuditeshme si tue këndue që vjen me pleqni dhe lodhje:

— Ditë e vshtirë sot, fmijë. — Dhe atëherë tue përshpëritë e thot numrin e dhomes nga e cila do të shkojë sot transporti i vdekjes.

— Ditë e vshtirë, — tha doktori i vjeter. Dhe në këto fjalë ndigjohet era e vdekjes dhe shija e gjakut. E gjithë rrjedhja e ngjarjeve në këtë shtëpi bahet e kjartë nga ajo që asht msue dhe imagjinue nga zanat e nates, nga përshpëritjet misterioze, me ndermjetsinë e shqiseve të prehta dhe me anë të lajmeve të cilat transmetohen tue trokitë mbi mure.

Kanë pa — me gjithse nuk kanë qenë të pranishme — skenen e maltretimit dhe të rrahjes së pergjakëshme të burgosunve para barakes së rojes nga ana e nëpunsit të Gestapos, të Policis së posaçme dhe shefit të llogorit. Kanë pa mandej se si janë të detyruem të zdeshen të burgosunit para se t'i dërgojnë me i pushkatue. Kanë pa grupin, në të cilin ishin gjashtdhetë e kater të burgosun, se si e kanë sjellë këtu nga rruga Qushina. Ka qenë afer ores njimdhetë të nates kur i kanë pru. Të brugosunit i kanë rrahë, memzi mujshin me lëvizë, dhe ma teper i kanë ngrehë se që iu kanë pri. I kanë vendosë në dhomen numer shtatë në katin e parë. A thue e kanë ndigjue krismen e vetmueme të hapave? A po asht kjo vetem për arsye se kanë dijtë që do të bahet kështu? Në mengjes i kanë

nxjerrë për pushkatim. Nuk kanë dashtë që t'i hjekin rrobet. Çdonjeni asht dashtë që të lidhet veças dhe t'a ngrehin. Kalojshin para policit dhe xhelatit me nji qetsi të tillë, sikur t'a kishin kalue rrezikun e vdekjes. Dukej që i zemron vetem ajo që në popullin e tyne ka ende sherbëtorë të tillë te i hueji, ende njerëz që shofin aq pak, të cilët nuk e kuptojnë se xhelatët janë të humbun dhe kanë psue disfatë, e ata janë fituesa me gjithse vdesin.

Kjo qetsi e tyne, kjo heshtje e tyne e ka ngacmue aq shum ndergjegjen e policve, sa që i kanë rrahë rruges aq fort deri sa asht derdhë gjaku. Kështu tregonte nji rojtar që mbante çelsat.

Lajmi mbi pushkatimin e njizetë vajzave gjithashtu ka shkue si korrenti nëpër llogor dhe ka dëpertue nëpër të gjitha dyert. Ato kanë qenë marrë dhe vdekë qysh moti. Por ndigjohej si t'ishte mbush terri me praninë e tyne misterjoze, me fuqinë e pathyeshme të personave të tyne.

Vajzat kanë qenë marrë nga dhoma 38 dhe në mbramjen e pushkatimit kanë këndue pa pushim mbi luften dhe lirinë. Kanë këndue kur i kanë marrë nga dhoma, dhe kanë këndue kur i kanë futë në kamjona. „Shkelqen ylli, shkelqen seicili, por ma bukur ylli peskandësh", jehonte kanga e tyne. Shefit të llogorit ia hodhen në ftyrë të gjitha krimet e turpshme të profesionit të tij xhelat. E shefi i llogorit thonte: „I njof une këto mirë, vjete me rradhë jam tue ba luftë kundra tyne. Komuniste të kalituna..."

Mbas pushkatimit të vajzave, shefi i llogorit i ftoi në gosti nëpunsit e Gestapos dhe agjentat e policis politike. Gostiteshin me gjella dhe pije, të cilat i kishte ble grueja e shefit të llogorit tue ba tram me rrobe të vajzave të pushkatueme.

Skenat e tilla dhe me mija skena të ngjajshme i coptojnë zemrat e të burgosunve. Dhe dëshprimi nuk ka fjalë që t'i tregojë të gjitha tmerret e shtëpis së vdekjes në Banjicë.

Rojet që merrshin ryshfet, per t'i dergue letrat, shenjat e fundit të jetes dhe të falat të cilat aspak nuk i dergojshin; magazinjerët dhe rojtarët e çelsave të cilët vjedhëshin pakot e derguem për të burgosunit; ata që ndezëshin zjarmin dhe kujdestarët të cilët i ; leçkitshin të burgosunit ndërsa qendrojshin lakuriq nën dushe të ftofta; denuncijatorët të cilët merrshin shperblime për denucime dhe perpiqëshin që të fitojnë besimin e të burgosunve, kështu që të munden m'e shitë masandej atë që kanë mësue në

besim; shoferat të pandjenja të policis të cilët me gj kftoftsi vejshin në levizje dorzen me të cilen lëshohej gazi në mbrendinë e kamjonit plot krijesa njerzish; „riterët", të vrasjeve dinake ma të tmerrëshme dhe të krimeve; shoferët e àgjentave të policis së posaçme, të cilët nga vrasjet kanë ba punen e tyne ma të frytëshme të jetes së tynë; berllogu ma i ndyet i njeriut me nji qeshje dhelpnake dhe me ftyrë të shtazve grabitse, me setra të qepuna „per trup" dhe me kapela krenarësh, të lyem e të krehun në mnyrë terhjekse — të gjithë këta kanë qenë futë në gjak deri në fyt. Në ta asht zhdukë çdo gja që asht njerzore, e gjithë ajo që ende asht në gjendje t'a lëkundi koshjencen dhe t'a lëkundi kriminelin para krymjes së vepres kriminale. Egjri i ndyet nga plehi fashist, i cili gjenë knaqsi në atë që me vetbesim dhe tue u kënaqë me vetvehten ep denime me vdekje. Larashë, hijena në formë njeriut.

V

Jelena zuni miqsi të reja. Aty ishte Shqiptarja e vogel, nga Kosmeti, motra e së ciles asht te partizanët. Atê, t'amen dhe tri motra i kanë pru në Banjicë si peng. Jelena e ka dashunue këtë vajzë dhe i tregonte novelat e Gorkit. Ajo dhe motrat e saja zgjedhëshin per vedi nga nji heroinë, e merrshin si shembull dhe e quejshin me emnin e sajë. E kishte dashunue edhe Dushicen e cila kishte smundje gjoksit. Dushica ka qenë e re komuniste qysh para luftes dhe e kanë kapë si kurir. Kurir ka qenë edhe Malazezja e vjeter, të cilen të gjithë e quejshin „plakë". Ajo e ka perbi letren që mos t'iu bje në dorë fashistave. Aq shum e kanë rrahë sa që iu ka tha njena dorë. Por ka heshtë. Me rastin e marrjes në proçes verbal i ka thanë policit:

„Ti je fashist, e une jam komuniste. Midis nesh nuk ka kuvend". Dhe ajo ka heshtë. Ndërsa e kanë mundue i ka ra të fikët, por asnji britme nuk ka dalë prej gojes plakë të sajë.

Por nga të gjitha krijesat të cilat i ka takue këtu në këtë shtëpi të vdekjes, Jelenes i ka qenë ma e dashtun dhe ma e aferme ajo shoqe që qendronte dhe duronte e cila ishte shtatzanë dhe e cila kurrnjiherë nuk bzante asnji fjalë ankimit. „Për të gjithë asht vshtirë këtu", i ka thanë nji herë Jelenes. „Pse t' iu a randoj me ankimin t'em atê e cila si do qoftë duhet të durohet."

Jelena ishte ratë mbi drrasa kur ajo filloj të lindi. Jelenes i dhimbëte fulqija e vrame dhe nuk mundte me fjetë. Ndigjoi se si u çue grueja shtatzane, si duel përjashta dhe si u kthye mbas nji kohe. Ndigjonte se si rrotullohej përmbi drrasa, ndigjonte edhe britmen e sajë të vogel, të cilen deshte t'a mëshifte tue shtërngue gojen.

Kur duel përsri nga dhoma dhe nuk u kthye për nji kohë ma të gjatë, Jelena u çue me pa çka u ba me të. Grueja përdredhej nga dhimbët. Jelena menjiherë e kuptoi. Vrapoi në ambulancë dhe e thirri mjekun Pijade. Ai erdhi me instrumentat e tij. Mjeku mbërrini m'e kap fmiun, e çoi përpjetë dhe i ra pak me dorë mbrapa, deri sa filloi të marri frymë.

Atëherë kanë festue lindjen e këtij qytetari të ri i cili erdhi në botë në llogorin e vdekjes. Terri i nates lajmëroi mbi foshnjen që lindi, e zemrat e këtyne grave të burgosuna u kallëshin nga gëzimi i papritun, sikur të perfaqsonte kjo lindje fitoren mbi të gjitha tmerret. Mjeku i vjeter nxori nga xhepi disa kokrra sheqer dhe iu a shperndau grave. Dhe kjo ka qenë gosti e bukur, me ambëlsi dhe lotë dhe me kallxime të gëzueshme. Gratë shiqojshin me dashtni foshjen: tëmblat e mbulueme nga flokët, ftyra e rrudhun, ende pa formë. Duhet të pijë gji, por nuk din. Porsa kishte mbërri në driten e dites, por sa e erret asht kjo dritë!

Ma në fund fmiu pin gji, mandej bjen në arnat e tija, nji grusht mjerimi, por prap aq i bukur!

Me nji fuqi të pandalueshme Jelenes i del para syesh skena kur ka lindë fmiun ajo. Ka qenë kjo në kliniken e paster, nanave iu epshin supë nga grisi dhe qumsht, dhe gjiu ka qenë plot. I sjellshin partakalla dhe kompost. Por çka do t'i apin në llogor kësajë nane të robnueme? Ku do të gjejë fuqi për t'i dhanë gji fmiut të lindun në burg?

Kur asht çue Jelena për heren e fundit mbas lindjes dhe kur ka shkue në dhomen e afërm, ka pa fmiun lakuriq si rrinte ratë mbi flanelë ngjyrë blu- bardhë dhe si e mbështjellshin. Ka qenë ende e dobët, por me lehtsi dhe gëzim, si nxanse e gjimnazit, ka hypë në atelje ku banonte. Shpergat i kishte qepë vetë me dorë. „Gjithmonë do të jam e lidhun në mnyrë të pazgjidhëshme me këtë krijesë, i thonte vedit."

Dhe tash, në këtë natë, këtë e përfshiu kujtimi mbi fmiun e sajë me nji dhimbje të tillë sa që me vshtirsi e ndalonte vajin. Mejtonte mbi bijen e vet dhe mbi të gjitha vshtrsinat që do t'i këtë. Mejtonte edhe mbi atê nëse foshnja e shoqes së burgosune do të shofi ndoj herë kohë ma të mira. Mejtonte mbi atê, se këtë nanë nuk do t'a çojë automobili në shtëpi, sepse ajo nuk ka shtëpi. Por edhe në qoftë se ndalet automobili para deres — do t'a dergojë atje nga ku nuk kthehet ma kurr.

(Fragment nga romani „Lamtumirë deri në tetor").

Oto Bihali-Merin

ME 1941 NËN QER

Ji pushim i shkurtë me kompaninë e pararojes, pranë mitralozit të drejtuem në largësi të kaltert që duket valë valë. Horizonte të gjana janë hapë para mejet — për heren e parë më ka mbetë Posavina mbas shpines. Atje larg janë bjeshkët e Valeves, djathtas masivi — Cer..Merret frymë gjanësisht, shifet larg. Nandë shtuka bombarderësh kanë bombardue, ndërsa kemi pushue në pyllin e qarrit pranë rruges, diku rreth Shabacit. Kur u nisem, në kolonë prej qerres në qerre, u perhap lajmi se t'onët e kanë lirue Shabacin. Ndoshta për këtë shkak e kanë bombardue. Tingllimet e topituna të bombardimit m'a kujtuen të gjashtin Prill, m'i kujtuen shtëpijat e djeguna dhe kufomat e Beogradit.

Pushken e kam mbështetë mbi gju, pushken — pjesë njeriu. Dita e artë e vjeshtes vdes rreth nesh, plot qerret kthehen nga arat në katunde.

Katundarët janë kurijoz se ku po shkojmë. Me qendr i shmeni i pvesin luftëtarët, iu bajnë pytje ma të nderlikueme mbi largësinë, mbi ditët e udhtimit, mbi kvalitetin e rrugve, në çdo mënyrë mundohen që t'a marrin vesht drejtimin dhe qellimin. Me kot. Luftëtarët mbahen mirë. Ky asht togu i jem i vjeter. Ecim me gëzim, gëzueshem kërcasin qerret rrugve të kqija të katundeve nëpër krahinë me brigje të vogla, atje larg, drejt bjeshkve. Pushkët duken nga qerret. Aty këtu herë mbas herë ndigjohet kanga.

E largojmë drithin para Gjermaneve në vendet bregore rreth Valeves.

Drekë para shiut. Sot në mengjes në ora pesë jemi nisë nga qyteti i vogel i shliruem Koceljeva. Jemi nisë nga shkolla. Llampa bante tym në muzgun e mengjesit, partizanët e pergjuemshem pergatitëshin nëpër sallen e mësimit të shtrueme me kashtë. U përshëndetem me rojen para shkolles, filloi marshimi nëpër qytet i cili ishte në gjum, kanga e Zoriqit jehoi si t'ishte tue i ardhë turp.

Papritmas mbërrini urdhëni që të kthehem me togun t'em.

Mbramë kemi ndigjue radion. Gjermanët kanë hjekë dorë nga Stalingradi, tash janë tue depertue drejt Moskes. Uzhica asht e jona. Gornji Milanovac. Gjermanet te na mbajten në duer të tyne vetem disa qytete. Transportimi i jem vazhdoi rrugen nëpër vendet partizane të shlirueme, nëpër krahina të bukura bregore i lot pyje dhe uj. Urdhëni që të kthehem me togun t'em dhe që t'ia dorzoj transportin lidhjes nuk më gëzoi.

Mbi shapken t'eme skuqet ylli peskandësh — shenja e jonë partizane. Skuqeshin në këto ditë kapelat në Serbi — jemi shum, jemi krenarë për shenjen t'onë dhe për fuqinë t'onë.

Larg mbas meje ka mbetë qyteti i vogel plot pluhun. Kocelevo, qyteti i parë i shliruem në të cilin kam hy. Kam kalue ne të gadi gjithë diten. Kemi mbërri në mesnatë. Kam kerkue zyren e këshillit, e cila ishte vendosë në shtëpinë e tregëtarit të vendit i cili kishte ikë moti në Obrenovac ose Beograd. Edhe aty bante tym llampa e vojgurit. Disa luftëtarë kanë fjetë mbi drrasa. Nji nga Tamnava i ligësht, kishte ra i veshun në rrobe të pastra katundare në shtrat në qoshe. Dy maqina shkrimit, dorëshkrime, formularë të urdhnesave dhe qarkore ishin shkepë mbi tavolinë

të gjatë. Futa në xhep urdhënin që në katundin, e aferm të më sigurohet vendi i fjetjes dhe ushqimi i njerzve të mij.

Ka shum kohë që ditët janë të bukura, t'arta. Sot asht turbullt, bahet gadi për shi. Para nesh asht rruga, para nesh janë ditët e gjata të shiut, xhadet me baltë, gjaku dhe trutë e shokve të derdhuna në baltë... Para nesh janë orët të pakufi me shij, para nesh asht lufta, lufta e Serbis, para nesh asht e ardhmja e Serbis, pranvera e Serbis. Orët do të jenë ma të gjata sa të bijë shi, do të ket ma shum kujtime kur të zgjaten netët, do të jenë ma të dhimbëshme andrrat në mengjezet e hershme me shi, të murrme, të errta, të Serbis së vjeshtes. Por para nesh, para meje asht lufta. Ndoshta vdekja. Lufta, dhe dielli, dhe pranvera e cila pret që të lulzojë me lule të panumerta. Lule të fushave të Serbis. Në terhjekje, nga Sarajeva për në Uzhicë, nëpër shi dhe tunela, pranë kolonave të panumerta të tanksave gjerman, kam shique Serbijen se si ec zhag për tokë, zhag nëpër baltë, se si perdredhet si krim i shkelun. Lule të fushave të Serbis! Me sa intensivitet iu vjen era nën kambë kur je tue ec naten nëpër livadhe! I vjen era si fminis, si nji gjaje të pacaktueme, që shifet anderr, pa emen. Si diçka e cila ka për të ardhë.

Hap mbas hapit ec populli. Përpara. Gjithmonë përpara. Para se të bije nata zbresim në Posavinë.

Ende nuk ka ra shi, ende asht gjithnji vranëshem, turbullt, merzitëshem. Mbi ne ka kalue nji shtukë bombarder. Te Shabaci ushtojnë topat. Murmurima nëntokse, e pakjartë në drejtim të Shabacit tregon qysh tash disa ditë me rradhë mbi luftë. Togjet t'ona, kompanitë t'ona lëvizin në mnyrë që mos të shifen. Qysh para disa ditësh, atje ka edhe njerëz t'onë, nga Posavina. Topat e randë te Shabaci nuk pushojnë. Ban nxehtë. Mbrenda nji ores do të ecim përpara. Po presim infermjerin dhe ndihëmsin e tij të cilët kanë shkue me e lidhë nji të plagosun. I plagosuni asht ratë në koder pertej, ku ka qenë spitali i jonë. Atje asht vetem te katundaret, e plaga i kullon gjak.

Banditët e Nediqit herë mbas heres depërtojnë në Posavinë; në katunde krejt afer Obrenovcit, dhe atëherë bahen përleshje dhe stijme nga armët midis tyne e nesh. Në Obrenovac, si tregojnë, nuk ka Gjerman. Kolona e pestë e Obrenovcit ka mobilizue

dhe e paguen bërllogun e Obrenovcit dhe proletarjatin e bixhozit dhe të pijetoreve që të luftojnë kundra nesh.

Në Kocelevo kam qenë, për heren e parë qysh se jam në aradhë, në nji zyre të vertetë të mjekut. Ishte kjo nji zyre e provinces, por prap zyre e mjekut, e në qoshen e sajë ngrihej me krenari, si nji shkamb i murrem, rentgen-aparati.

Në këtë mengjes mbi qytetin e vogel ka kalue nji aeroplan hetues i Gjermanve. Ka qarkullue pak dhe ka vazhdue rrugen. Qyteti pret. Ai ende nuk i ka psue tmerret i bombardimit nga ajri. Ai ende jeton në bukë të bardhë.

Ura mbi Tamnaven asht shkatrrue. Pusijat presin ditë e natë, rojet dhe patrullat qarkullojnë nëpër qytet i cili ka ra në gjum. Por zemra e partizanve asht çuet, dhe syni i çelun, që shef gjithçka.

Kemi ecë kmabë gjithë naten. Tashma nuk jemi në Posavinë. Jemi mbi koder, mbi Posavinë, në rrugë për të shkue në bjeshkë. Dhoma e madhe e bardhë e shkolles asht mbushë me frymen e shokve të lodhun. Perjashta bjen shi i perziem me erë të ftofët e cila fishkullon. Nëpër dritore, nëpër perde të shiut, mund të duken kodrat e lagta, Kozhuari i largët. Gjermanët, të cilët ende nuk shifen, depertojnë. Kanë thye rrethimin e Valeves, të Shabacit. Dy rremba të gërshanve gjermane afrohen që të na presin.

Në ditët e fundit i kemi lanë në Posavinë disa shokë.

Nji nga këta asht nga grupi të cilin e kam pru une nga Beogradi, Mosha.

Asht vra para disa ditës, i rrethum me nji shoqe nga banditët e Obrenovcit. Shoqja ka shpëtue në saje të tij. Kishte mbetë vetem, kishte ra deshmor... Folte me zâ të naltë, kishte qejfë të hajë mirë dhe shum, kishte uniformen komplete të ushtarit serb. Nji ditë rásh në lidhje me tê atje, në Beograd. M'a shtrini doren si tue u kujtue, tue shique në të gjitha anët — mbi krah i zverdhohej shenja e Çifutve. Doren e kishte të madhe, të vrazhdë, shuplakë e dores puntore. Ndërsa isha tue dalë xhades nga Obrenovci, në botë e cila deri atëherë nuk m'ishte e njoftun, në boten fanta. stike partizane, më percjellte me hapa të sigurtë nga nji largësi e caktueme e mbas tij, po ashtu në nji largësi të caktueme, shkojshin edhe shtatë të rij. Erdhi çasti kur mundëshim të mbledhemi.

Nga pylli dulen edhe disa shokë të rij katundarë. Na shpërndanë molla. Dielli rrezonte. Lirija fillonte me molla, me gaz, me diell. Në shoken e ketij njeriu të ri i cili na tregonte rrugen, shifej, në mnyrë krejtësisht të dukeshme, demonstrative, pistola...

Flen shoku i parë i vdekun nga skuadra e jeme e parë. Flen në Posavinë, e cila na asht zbulue në këtë verë me bukurinë e sajë të plotë të çuditëshme, të butë, të përgjakëshme. Flenë në vendin e drithit, të lulave, të avullit të dendun malarik dhe të arave të misrit, të cilat gjatë luftimeve t'ona kanë marrë famen e vijave të permenduna të përforcueme. Tash kjo vijë asht thye, misri asht mbledhë, talla asht pre, toka lavrue.

Për hirë të kësajë toke nuk kemi ndalue që të mbledhet misri, që të prehet talla. Posavina asht boshe. Gjermanët përparojnë, rrembat e gërshanve po afrohen. Shpejtsinë e këtij afrimi nuk e dijmë, por e parandiejmë.

Shoku i jonë flenë. Nuk flenë vetem. Kemi lanë disa jeta në Posavinë, jeta të pagueme shtrejt. I shof syet e Moshes të hapun, i shof dhambët e tij të shëndosh të bardhë se si ngulen me gjithë qejfë në buken e bukur, të kandëshme të Posavines, i shof duert e tija të forta puntore të cilat me aq siguri e mbajshin pushken e mirë të vjeter për liri të Posavines, për liri të popullit. Syet e tij, dhambët e bardhë të tij, duert e tija përzihen tash me dhé të Posavines. Ai bashkohet krejtsisht, për gjithmonë me Posavinen në të cilen per heren e parë ka takue lirinë.

Në Posavinë kanë mbetë dy kompani të bataljonit t'onë nji mitraloz i randë dhe disa pushkomitraloza.

Bje shi. Gjumi i randë i shokve i ban dritoret me mjegull. Kemi udhtue gjithë naten.

Shumkush ka lanë në Posavinë shtëpijen e vet, farë e fisin, fmijt. Flejnë si fëmijë, fmijë inatçi të cilët do të kthehen nji ditë dhe do t'i thojnë nanes Posavinë:

— E shef, kjo nuk ka qenë gjest i keq, me gjithse kam luftue larg, kam luftue per ty. Ti nuk zemrohesh ma, a po jo!

Midis tyne ka njerëz dyzetvjeçarë dhe shtatëmdhetvjeçarë. Aty asht Tulla, gjigant i bukur, i rritun gadi dy metra, gjuetar i lajmeve të mira për të ngushllue shpirtin. Aty asht Tija, gjigant tjeter, të cilit ia kanë djegë Gjermanët shtëpijen në katund, Tija— katundar i cili shkon atje ku shkojnë të gjithë katundarët, shokët

e tij, analfebet, i butë si buka. Numri i fateve asht i madh — disa fate të mbushin tmerr, disa me idhnim, disa me gëzim dhe admirim. Jeta vlon, jeta ndeshet, shkëndijat të cilat dalin nga këto ndeshje na ndriçojnë rrugen.

Si skenario, si dekor i ndoj dráme duket kjo sallë mësimit me partizanët në gjum të cilët terhiqen, ndërsa perjashta fishkullon era, bjen shi dhe mbërrijnë togjet t'ona, nëpër baltë. Kjo asht drama e Posavines. Kjo asht tue u terhjekë Posavina për të sulmue me fuqi të re. Nga kjo bankë e shkolles, mbi të cilen jam tue i shkrue këto rradhë, kishem dishrue me ndigjue çdo të rrahun të damarve të sajë, që të shenoj çdo buzqeshje, që të perjetsoj çdo lot. Posavina asht këtu në këtë sallë të bardhë të mësimit, me pushkë të mbështetuna në mur. Posavina tash pushon. Qetsi! Qetsi! Që të kthehet, që të sulmojë, Posavina duhet të terhiqet!

Zinxhiret i luftëtarve t'onë dhe çetnikve ngushtohen rreth Shabacit. Edhe sot deshtoi tentimi i Gjermanve që t'i këpusin zinxhirët. Janë shkatrrue gjashtë tanksa, perveç tjerave. Gjithë naten, ndërsa na i afrohëshim Draginjes, nëpër baltë në kolonë të zgjatune të pa rregull, binte borë. Era na rrahte ftyren, era e akullt, si në dhetor. Edhe gjatë dites binte borë, por menjiherë u shkri. Nata prap asht plot yjzë, qielli prap asht kthjellue.

Sot krejt ult, mbi xhaden e cila kalon midis Draginjes, ka flutrue aeroplani i anmikut. Per neser mund të shpresojmë se vijnë bombarderët, në qoftë se mbetët qielli i paster.

Gadi e gjithë Draginja asht zbrazë. Nëpër vende bâjnë patrullë katundarët e mobilizuem me pushkë, çetnikët dhe plaku Milloje Bajiq, i cili nen shenjen që mban mbi kapelë, i nxemë mirë nga rakija, shkrihet në deklarime të vllaznimit. Të rradhitun në xhaden me baltë, sot janë betue dymdhetë vetë nga Dreni, bash në muzg të nates. Në pushken t'eme janë fyshekët e rij — prodhim i fabrikes e cila punon që nga shlirimi i Uzhices. Mbas nji kohes së gjatë përsri kam marrë në dorë telefonin për të folë — na lajmërojshin nga pozicjoni që t'a arrestojmë vojvoden e vetqujtun Budimir Cerski.

Asht natë e vonë. Po shkruej në kafe, pranë llampes së vojgurit. Para nesh, në xhadë qendron roja — xhadja e rrembihune, llageme, t'onët, çetnikët. Të gjithë këta në drejtim të Shabacit.

Drejt Kocelevo—Valevo gjithashtu. Asht natë e bukur plot yjzë. Pak ma para, të perziem me disa çetnikë në dhomen e ulët të kafe-xhiut, kemi ndigjue radion. Ofansiva drejt Moskes ngadalsohet.

Asht natë e vonë. Janë vendosë nëpër dysheme të kafes si sardela në kuti, i gjithë nji tog në dhomen e vogel të kafes, në kashtë. Mbramë në ora dy kemi vazhdue rrugen.

Krahina asht krejt e njomë. Aty këtu nëpër katunde shkojnë banditët e armatosun çetnikët dhe dezerterët nga Dobrava, të cilët i plaçkitin banorët dhe bajnë dhunime. Sot në mengjes porsa kemi mbërri në Kaona i kemi çarmatos kater bandita dezerterë. Kështu i shtuem edhe tri pushkë, municjonin dhe nji bombe „gexho". Dezerteret ia derguem shtabit të çetnikve.

Mbas dreke caktuem nji mbledhje — kryeplaku nga nji koder thirrte popullin me gjithë zâ. Mbas mbledhjes njerzit mueren frymë. Na njoften.

Gjithë diten, që në mengjes të hershem, pranë kafes kalojnë qerret të mbushuna me jastekë, gra dhe femijë, nën qiell të murrem. Kjo ia kujton njeriut pamjet e Spanjes, Francen. Dje nandë shtuka kanë bombardue katundin Llojanica perveç pozicjoneve t'ona në Dobrava, dhe populli largohet.

Herë mbas herë, kur dielli depërton nëpër ré; Ceri na afrohet krejtësisht. Qendron si vrejtje, si kërcnim, si e ardhmja. Qendron i murrem para nesh, vizjon ireal.

Kanë mbërri lajmet që t'onët e kanë shlirue Ubin. Kater topa, shum municjon, pushkë, kamjona, 100 rob lufte.

Gjithë diten ka qenë qetsi në pozicjonet afer Dobraves. Vetem sonte, mbas mbledhjes, diku larg, rrahshin topat.

Kemi udhtue gadi gjithë diten nëpër krahinë të bukur bregore, nga kodra në lug, nga lugu në koder. Kemi kalue mbi Dobravë, mbi lum të cilin Gjermanët nuk guxojnë t'a kalojnë. Mandej jemi kthye dhe kemi vendosë nji tog në Nakuqani. Mbi gjithë krahinen dominon Ceri, gjithnji ma i afërm, ma i afërm. Mbrenda ndoj dite ndoshta do t'ia mbërrijmë deri në Cer. Këtu, në Zabllaq, luftetarët e mijë, disa puntorë, dhe shumica katundarë, rrijnë në vilen boshe të nji mjekut. Janë të impresionum nga pasqyrat e mdha në të cilat kqyren muret e thata të dhomave me nga ndoj fotografi familjare të harrueme, me shtreten të thatë, parket dhe banjo. Shumkush nga këta nuk kanë pa kurr gjana të tilla. Vila

asht midis nji rrafshi shum të gjanë — pamja asht e largët, e butë. Masivi i Cerit ngrihet në largësi i murrem, diku në lindje memzi duket Avalla e perhershme e palevizëshme, e pambërrijshme, me boten e sajë të kujtimeve e cila flutron mbi tê si mjegull e lehtë. O, ai tym i palevizëshem, i dhimbëshem, tym i kujtimeve i bamë gur!

Gadi gjithë diten e kam kalue në kali, disa kilometra larg vijes gjermane, nëpër krahinë të panjoftun, diten e vjeshtes plot diell. Sot i kam vizitue të tri togjet. Ngapak janë të habitun në krahinë të re, ngapak si pa fuqi e percjellin komandantin e kompanis dhe mue, kjo krahinë iu asht e hueja — Posavina largohet gjithnji. Kam shpall anketen: pse kam ardhë në aradhen partizane.

Dielli ishte tue prarue kur kemi mbërri në kuaj te vila e abandonueme. Shumica e luftëtareve ishin në patrulla, në roje, në pusi — afersija e pozicjonit na i ep shenjat e saja. Ndër t'onët kemi gjetë shtatë luftëtarë të nji togu të shkatrruem të Pocerines.

Neser në mengjes heret, do të shkoj në pozicjonin e çetnikut Dabiq, pertej kësajë rrafshine të mbulueme me terfojnë, me bîmë drithit porsa të dalun nga toka, me Cerin në horizont, me shtëpijë katundare të cilat janë shpernda rreth e përqark si lojna të bardha.

Luftëtarët e mijë të togut të dytë me gjithë qejfë kalojnë kohen në vilë dhe rreth viles. Lela, kurir, ka gjetë diku nji maskë të kartonit dhe çet koken mbas shtepis drejt tavolines s'eme, sigurisht tue u përgaditë që të këcejë për të më habitë me pamjen e tij. Tjetri ka gjetë burizanin e gomes të automobilit, që e kanë harrue dhe i bjen tue ia drejtue aeroplanit gjerman që kthehet nga Ceri. Për shum vetë nga këta vila e vetmueme, e çrregullueme asht nji botë e pambërrijshme në të cilen gjithmonë gjejnë diçka interesante, me gjithse vila asht ndertue midis nji ledine të madhe, me horizont të pakufi nga të gjitha anët, dhe prandej asht nji vend shum i pershtatshem për bombarderët gjerman. Por, bombarderët flutrojnë permbi tê, ndërsa na shtrihemi në ara të misrit ose pranë gardhit të aferm. Deri tash asnji ende nuk ka shti mbi vilen.

Terri po bjen. Edhe pak dhe nuk kam per t'i pa ma fjalët që po i shkruej.

Nga Ceri ende gjithnji, gjithë diten, ushëton artilerija e randë.

Koha kalon me nji shpejtësi fantastike, koha e jonë ma e frytshme, ma e dhimbëshme, ma e gëzueshme. Kurr, kurr ma nuk

do të kthehet ajo kohë. Matutje, përpara, gjithnji ma larg, ma shum, ma fort, ma gjallë, ma me fuqi. Kali vrapon në galop, vjela i valvitet në ajr, kalorsi flutron — asgja nuk mund t'a ndalojë!

Mitralozat e randë, pushkomitralozat dhe pushkë të rralla nga Dobrava, nga pozicjoni i Dabiqit. Qysh dje mbas dreke gjindem në Kaona, në togun e tretë, në mbarapavijen e thellë. Zhoja, komandir, ka shkue në kali bashk me nji komandant kompanije në drejtim të luftes, drejt togut t'onë të dytë. Gjermanët sigurisht prap tentojnë me kot që t'a shkelin Dabiqin. Dabiqi, duket, merr pjesë me masë në këtë koncert të mengjesit të cilin po e ndigjojmë nga larg, nëpër shi e mjegull. Dje nuk ka ardhë në mbledhje. Mbledhja asht mbajt në pyllin e madh të qarrit të Novakut të vjeter. Në mbarim të mbledhjes kerkoi fjalen nji katundar i vjeter, vendas, i cili ftoi popullin që të bashkohet me neve dhe të marri pjesë në luftë. Folte ngadalë, në mnyrë bindse, me nji bindje, me nji besim të fortë, trondites.

Shijna të mëdhaj. Luften nuk e bante Dabiqi, por Gjermanët e kishin sulmue togun t'onë në Zabllaq. Dy katundarë, të plaguem në këtë luftë, na prunë këtë lajm në Kaona. U nisem per t'i shkue në ndihëm togut, luftëtarët këndojshin rruges, por anmikun e kishin zmbrapë ma përpara.

Dje kam qenë në Vladimirci, për t'u marrë vesht me komandantin e vendit, togerin Aleksiq.

Gjermanët përsri e kanë marrë Krupanjin.

Nji ditë gjithë diten nuk e kam pa Cerin. E kanë pushtue. Ka qenë bjeshkë e liris -- thojt e ndyet të tanksit gjerman e kanë grrithë dhe trupin e tij.

Togjet t'ona ndërrohen në pozicjon, në pusije, në vendet e vështrimit dhe në patrulla. — Gjermanët prap nuk duken ku. Ata dëpërtojnë nga ana tjeter në nji numer shum ma të madh, me nji fuqi shum ma të madhe. Në ndihem na erdhi kompanija e katertë, togu i jem i dikurshem.

Mbërrijnë në terrin e verbët, shkellin randë me kambë të lodhuna nga rruga e largët nëpër oborr me baltë. I dalloj zanat e qetë, të njoftun.

Pranë kambëve të mija dhe mandej deri në fund të dhomes kanë humbë në gjum. Në gjum të randë. Para disa momentave asht ndigjue përjashta bomba, mandej topi. Ata flejnë. Llampa

xhixhllon — nata asht gjithnji ma e terrëshme. Vjeshtë. Natë vjeshte. Në dhomë asht teper nxehtë, të merret fryma. Gjithmonë i kam pasë mëni kazermat. Në këtë kazermë e ndiej vehten si te shtëpija, si të kisha lindë në të, dhe asnji moment nuk e kam ndije atë shkreti të tmerrëshme të cilen e kam ndije në kazermat e dikurshme.

Këto janë „kazermat" t'ona partizane.

Qysh nga mengjesi i herëshem, që nga muzgu i mengjesit, nëpër ara të laguna, nëpër serrnishta të laguna, xhades me baltë e cila nga Shabaci për në Oseçinë kalon nëpër Zabllaq, pranë Dobraves, i kam vizitue me zavendës-komandantin pozicjonet t'ona. Nji katundare, kur na pau, na u afrue dhe na fali molla, me sy të lagët.

Ka mbetë në luftë Bora Keçiq. Atje, në Posavinë, në Grabovac. Në krye të togut të tij, i shoshitun nga plumat e Gjermanve, ka ra për mos me u çue ma kurr. Ka ra afer njifarë kashte e cila asht kallë nga fyshekët e gjermanve dhe asht djegë i vdekun.

Jam me togun e parë para Tamnaves së ciles iu ka rritë ujt në hymje në Kocelevë. Togu pushon në diell, e pranë tij komora — nji ká, i cili qysh tash disa ditë e percjell togun e parë në marshimet e tija. Komora e jonë e parë.

Para nesh shtrihet Serbija në vjeshtë, teritore të reja të prarueme, me ujna të mëdhaj, me ara të kuqe të lavrueme, me baltë nga shijnat që kanë ra vazhdimisht shum ditë, Serbija e cila duhet të jetë përsri e jona. Po e vazhdojmë rrugen për diell, atje, në majen ma të naltë në horizont, në Konjski Grob.

Po shkojmë në krahina krejt të reja. Nga kndej jam këthye kur e kam percjellë transportimin e drithit. Koceleva sot asht ndryshi se heren e parë. Ka pritë oren e sajë — ka psue bombardimin. Tamnava me uj të sajë të shumët nuk na lejoi që të hyjmë në Kocelevo. Por gjurmat e bombardimit shifen edhe para Tamnaves — magazinat e mëdha, qysh moti bosh, janë shkatrrue me bomba nga ajri.

Kemi zbulue Serbijen. Duem t'a mprojmë, t'a ruejmë. Gjithmonë asht e bukur. Gjithku asht e bukur. Qielli i Serbis, rrugët e zeza me baltë, delet dhe kishat, dhe ujnat, dhe shpezit, dhe zemrat.

Parmbramë, në Kaoinë, mbërrinë në kompani lajmet se prap disa t'onve iu a kanë djegë shtëpijat. Kjo e ka gjetë edhe Zhojen, komandantin. Dola per nji farë pune nga dhoma në të cilen ishim bashkue e tue u kthye ndigjova valle, fyellin. „Të djegunit" hedhëshin valle. Luejshin aq me shpirt, luejshin aq me zemer, në atë dhomë aq të vogel dhe t'ulët, me dysheme të dheut ashtu, që më duket kurr Serbija ma para nuk ka luejt në këtë mnyrë. Dhoma lundronte nëpër natë të vjeshtes. Më përqafuen në valle, harresa i kishte mbulue të gjitha, të gjithë i kishte përfshi nji entuzijazem i çuditëshem, i paspjegueshem. Ka pasë luftime dhe ka pasë vuejtje.

Ka pasë vdekje, plagë të mdha, të tmerrëshme nga fyshekët dum-dum të gjermanve, ka pasë uri dhe fishkllime vdekjepruse të bombardjerve, ka pasë shtëpi të djeguna në të cilat e kanë kalue fëmininë e tyne, dhe krisme bombash, dhe tanksa, dhe marshime të pakufi — por në këtë moment sytë dukëshin si në mjegull në vet harresen e gëzueshme, e kambët trokitshin, trokitshin. Për shum vuejtje vetem nji buzëqeshje, nji fjalë e mirë, nji paralajmërim i gëzimit mjafton për t'u zhdukë ato. Xhamat e dritoreve dridhëshin. Koha flutronte, kalonte nata e terrëshme e vjeshtes në të cilen nji dritore ndriçonte larg gëzim. Dhe për nji moment të gjitha pushuen, erdhi koha për t'a fillue mbledhjen për rë cilen ishim bashkue.

Po shkojmë perpara, në teritore gjithnji ma të gjana, drejt bjeshkve gjithnji ma të nalta, të rrethueme nga retë nga të cilat pikon uji, lagështija, dhe flutron ndonji flok bore. Gjithë diten, sa marshojshim drejt Veliki Belegut, nëpër mjegull dhe lagështi, buzë grykave nëpër të cilat ushtojnë ujnat e rritun, pranë pyjeve të sterpikun me ar të mbytun në qetsinë e dites së vjeshtes me shi, jehonte në largesi mitralozi i randë...

(Nga ditari „Mbas Titos").

Çedomir Minderoviq

TRAKTATIVAT LOKALE

Kompanitë partizane kanë zbritë në xhade, në hekurudha dhe katunde. Në qytet, në stacjon, kanë mbetë të vramë „zotët e papushtueshem" të botës me helmete të rrasun deri në krahë prej të rameve të kondakut. I gjith garnizoni gjerman âsht ngrehë dhe ka vrapue drejt stacjonit. Kanë kositë me mitraloza, topa dhe mortaja kallmishten dhe shavarin nëpër kneta mbas stacjonit, e kompanija e parë e aradhes paritzane kalonte me qetsi drejt Meçkovcit, Termbasit, Zhezhelit dhe Sabantes, tue bartë pushkët e para gjermane të kapuna plaçkë. Þoshtë, drejt Llapoves, nën Rogot, Moma me kompaninë e tij i ndiqte kompanitë e Nediqit dhe të Mushtikllarit. Dhe kompanija e dytë zbriti lugut të Gruzhes teposhtë në xhaden e Millanovcit, të Kraleves dhe vazhotoi deri në xhaden e Beogradit.

Nëpër katunde vlonte qysh atëherë. Disa gëzoheshin për trimninë e partizanve dhe admirojshin moralin e tyne, e të tjeret, si „zot shtëpíjash të mençem", vejshin në dukje fuqinë e pathyeshme gjermane dhe tallëshin me mosarmatimin e partizanve, bájshin apel mbi mend dhe përmendishin mbretin dhë qeverinë, i këshillojshin njerzit që mos të nguten, sepse lakuriqi mbetet lakuriq, dhe si do të mbatet lakuriqi me fuqitë ma të mëdha, e perfundimi kryesor nga të gjitha ka qenë: "Nuk asht koha. Duhet me pritë".

Kështu folte zoti i shtëpis Milladini, tue u mbështet mbi fjalët e popit të tij të mendçem, por ata të cilët ishin per kryengritje dhe për këshillat populllore nuk i mbetshin borgj me argumenta.

Poshtë, në katunde kishin zbritë dhe dhelpnat e Ravna Gores Smilaniqët, Glishiqët, Pallosheviqët, dhe bashk me abateshat, abatët dhe kallugjerët pijshin venë të trashë dhe të randë të manastirit dhe raki të verdhë, e ndërsa zhvillojshin kuvendime të randsishme sjellshin derrat në hell. Aty iu vinte për të bisedue edhe popi i mendçem dhe i shkolluem i zotni Milladinit, nipi i Mixhes avokat i trash dhe dhelpnak, i kandidatit deputet radikal dhe perfaqsuesit juridik të Sujiqit. E mbasandej, kur mbeten në Gruzhë Gjermanët, njerzit e Lotiqit dhe „ushtrija jugosllave në atdhé", popi, për hirë të perendis dhe me ndihmen e perendis u ba shef i treshave të zez, kryetar i „gjygjit ushtarak" çetnik mbi familjet partizane, atdhetare, kundra njerzve që dishrojnë liri, njerzve të cilët e kanë urrejtë plaçken, terrorin, thiken çetnikë, okupacjonin gjerman, qeverinë dhe ligjet e Lotiqit, drejtësinë e pasunikve, porosinat e Londres dhe „patriotizmin" e Ravna Gores në kamjonat gjerman. Në atë kohë ata ende ishin teper të ligj për t'u kapë me partizanët dhe praktikojshin traktativa englezo-diplomatike lokale, të friguem nga fati i çetnikve të ndjekun të Peqancit, Mushtikallarit dhe të Tandit. I ka frigue vendimi i patundëshem i Millan Bllagojeviqit: „Në terrenin t'em nuk e duroj askend me armë i cili nuk asht nën komanden t'eme". Frigohëshin nga dashtnija me të cilen i pranonte populli partizanët, nga gzimi me të cilin e kish pranue pushtetin e ri, këshillat e tija populllore, nga ndershmenija, vendosmenija dhe qëndrueshmenija e partizanve, e për ma teper edhe nga kanga e tyne, e cila mbi katundet e Gruzhes

valvitej si drithi i pjekun në erë i luejtun në vapen e ditve të ngro[illegible] të Korrikut.

Shkojshin me ba traktativa jo që të lidhen me luftue, por që t'ia sigurojnë vehtes qetsinë nga urrejtja e jonë, nga durimi i jonë të shqetsuem dhe nga pytja e jonë e qendrueshme në shiqimet t'ona: deri kur do te mbyken mbi ta armët e heshtuna, rrathët e mbushun me fyshekë të saritë si ari dhe bombat e varuna në rrypa të preme mirë në shokë dhe në rrathë të fyshekve të kryqzuem? Deri kur dot të mbâjen me mish të pjekun, me pite, të pijnë venë e raki, dhe mos t'a perdorin pushken kundra Gjermanve? Na kemi nxjerrë municjonin nga Gruzha dhe e kemi terë në diell, kemi hjekë mitralozat nga aeroplanat e shkatrruem në Dragushicë, kemi marue kondakë të pushkes te zdrukthatarët që kanë mësue vetë mjeshtrinë e tyne nëpër katunde, e ata në çizme të buta të oficjerave te lustrueme si për parakalim, me rrobe të reja të hekurosuna të oficjerave dhe me pushkë të reja të pa nxime me tym, me rrypa të lëshuem në pantallona, gjithë diten pertypen nën blinat e manastirit në Draça dhe Vragevshnjice, sjellin aparate të radios, lidhin telin per kulem te komunja dhe bisedojnë me Londer, marrin përshëndejte të krajl Petrit dhe parullen: „Prit, o popull — ende s'asht koha!" E mandej shkepin shpallje me kafkë të vdekunit dhe eshtna të kryquem dhe i lëshojnë njerzit të shkojnë në shtëpi, i ftojnë që të betohen dhe prap i kthejnë në shtëpi. Hynë nëpër katunde, urdhnojnë ku, kur dhe çfarë ushqimi me iu dërgue, me këtë rast iu thojnë „mos shkomi me partizanë, ata janë komunista, asht gja e keqe ajo" dhe formojnë këshilla të tyne komunale çetnike dhe magazina në teritore të shlirueme me gjakun e partizanve.

Duhet me i shkëput njerzit nga influenca e tyne, nga kërcnimet dhe frigsimet e tyne — dhe me traktativa, dhe me bindje, dhe me armë kur të fillojnë me sulmue! Mos m'e perça popullin, por m'e hashkue, mos m'e largue, por me ia afrue vehtes dhe kauzes bujare dhe m'e lidhë për të, mos me dyshue mbi aftësinë e tij që të zgjohet dhe të naltësohet, në fuqinë e tij që të rritet dhe të zhvillohet, në talentin e tij që të ndajë atë që asht e ndershme dhe e drejtë nga ajo që asht e pandershme, e rrejshme, dhelpnake, dinake dhe e padrejtë — e tillë duhej të jetë rruga. Me masat e popullit, e jo pa to dhe kundra tyne — msonte Partija me mija, dhetsha, qinda mijë njerzish. Para turmave popullore, në krye të turmave,

me pishë në dorë e cila „e shpërndanë terrin e verbët" — e tillë asht rruga drejtë fitores.

Robnuesat e dijnë fare mirë se gjaku i derdhun reciprokisht nuk bashkon, por perçanë, dhe ata mbi këtë i hapin llogaritë e tyne, por edhe populli, i cili ka udhëheqsinë e organizuem, koshjent të vendosun dhe që nuk trembet, e din se perçamja e fuqijve e ndihmon anmikun. Ai mësohet lehtë dhe shpejt nga veprat dhe e gozhdon në shtyllen e turpëshme çdonjenin i cili ia dobson këtë burrim të fitores. Me këtë kurr nuk kanë mujt të llogarisin ata në shtabet e të cilve „diku në bjeshket e Jugosllavis" mbërrinte rruges ma të shkurte lidhja gjermane, lidhja e Nediqit, e italajanve, e ustashve, të hollat, armët, municjoni dhe planët mbi akcionet e përbashkta. Këtë nuk kanë mujtë t'a dijnë as ata përfaqsuet të tyne zyrtarë nga klubi serb para qeveris, para zotit të qeverimit otoman mbi të pesten e njerzimit të robnuem tue fillue nga Azija dhe mbi të gjithë kontinentat. Me luftue për njerëz, që çdo pushkë që e ven në levizje plumbi i atdhëtarizmit të shtijë kundra animkut dhe me ba traktativa me ata, duert e të cilve nuk janë përlye me gjakun e popullit dhe deri sa nuk janë përlye me të.

E si me shkue në traktativa? Shtabi asht larg, në xhade dhe hekurudhë, me kompani, në luftime mbi trenat e djegun, nëpër Glediq, në luftë kundra vojvodave të Donja Gruzhas të Kost Peqanicit, në mbledhjen për formimin e batalonave, mbi vumjen e rojeve në periferinë e qytetit, mbi shkatrrimin e urave dhe kanaleve në xhade, mbi lidhjen dhe bashkpunimin e përhershem me aradhat e rrethit. E poshtë, në katund, skuader-komandanti i plaguem Nenadi, infermjeri me smundje gjoksi Zhiqa, puntori metalurgjik i qetë dhe i pathyeshem Ilija, të cilit Partija ia ka dorzue në përgjegjsi personale shokun e plagosun, e reja Milica nga Vojvodina, e gëzueshme, plot gjallni me pistole të vogel, dhe me sy të gjallë që s'zanë vend, dhe gjashtë shoqe të pa-armatosuna të cilat me dhetsha herë në rroba katundare, me strajca të shkrueme katundare, kanë kalue nëpër roje në periferinë e qytetit, nëpër derë të telit me ferra dhe janë kthye në qytet tue mbajtë në strajcë manda ferrash, thana, kumbulla, ose dy tre kalavesha rrushi — e në kokë, në zemer dhe shiqim mbajshin porosinë e aradhes dërgue shokve në qytet. Ata andrrojshin diten kur do të hyjnë në aradhë dhe i gëzoheshin kësajë dite si ditëlindjes së parë në liri. Zhiqa

asht armatosë me nji shishe boshe të jodit, me nji shishe të vogel mbushun deri në gjysem me alkohol, me nji lamsh të vogel pambuk, disa aspirina, pak yndyrë me vitamina, nji parë gërshanë të shtrembëta, nji pako të vogel gaze dhe tri pecë për të lidhun plagët që nuk i kishte hapë ende. Skuader komandanti Nenad ka „Fromerin" ungarez me të cilin mund të kallet vetem nga nji fyshek. E te të gjitha shoqet tjera vetem zemqra e ngrofët që kerkon fatin në aradhë. Te Ilija nodhet e vetmja pushkë me pesemdhetë fyshekë. Si me i lanë shokët të pasigurtuem kur pardje kanë ardhë njerzit e Nediqit në Zabojnicë, e kanë dejë me raki kuririn e komunes, e kanë vu mbrapsht mbi kali, ia kanë dhanë në dorë bishtin e kalit dhe e kanë msue që neper katund t'i thot çdo njeriut që t'a takojë: „Kush nuk do të shkojë me Nediqin do të mbarojë. Kush i ndihmon partizanët do të nxehet në flaken e shtëpis së tij dhe do t'a varin mbi kumbull pranë shtëpis. Rujuni njerzi, ruejni kokat dhe ndigjoni sa s'asht vonë". Si me iu besue Smilaniqve dhe Glishiqve? Po a thue t'a ndiejnë ata se partizanët kanë frigë nga ndoj gja! Edhe midis qytetit, te Kryqi në qoftë se dojnë! Dhe me nji fyshek të ndezun mund t'i merret haku kokes, por në qoftë se përdoren armët me gjakftóftsi dhe me mjeshtri ndoshta mund të digjen të shtatë fyshekët.

Me shkue. Deri te kasollat e Zabojnices duhet m'e shique me vemendje mbarë terenin. Ilija do të mbesi i mëshefun mirë në pritë dhe herë mbas herë të lajmerohet me fishkllimen e caktueme ma para nga vendet e ndryshme, e Milica me dorë në pistole do të qëndrojë dhe të vrejë me vemendje të madhe çdo levizje, shiqim dhe zâ. Per çdo eventualitet Zhiqa dhe shoqet tjera, deri sa të kthehem nga traktativat, do të kalojnë në kasollat e vneshtave mbi katund.

Traktativat zgjaten pikrisht aq kohë sa ka qenë caktue me gjithse u këputen nga nji ngjarje interesante. Zhiqa dhe shoqet kcejshin perpjetë para kasolles në vneshtë kur e panë skuader-komandantin Nenad, Ilijen dhe Milicen tue zbritë qetsisht anes së pjerrët të kodres drejt kasolles. E luten Milicen me iu tregue si kaluen traktativat, e ajo çfrytzoi momentin që me nji shej syni pa e pá ata, të pysi skuader-komandantin Nenad nëse guxon me iu tregue. Dhe iu tregonte gjatë kohë, e vneshtit teposhtë ushtonte gazi që shkrihej në muzgun e skuqun.

— Mbërrimë na të tre para kasolles përpara tynej. Të gjitha i shiquem ngadalë, çdo kaçubë dhe megjë, ia zgjodhem llijes vendin ku do të lëvizi pa e hetue kush dhe u ulem na të dy afer kasolles dhe bisedojshim mbi ngjarjet e shumta nga lufta e jonë e paraluftes kundra reakcijonit. Ishim habitë tue kuvendue dhe as nuk i hetuem kur duelen ata buzes pyllit me aq kujdes si t'ishte tue iu ra tash tjegulla mbi kokë. Kur qe menjiherë ushtoi komanda: „Kompanija ndalou!", u ndanë ata kater vetë, njifarë kapiteni — ma vonë kemi ndigjue se quhej Smilaniq, — dhe tre kaptera me pushkë gaditu. Të gjithë ishin veshë mirë, ishin shterngue në ato rrobe, kishin lustrue çizmet, kishin lëshue mjekrrat, kishin shtrembue kapelat me shenja mbretnore shum të mëdha mbi to dhe shkojshin si t'ishin tue dashtë njitash me pushkatue ndokend. Seicili kishte rrypin në shokë, rrethatoret, rrethatoret me plot fyshekë, nga dhetë bombe, thika, pistole, e kapiteni kishte dhe nji shirit. Une u çova dhe i mbatsha prej kokes deri në themberr, e skuader komandanti i jonë u mbështet në brryl dhe shiqonte pertej krahit, nga gëzofi i shifen perjashta vetem koka dhe këpucët ushtarake, e nga koka ishin zvarë mustakët e murrëm si akulli në strehë, shiqonte dhelpnisht me sy si t'ishte bari në ndoj shkreti. Kur u afruen ata në nja dhetë hapa dhe zotni kapiteni kerciti me mamuza, e kapterat mbeten me kambë të hapuna e me pushkë në dorë si t'ishin tue dashtë me u shpue me dikend, skuader-komandanti u çue ngadalë, u drejtue si rrështiq dhe menjiherë komandoi ashper „Pushkët pranë vedit!", kapterat i rrahen themberat e kundrave, i lëshunë pushkët tue i mbajtë pranë kambëve, dhe filluen të shlirohen, e skuader komandanti i shqionte drejt në sy.

— Çka asht kjo, kapiten, njisija në marshim, shenbim ushtarak — çka do të jetë kjo?

— Sigurimi ushtarak, zotni kapiten, — i thot ky skuader-komandantit t'onë.

— Nuk jam une kurrfarë kapiteni, une jam luftëtar i popullit. Por, zotni kapiten, ky sigurim i yt ushtarak ka marrë gabim, asht terhjekë nga pika ma e pershtatëshme e sigurimit — nga Maja e Divostines dhe ka depertue thellë në teritorin e shliruem. Prej këndej e deri në Kniq, deri te Bumbarevo Brdo, Rapaj Brdo, deri në Bozhurnje dhe nga ana e andejshme e xhades së Millanovcit, Kraleves dhe Beogradit mund të shkohet lirisht pa sigurim ushta-

rak. Ky asht teritori i lirë i partizanve. E për neve dy tre vetve, në qoftë se keni ardhë me bisedue e jo per mejdan, nuk ka nevojë që të sigurohemi. T'a kishit pasë sigurimin në xhade nuk i kishin hypë njerzit e Nedïqit dhe të Lotiqit kalit mbrapsht në Zabojnicë. Urdhënoniu ma para këtyne komandantave të kompanis të cilët e mbajnë aq mirë pushken pranë kambve që t'i prijnë kompanis në xhade, e na, në qoftë se me të vertetë doni të bisedoni mbi ndoj gja, mund të kuvendojmë edha pa ta.

Zotni kapiteni u skuq, u shqetsue, dhe sa shiqon qyrkun dhe mustakët e skuader komandantit, sa kapterat e shtangun, dhe tha nga nji naltësi si t'ishte Napoleoni: „Zotnijë vojvoda, prini kompanis në Draça". Dhe nji kapter i çuditëshem me nji mjekerr qesharake të dhijes, krisi me këpucë tue i rrahë kambët dhe humbi, e atje në buzë të pyllit ndigjohej tue komandue „Majtas ktheu"!

— Mund t'uleni zotni kapiten, — thot me gjakftoftsi skuader komandanti, — e këta, don me thanë „vojvodë" janë nën komanden t'uej, dhe ose zgjidhni që të rrinë në kmabë ose t'ulen — ajo asht punë per juve.

Kapiteni u perul pak, nguli syet mbi bar të rrxuem, zgjedhi vendin, u ul, i ngerhi pantallonat që mos t'i prishet vija e ujtis, e vojvodat i harroi, dhe këta mbeten si qira në kmabë.

— Po mbi çka dishruet që të bisedojmë zotni kapiten — pvet skuader-komandanti Nenad.

— Dishirova, më falni nuk iu a dij graden, që të bajmë traktativa...

— Grada nuk ka randësi dhe as nuk e kam, por une po ju pves mbi çka keni dishrue që të bisedojmë, e jo që të bajmë traktativa.

— Po, — shtrydhet kapiteni, — që mos të sulmojmë njeni tjetrin.

— Na askendin nuk e sulmojmë kush lufton kundra okupatorit dhe trathëtarve. Une e dij se Shtabi i pergjitheshem i arradhave partizane e ka ftue të gjithë popullin, të gjithë patriotët, të gjithë ata që e duen vendin e vet dhe popullin e vet, çdokend që ka sado pak patriotizem që të luftojë për liri t'i zhduki dhe spastrojë zaptuesat dhe ndihësmsat e tyne. Partizanët e bajnë këtë. Dhe perherë e sulmojnë okupatorin dhe e shkatrrojnë edhe atë i cili i sherben këtij. Por, ju keni mujtë moti m'e dijtë këtë gja dhe

nuk ka nevojë që të ju flas mbi këtë. Këtë çdo ditë e ndigjon mbarë populli i jonë. Don me thanë, atë i cili çet kundra okupatorit na e konsiderojmë si njeri i cili e kryen detyren e tij ndaj popullit, e ajo që e bajnë partizanët nuk asht kurrgja tjeter perveç kryemja e asajë detyre të cilen duhet t'a kryej kushdo që ka të pakten nji kokerr nderi, dashtnije, besimi ndaj popullit dhe guxim në zemren e tij. Qe, puna asht krejt e thjeshtë dhe e kuptueshme për çdokend. Por, nga çka po keni frigë ju?

— Që mos të ngjajë rastësisht ndoj perleshje, ashtu nga mosnjoftja.

— Kurrgja nuk duhet të keni kujdes. Na i kemi mësue vesht që të dallojmë e cila e shtime vjen nga anmiku, dhe e cila shkon drejt anmikut. Aty asnji partizan nuk do të habitet. E rastësisht — rastësisht këtu nuk mund të ngjajë kurrgja. Në qoftë se na jemi nga nji anë, në nji front e anmikut në anen tjeter, na pa kurrfarë gjaje të rastit dhe sa të mundemi me ma shum siguri dhe përpikni do të shtijmë kundra anmikut. Më duket se ky asht ligji thembelor ushtarak: m'e zhdukë anmikun. E partizanët e kanë mësue qysh me kohë fare mirë.

— Mund të hasemi rastësisht diku naten.

— Perleshja fillon me të shtime nga armët, zotni kapiten. Po tham, na e dallojme fort mirë se nga vjen dhe ku shkon krisma. Sa ushtri e dobët kishim me qenë na kur të mos kishim dijtë se ku e ka zanë nata dhe ku e ka çelë drita anmikun! E si e kujtoni ju atë njoftje t'onë?

— Kështu, që t'i caktojmë disa parulla, për shembull me shifra 11 — 22, kështu që mbahen lehtë ndër mend. Të themi-partizanët janë numri 22 e çetnikët 11.

— Numrat, parullat mund të caktohen, ato për ma teper mund të jenë edhe të dobijshme, por duket se parulla ma e mirë asht e shtimja e përbashkët kundra anmikut. Pse mos me iu përmbajtë kësajë parulle?

— Shtabi i jonë i përgjithëshem asht i mejtimit se ende asht heret, se ende nuk asht koha për luftë.

— A i keni pa ju Gjermanët të pakten prej së largut tue shkue xhades? A keni ndigjue se sa njerëz dhe fmijë janë vra nga bombardimi në Beograd? A i keni lexue shpalljet mbi pushkatimet nëpër Posavinë? A i keni pa ose a keni ndigjue mbi kolonat

e të zanunve rob dhe të puntorve të mobilizuem perdhunisht të cilet i dergojnë në Gjermani? A asht anmiku aty para syvet t'onë? Po per çka asht mbarue pushka veçse me çitë kundra anmikut?

— Po qe, kam pa..., kam ndigjue...

— Don me thanë se asht koha, moti asht koha. A keni ndigjue që Shtabi i jonë i pergjithëshem iu ftoi në luftë dhe juve edhe Drazhen e juej?

— Po por, ajo asht punë për ata që janë ma të vjeter, na jemi ushtarë.

— Ushtarë? Po çka jemi na tjetergja veçse ushtarë? Neve Shtabi i pergjitheshem na ka çue në armë jo që të presim kur të vijë koha, por që t'i presim dhe asgjasojmë okupatorët gjerman dhe sherbëtorët e tyne, që të mprojmë popullin. Me qenë se ata janë këtu — don me thanë se asht koha. Ushtrija mbledhet dhe mban armët për anmikun dhe kundra anmikut. Populli e ka në rrezik shpirtin dhe pasunijen, nuk din se çka i sjell dita e çka nata — qe koha e juej!

Në atë moment ushtoi fishkllimi i ashper, i naltë dhe i shkurtë i Ilijes. Kapiteni dhe vojvodat filluen të shqetsohen dhe të shiqojnë si me habi, e skuader-komandanti buzëqeshte tue lëmue mustakun e lëshum teposhtë:

— Kurrgja, kurrgja, patrullat e mija. Don me thanë se dikush po vjen. Sigurimi ushtarak.

Kapiteni i hapi syet, u nxi dhe nuk mbërrini me e mbyllë gojen, e vojvodat u zbardhen si t'i kishe la në gelqere. M'u duk atëhere se skuader-komandanti i jonë shiqon me nji sy rruges teposhtë e me tjetrin sy kapitenin e nximë dhe vojvodat e zbardhun. Rruges teposhtë shkonte tue u luhatë si t'ishte tue shkelë nëpër brraka nji njeri i gjatë tue u mbajtë si hajdut i cili ka vjedhë diçka dhe tash ikë kështu që të ikun dhe mos t'a hetojë kush që asht tue ikë. Ai njeri i gjatë dukej si mos të ishte tue na shique fare, si mos të na kishte pa, dhe shkonte rrotull larg, krejt buzë rruges, e kur na kaloi gadi i hapi hapat si tre të mijtë. Skuader-komandanti i jonë për nji moment u mrrol, u vrâ si qielli para shiut, iu dridhen mustakët e lëshuem teposhtë, e masandej iu kthjellue balli.

— Hej, mik, ktheu vlla, pak te na. Po kalon pranë nesh si pranë vorrezave të turqve në mesnatë. Mos kij frigë, na jemi njerëz të gjallë.

— Shif, une diçka kesh humbë në mejtime, jam tue u ngutë, dhe, më falni, se as nuk ju kam pa.

— Në qoftë se nuk asht tue t'u kallë shtëpija, ktheu pak, e në qoftë se asht tue t'u kallë kallzo dhe të vijmë edhe na për t'a shkymbë.

— Dhe ai u kthye, gjithnji tue u mbatë. Mbërrini, sa i zbetë, sa i skuqun, me nji shiqim dhelpnak nga i cili shifej se asht habitë nga friga.

— Ti, si duket, diçka je frigue. Kështu duken vetem njerzit të cilët kanë ba ndoj gabim, të cilet janë fajtorë për ndoj gja.

— Kush? Une? Nuk kam bâ kurrfarë faji, vllazen të mijë të dashtun, kurrgja, për kokë të fëmijve të mijë dhe t'uejvet.

— Po pse frigohesh atëherë? Na nuk i ngucim njerzit e ndershem të cilët nuk kanë bâ ndoj faj ndaj populiit, me të kuvendojmë mirë, si njerëz.

— Më kanë dejë me raki, kurrgja une nuk dij se çka kam bâ, por për perendi, për kokë të fëmijve të mijë, për shtëpi t'eme — dhasht perendija e u djegët flakë, une nuk kam kujtue ashtu, nuk jam fajtuer për jetë dhe shëndet t'uejin.

— Fajtor, fajtor, fajtor, edhe zogjet po tregojnë Simo. Je fajtor edhe që pin edhe që flet marrina, dhe që siellesh nëpër prroje dhe bahesh si mos t'ishe tue dijtë gja, dhe që nuk e respekton vorfnijen t'ande dhe fmijtë t'u të unëshem dhe gruen t'ande të këputune nga lodhja. Koken e ke për të mejtue me të, e jo që t'a mbushish raki nëpër kazana dhe me venë nëpër podrume të pasunikve. Duert i ke që të punojsh punë të ndershme me to, në qoftë se nuk je i zoti me marrë pushken dhe me luftue, e jo që të mbajsh me to bishtin e kalit. E gjuhen e ke që të flasish sinçerisht, drejtë, ndershem dhe të verteten, e jo që t'i kercnohesh populiit me të. Para populiit je fajtor, e ky asht mkati ma i madh që mund t'a bajsh. Qe sa i mjerë dhe qyqan je ti. Dhe do të denojmë për këtë dhe të marrish mend per tjetren herë.

Sima frigohej, dridhej, lotët i shkojshin pa da.

— Oh, kuku, mosni vllazen të mij të dashtun, sy të mij të baliit, shpirti i jem, mos të mbesin fmijtë të vorfen.

— Nuk kujdesohesh ti Simo, as për fmijtë t'u, as për grue, as për popull, as për askendin në botë. Ata ty nuk të dhimben, se të kishin me t'u dhimbët ti kishe me punue me nderë, ishe sjellë

si njeri dhe kishe folë si asht drejtë. Do të denojmë, Simo, dhe do të denojmë bash ashtu që të kujdesohesh për ta dhe të mejtojsh mbi ta. Dhe do të betohesh se do t'a kryejsh këtë. E në qoftë se nuk e plotson betimin atëherë ti nuk duhet të kesh dhimbje që të mbesin fmijtë të vorfen, por le të kenë dhimbje fmijtë t'u gjatë gjithë jetes së tyne që e kanë pasë baben aq të keq. Ndrequ mirë, fshi lotët, shiqo drejtë në sy dhe betou!

Skuader-komandanti e shiqonte drejtë në sy të turbullt, fliste dalë ngadalë fjalë per fjalë, e Sima dridhej, shqyptonte fjalë mbas fjale, dhe betohet. E zotni kapiteni dhe vojvodat të friguem vdiqen per së gjalli nga friga si t'ishte tue iu lexue atyne denimi per vdekje ose si t'ishin tue i betue ata vet. U betue Sima mbi gjithëçka ka ma të dashtun, se mâ nuk do të pijë, se do të kujdeset për shtepinë dhe fmijtë e tij si njeri, se do të punojë gjithmonë ndershem, se me anmiqët e popullit kurr nuk do të këtë kurrfarë lidhje. Më duket se skuader-komandanti i jonë nuk rrahi çerpik asnji here, e shiqimi i tij ishte i kjartë dhe i ashper si brisku i rrojes. Fliste me nji qetsi djallzore.

— ... e në qoftë se nuk i përmbahem betimit, meritoj që të më vritni si njeri ma të poshter, në qoftë se do të kam çfardo lidhje me anmiqët e popullit...

Sima përsrit çdo fjalë gadi si t'ishte tue e skalitë në gur. Dhe më dukej si t'ishte tue marrë ftyra e tij nji pamje gjithnji ma njerzore.

— Qe, Simo, je betue për fëmijë t'u, për popull t'and, për ta dhe para tyne. Don me thanë, betimin duhet t'a plotsojsh në qoftë se ke të pakten nji kokerr nderi. Por edhe denimin ia ke thanë vehtes, në qoftë se nuk e kryen betimin na ke lidhë me betimin t'and që këtë denim t'a kryejmë vetem në qoftë se do të jesh dhe njeri i keq dhe i poshter. E na do t'a dijmë lehtë se çka punon dhe si punon ti. Me të falë nuk kemi, sepse je betue mbi të gjithë atë që e ke ma të shejtë, dhe në qoftë se të gjitha këto nuk të lidhin për gjuhë dhe për fyt, atëherë as na nuk do të kursejmë ma as nuk do të mësojmë. Per njeri të mendçem dhe të ndershem kjo asht mjaft. Dhe menjiherë do të fillojsh me e realizue betimin. Per sa mund të mbërrijsh deri mbi atë maje nga e cila bertet?

— Kur kam qenë ma i ri, për dhetë minuta, e tash për pesemdhetë, në qoftë se i perdori të gjitha fuqitë.

— Dhetë minuta! Tash je ma i ri se që ke qenë ndoj herë. Shko, thueje emnin e plotë, mbiemnin dhe llagapin dhe bertit sa të kesh zâ: „Nuk do të pij ma kurr asnji pikë raki as venë, gjithëçka që kam folë pardje nuk asht e vertetë dhe mos të ndigjojë askush. Më ndihmoni burra, që të bahem njeri i ndershem dhe të kujdesohem për fmijë të mij.“ Vetem, shiqo, do të ndigjojmë dhe do të denojmë në qoftë se nuk i ban të gjitha kështu dhe në qoftë se nuk thue kshtu fjalë për fjalë.

Atëherë edhe zotni kapiteni muer zemer dhe filloi të flasi marrina.

— Do t'i apim njezetepesë dajakë.

— Kurrgja ju nuk do t'i epni, as gjysmen e dajakut, e jo njizetepesë — e preu skuader-komandanti si t'a prente me teh të briskut të rrojes qimen, — me dajak nuk iu epet njerzve koshjenca. Në qoftë se asht ndokush i keq, trathëtar dhe i damëshem, atë e denon populli me vdekje të turpshme, por në qoftë se ka nderë dhe don të permirsohet, le të përmirsohet. Ngah Simo, dhe mos të takohemi ma kështu.

— Heshti zotni kapiteni si t'ishte rrxue në tokë nga nji shuplakë e fortë, e Sima flutroi si të kishte hypë mbi erë.

— Don me thanë, zotni kapiten, biseduem. Mejtoni kur do të bahet shtimja e perbashkët kundra anmikut parullë për t'u njoftë. Neve do të na gjeni lehtë për të na komunikue këtë. Do të na ndigjoni ku luftojmë kundra tij. Por nuk keni nevojë që të na komunikoni kurrgja, do të ndigjojmë na nëse do të kërcasin pushkët e jueja të pastrueme dhe të lyeme aq mirë kundra gjakatarve të popullit t'onë, dhe parulla asht e gatshme. E deri atëherë, mjerisht, mund të perdorim edhe numrat. Kemi kuvendue, nuk kemi bâ ndoj marrëveshtje aq me randesi, dhe mund të ndahemi. Por prap duhet të ju baj vrejtje mbi nji gja, jo si ndoj perfaqsues i ndokujt, por thjesht si luftëtar i popullit. Njerzit e juej marrin nga populli me perdhuni, ata thjesht bajnë plaçkë, dhe na do të detyrohemi, në qoftë se tjeter gja nuk ban dobi, t'i ndjekim edhe me armë si çdo plaçkitës tjeter dhe çdo anmik të popullit.

— Ndoshta do të kenë qenë tjerët, t'onët nuk kanë qenë...

— Na nuk do të shiqojmë se të kujt janë, do t'i ndjekim si plaçkitsa dhe kerkend nuk do t'a falim. Dhe kjo âsht e gjithë çka

patem. Të mirë u pafshim, zotni kapiten, në luften e përbashket kundra anmikut. Milica, fishkllo dy herë.

— Shkuen zotni kapiteni dhe vojvodat si pula të lagta, e na tue zbritë pyllit teposhtë ndigjuem si persríste Sima me gjithë zâ çdo fjalë nga maja e malit dhe na dukej si t'ishte tue thanë gjithnji: „Ndigjoni njerëz, une kam lindë persri, eh, sa njeri i keq kam qenë!"

(Nga libri „Na jemi betue").

Dragi Milenkoviq

TERHEQJA E JONË NGA UZHICA

29 nandor 1941

Më duel gjumi nga të foftit, i mbledhun në nji fotelë. Vis á vis mejet ishte mbledhë mbi dy karrika Jurica Ribar. Mbramë naten kemi mbërri nga Uzhica në këtë vilë të avokatit të Beogradit Aca Pavlloviq, me arshiven dhe arken e Shtabit të pergjithëshem. Katundari i vjeter — rojtari i viles, dhe nipi i tij i vogel na tregojshin gjanë e gjatë ndërsa na të gjithë së bashku me Mitar Bakiqin — udhëheqës i evakuimit të Uzhices — nxjerrëshim nga kamjoni arka të vogla, por fort të randa. Në secilen arkë ishin nga gjashtdhetë kilogram — njiqindë mijë dinarë argjenti. Njiqindë e tri arka i paluem në podrum. I kemi nxjerrë edhe disa arka me aparate të radios dhe me arshivë.

E shkunda Juricen për krahut, dhe mbasi ngranem ata pak pekmez nga kutija të cilen na pat hapë qysh mbramë rojtari, duelem në borë të parë. Jurica i bjen me kambë kores së akullt

dhe pvet sa duhet të jetë e thellë bora për mos me mujt me kalue tanksi. Poshtë xhades, kalojnë kamjonat me të plagosunit, qerrët e kuajve të mbushuna me thasë, gratë shkojnë kambë me barra të mëdha të teshave mbi shpinë. Ky asht evakuimi nga Uzhica. Ka mjaft çrregullim. Populli nuk din kah me ia mbajtë. Me qenë se nuk kishte askush për t'i ndihmue popullit, e gjetem kuriren e Shtabit të përgjithëshem për Serbinë, Pllava Veren, që të mbajë rregullin në xhade dhe t'i drejtojë njerzit. Kjo asht vajzë e vlefshme. Ka gjetë diku nji thes sheqer dhe menjiherë ka organizue që të kenë çaj të plagosunit dhe të ikunit. Për ndihems ia kemi caktue Zoran Zhujoviqin. Ka rrokë djali pushken dhe viziton jo vetem Palisaden por edhe Kraleve Vode.

Në tjetren kafe, mbi koder, Marjan Stilinoviq ka vendos shtypshkrojen e „Borbes". Në Uzhicë kemi fillue shtypjen e perkthimit të historis së Partis Komuniste Bolshevike, dhe menjiherë i prunë në Zllatibor dhe tabaket e shtypun, ende të pathyem. Milena Bllagojeviq, shoqja e komandantit të Aradhes se parë të Shumadijes, ka organizue palimin e „Historis". Kanë ardhë shum shokë, dhe puna ecë përpara.

Nga Uzhica nuk ka kurrfarë lajmesh. Kur jemi nisë mbramë, përsa kemi qenë të lajmëruem, anmiku ende nuk ka qenë në Kosjeriq. Në vilë kemi vendosë aparatin e radios. Kosta Kocmur ka mbreh veshët, dhe menjiherë i hapi duert:

— Rusët kanë marrë përsri Rrostovin.

Vrapuem Jurica dhe une sa mujshim deri në kafe që të kallzojmë për këtë lajm. Une e kam pasë hjedhë shkopin mbi të cilin mbështetshem për arsye të kambes së plagueme qysh tash dy muej. Me Marjanin kam kuvendue që të botojmë nji numer të posaçem të „Borbes", sepse kishte me pasë nji randësi të madhe që të ndigjojnë luftetarët t'onë që Ushtrija e kuqe ka kalue në kundraofansivë. Tiglin e montuen shpejt. Vendosem që „Borben" t'a shtypim në format të vogel. Qysh atëherë kur ka fillue ofansiva gjermane i kam mbarue dy tituj të „Borbes" nga linoleumi. Le të gjinden për çdo eventualitet. Tipografet e rradhiten për së shpejti nji faqe. Per regale i perdoren tavolinat e kafes.

Në faqen e parë kujtuem që të vejmë lajme nga frontet t'ona. Provova të shkruej diçka mbi luftimet t'ona rreth Çaçakut, por më mungojshin statistikat. Prita që të vijë Bevc, që të merrem

vesht me të mbi botimin e këtij numri të posaçem. Provova që të bisedoj në telefon me Uzhicë, por mbasi nuk qe e mundun, hypa në nji automobil gjysem të shkatrruem dhe mbërrina në Çajetinë. Në hymbje të qytetit qendron nji tanks i joni, të cilin e kemi zanë plaçkë në luftimet mbi Jadar, kur dy divizjone gjermane kallshin Maçven. Kishte marrë pjesë ky edhe në parakalim me 7 nandor në Uzhicë, por tash qendron i pafuqishem. Motori iu ka prishë.

Aty pranë tanksit qëndrojshin Mitar Bakiq dhe Mirko Tomiq. Ata nuk dijshin kurrgja mbi luftimet. Ndërsa ishim tue kuvendue mbërrini nji kamjon nga Uzhica. Nji grue si ma e trashë, kuzhinjerja e Komandes, përmbi kamjon, krejt e habitune, bertiste:

— Ka ra Uzhica, ka ra Uzhica!

Deshtem t'a arrestojmë që përhapte lajme të gënjeshtërta, kur qe neper re ushtuen aeroplanat! U shtrehuem në njifarë shtëpije, në njifarë hani ose stalle, nja pesemdhetë metra nën xhade. Në Çajetinë nodhet edhe „Kompanija artistike", e perbame nga të rijtë të cilët për heren e parë kanë marrë pushken, dhe i habitë ardhja e aeroplanave. Iken këta pertej arave, e Gjermanët kishin zbritë poshtë dhe vetem korrëshin nga mitralozat. Nji rafal e qilloi edhe murin mbas të cilit ishim mshefë. Gadi plot nji orë nuk na lanë që të hapim as synin.

Ma në fund kur shtinë mjaft, u ktheva mbrapa në Palisada. Naltë, në rrugen serpentine, ishte rrxue kali i bardhë i vramë pak ma para. Për fat, Gjermanët nuk kanë mitralue në Palisada dhe Kraleve Vode, me gjithse kanë flutrue fort poshtë. Në vila janë vendosë ma se gjashtëqindë të plagosun.

Në kafe palohet me shpejtsi „Historija". Shoqja e Bllagojeviqit tregon se si ia kanë vra me mashtrim çetniket shoqin në Pozhegë. Nji faqe e „Borbes" ashtë shtypë moti. Në faqen e dytë asht vendi bosh per lajme nga fronti i jonë. Këtu mbërrini Mitar Bakiq dhe më tha tue përshpëritë: „Uzhica ka ra". U ktheva në kafe, mora titullin e vogel të „Borbes", e futa në xhep dhe iu thash shokve që të çrradhitet fletorja dhe të demontohet tigli. Të gjithë heshten.

U ktheva në vilen e Aca Pavlloviqit. Pranë qirit rrishin Cana Baboviq, Mitra, Jurica Ribar dhe disa shokë tjerë. Menjiherë ia mbërrinë Kardeli, popi Vllada Zeçeviq dhe tri shoqe, mjaft të lodhun.

— Keq na kanë bombardue Gjermanet në Maçkat! tha pop Vllada.

Ata janë nisë me automobil nga Uzhica qysh sot para dreke. Janë ndalue në Maçkat dhe këtu i kanë zanë aeroplanat, po ata të cilët janë sjellë përmbi Çajetinë. Bombat kanë ra nëpër gjithë katundin. Kardeli dhe Vllada Zeçeviq janë strehue në nji bahçe të kumbullave dhe memzi kanë shpëtue koken.

Edhe pop Vllada nuk kishte mbarue fjalen, kur u duk në derë Mirko Tomiq, krejt i zbetë:

— Shokë, tash mbërrini Qosiqi i vjeter. Ai ka qenë me Titon. Thot — kanë mbërri tanksat dhe kanë hapë zjarmin kundra Shtabit. Ai ka ikë, e ma vonë ka pa kuajt — pa kalorsa...

Të gjithë kemi heshtë si t'ishim ba gurë, vetem qiri kërcitëte kur derdhej dyelli. Kardeli ma para bani nji lëvizje me dorë dhe na ftoi që të bashkohemi. Fliste ngadalë.

Ma para, duhet të dergojmë gjithë çka kemi të armatosun poshtë rruges që të shofin çka ka ngja me shokët. Mirko, ti nisu atje. E na këtu do të shofim çka do të bajmë me evakuim.

Problemi kryesor ishin të plgosunit. Ishin ma se gjashtqindë; nga kjo afer dyqindë ishin të plaguem randë. Kardeli e thirri Gojko Nikolishin dhe urdhënoi që të plagosunit të transportohen menjiherë për Sanxhak, rruges drejt Uvacit, mund të kalohet poshtë. Kur e mabroi këtë atëherë më thirri mue dhe urdhnoi që t'i shtijmë në dhé ato njiqindë arkë me argjent. Më tha që t'i zgjedhi dymbëdhetë shokë të besueshem dhe ata t'a kryejnë këtë punë. Marjan Stilinoviq muer urdhenin që gjithashtu të niset për Sanxhak me shtypshkrojë.

Zbrita para viles dhe bisedova me shokët si m'e shti në dhé argjentin. Jurica Ribar dhe fotografi Bora Baruh kishin për detyrë që të udhëheqin punen e shtimjes së argjentit në dhé. Zgjodhem nji vend, nja pesemdhetë kilometra larg Kraleve Vode, dhe këtu, pranë rruges duhej të mshifej argjenti. Plot njiqindë hapa i bajshin shokët arkat dhe atje i futshin në dhé. Punuen gjithë naten.

U ktheva në vilë. Këtu më thanë të vizitojë spitalin. Shkova fushes, tue shkelë boren e parë, e cila nuk ishte ma e trashë se nji shuplakë, dhe ndigjojsha zhurmen nga ndertesa e parë e spitalit. Fmijtë qajshin me zâ të naltë, aty ishin pesë nana me fëmijë te vogjel. Dikush shperndante peca për të lidhë plagët dhe spjegontë

se seicli duhet të këtë nga nji pecë për të lidhë plagët. Perjashta borë, erë, Sanxhaku të cilin s'e njifshem- ku do të shkojmë, nana me fmijë, dhe na të gjithë të tjerët për së shpejti. Nga nji ndertesë tjeter ndigjohet vrapimi. Nji infermjere hyni në dhomen t'onë.

— U vra Çeda Millosavleviq, komisari politiki i bataljonit të Ragjevines. Të plagosunit kanë ndigjue se Uzhica ka ra, se ata do të evakuohen nga Zllatibori, dhe ai ka nxjerrë pistolen dhe asht vra. Të gjithë kamjonat i kemi dhanë për transportim të plaguemve. Gjashtdhetë të plaguem lehtë janë transportue. Vetem me të plaguemit randë kemi shum vështirsi. Në nji kamjon mund të hyjnë vetem tetë të plaguem randë, sepse duhet të rrijnë ratë.

Afrohej mesnata. Në vilë qiri ishte në të sosun. Kardeli ishte ulë dhe heshte. Menjiherë, mbi shkallë ndigjohen hapat e dikujt. Në derë u duk Gjido dhe ia lëshoi syet dhomes rreth e rrotull:

— Mbi Titon nuk dijmë asgja...

Të gjithë kemi heshtë dhe ulë kokat edhe ma teper.

Gjermanët kanë depërtue me tanksa në Maçkat! — vazhdoi Gjido.

Kardeli i tregonte ngadalë se çka asht bâ deri tash.

— Deri në mengjes duhet të evakuojmë Palisaden, sepse Gjermanët i ka ndalue vetem terri. Mos të kishte ra terri, ata tash ishin këtu...

Dhe filloi Gjido të tregojë me zâ t'ulët, çka ka ngja nga ai moment kur ka dalë nga Uzhica:

Marku dhe ai janë nisë nga Uzhica para dreke. Ata kanë shkue përpara me kompaninë e Moravices komandant i së ciles ishte Ratko Sofijaniq. Aeroplanat gjermanë ende kanë qenë tue u sjellë dhe tue mitralue permbi qytet, kur janë nisë këta. Tito ka pasë me u nisë mbas tyne, me automobil. Kur kanë dalë në kodren e parë mbi Uzhicë, kanë ndigjue zjarmin e mitralozave nga qyteti dhe kanë pa disa partizanë tue kalue përmbi gardhe. Në fillim kanë kujtue se asht tue shti dikush nga ndertesa, por ushtima ka qenë si nentokse — këta ishin tanksat gjermanë.

Tash ishte e kjartë se pse janë sjell me aq qendrushmeni aeroplanat gjerman përmbi qytet. Ata kanë dashtë që t'a bâjnë të pamundëshme çdo dalje, që t'i pengojnë në vend fuqitë t'ona

deri sa të vijnë tanksat. Pjesa e madhe e antarve të Shtabit të përgjithëshem nodhej në thesaret e Bankes popullore, në strehimet e mëdha të germueme në shkamb. Shoku Tito kishte qendrue mjaftë gjatë në thesare, por e ka kuptue taktiken gjermane dhe ka dalë me të mbramët nga qyteti.

Gjido ka mbërri me Markun në vendin e caktuem. Kompanin e kanë vendosë në nji pyll — aty ka qenë edhe Çeda Minderoviq — e ata kanë zbritë për t'a gjetë Titon. Tre kilometra nën kafe te Bella Zemlja, në vendin e quejtun Plloçe, gjeten Llolla Ribarin, Dragançe Pavlloviqin, Zhelo Gjuriqin, Krcunin dhe disa shokë tjerë, të cilët tentojshin t'a minojnë xhaden. Aty ishin shkambijtë e naltë të cilët mund të rrxoheshin lehtë dhe t'ia pengojshin rrugen motorizimit gjerman. Kur kanë pyt ku asht Stari, iu kanë pergjegjë se ka dalë në pozicjon. Marko dhe Gjillasi shkuen deri te kompanija për t'a pru në xhade. U kthyen me automobil. Por Marku i thot Gjillasit që të kthehet, për të pritë Titon: „Stari âsht vetem dhe rri ti pranë tij deri sa të kthehna me kompani". Gjido kthei automobilin dhe shkoi anes teposhtë. Menjiherë iu duk se po i ndigjon aeroplanat. Automobili nodhej midis nji livadhi. Kcyen ai dhe shoferi. Gjermanët e hetuen automobilin dhe fillue t'a sulmojnë.

Gjido u shtri në llagem të vogel pranë rruges, e shoferi ishte nja dhetë metra mbi të. Gjashtë — shtatë bombarderë gjermanë sillëshin naltë. Ata hodhen gjashtë bomba mbi automobil. Tri ranë afer Gjillasit, e tri në token e butë të livadhit.

— Kam qenë i mbuleum krejt me dhé e zall. Bombat kanë qenë të tempueme. Ndigjojsha si po bijnë — du, du, du, dhe pak ma vonë eksplozjonet. Kceva që të hy në pyll, por më paloi mitralozi disa herë. Rafali korri bash përmbi kokë. Ky mitralim zgjati plot nji orë. E dijsha çfarë qellimi ka. Ata duen që të na ndalojnë në vend deri sa të mbërrijnë tanksat. Kjo u tregue si e vertetë. Nga poshtë ndigjohëshin mitralozat.

Nderkaq aeroplanat u larguen nga ky sektor dhe Gjillasi kcej deri te automobili. Motori nuk ishte prishë, vetem karrosjera ishte shpue nga mitralimi. Shoferi e kthei gadi në vend automobilin dhe vrapoi me Gjidon kodres përpjetë. Menjiherë aty në anen e pjerrët hasen nji top t'onin. Ishte shkatrrue nga bombat. Pranë tij disa partizanë të bamë copa. Këtu kishte mbetë edhe

Mihajlo Tomiq, mësues, komandant i mprojtjes ajrore të Uzhices. Ai ka mbetë pranë topit të tij. Aty Gjillasi e la automobilin dhe u nis per t'a gjet Markun dhe kompaninë.

Tanksat gjerman shkojshin shpejtë. Me mundime ma të mdha Gjillasi kaloi anen e kodres. Kompaninë nuk e gjet, sepse atë e kishte rrah zjarmi i tmerrëshem i aviacjonit dhe tanksave. Por Gjido sonte nuk ka ardhë vetem në Palisade. Me vedi ka sjellë nji kompani të vogel prej njizetë vetësh me mitraloza të randë. I kishte bashkue rruges disa shokë të cilët kishin humbë njisinë e vet, dhe kish formue kompaninë prej tyne.

Mirko Tomiq nuk dergoi kurrfarë lajmi se çka ka ngja me shokun Tito. Sa herë që vinte ndokush, kurir ose infermjer, të gjithë kcejshim në kmabë. Dola përjashta. Gadi asht me gëdhi. Të plagosunit shkojshin. Në xhade ishin thasët e sheqerit që i kishin hjedhë, grumbuj të mishit të terun, lëkura. Nuk mund të transportohen as të plaguemit, e le mâ ushqimi. Kur hyna në shtëpi, prap kcyen Bevc dhe Gjido si të trembun. Ata endëshin poshtë e naltë nëpër dhomë.

Menjiherë u hap dera. Hyni Stari, dhe me të kapiteni englez Hadson, Velko Dragiçeviq dhe Boshko Çoliq. Gjido hapi kraht. Bevc nga gëzimi nuk mujti të thot kurrgja. Tito ishte teper i lodhun. Ma se tridhetë kilometra kishte kalue nëpër shkambij në këtë natë. U ul pranë tavolines me Gjidon dhe Bevcin, e na të tjerët përshperitëshim. Englezi vetem u shtri mbi fotelë dhe mbas disa minutash e kapi nji gjum i randë. Nuk i duel gjumi as kur e çojsha dhe i ofrojsha që të ngrani.

— Të gjithë të plagosunit të evakuohen sa ma para. Të vehet mprojtja para Çajetines. Gjermanët do të tentojnë që të depertojnë në Zllatibor, — thonte Stari.

Masandej shiqoi nëpër dhomë:

— Ku janë shokët tjerë, ku asht Marku? Ku asht Llolla, Maçeku?

Të gjithë kemi heshtë.

Masandej Stari mbështeti koken mbi tavolinë, e Boshko dhe Velko tregojshin me fjali të këputuna çka ka ngja nga momenti kur janë nisë nga Uzhica.

Ata kanë dalë nga Uzhica në dy automobila, gadi të fundit. Vetem Krcun Peneziq, Vukolla Dabiq dhe Baqo Stejiq i vjeter

kanë kthye deri në Shtabin e përgjithëshem për Serbi. Aty Baqo i vjeter ka hjekë flamurin. Në Plloça ku duhej të minohet xhadja, kanë takue Llolla Ribarin, Dragançe Pavlloviqin, Andro Petronijeviqin, Krcunin, Kushiqin, dhe disa shokë tjerë. Ende ka qenë tue u hapë gropa për eksploziv.

Tito nuk qëndroi aty shum kohë, por shkoi që të shiqojë pozicjonin. Hypi me kapitenin Hadson, Boshkon, dhe Velon mbi anen e parë të pjerrët përmbi Uzhice, menjiherë mbas shtëpis së Sokollashve. Këto pozicjone i mprojshin njisitë e aradhes së Uzhices, nën komanden e Kushiqit, komisarit politik.

Tito menjiherë i pau tanksat gjermanë tue hy në qytet. Ata u nisen pa u ndalue drejt ures mbi Gjetinë.

Tito gëzohej, tregon Boshko, se si do të flutrojnë në ajr tanksat, sepse uren e kishim minue. Por, tanksat kalunë fare lehtë përmbi urë. Minat nuk eksploduen. Njikohësisht mbërrinë bombarderët gjermanë dhe sulmuen anët e para të pjerrta mbi qytët. Aeroplanat mitralojshin vazhdimisht. Plumbat bijshin nji gjysëm metri larg nesh.

Për fat t'onë, tregon mandej Boshko, Velko çoi koken përmbi gardh dhe bertiti: „Gjermanët". Në nji largësi prej njiqindë e pesdhetë metrash prej nesh ecëshin Gjermanët në uniformat e tyne të blerta. Kcyem, kaluem edhe nji muer të gurit, dhe Gjermanët hapen zjarmin kundra nesh. Vrapuem nëpër nji ledinë të vogel dhe u futem shëndosh në nji pyll të rralë, dhe mandej kcyem në nji prrue. Menjiherë u ngreh nji fushqetë e kuqe në drejtim të Maçkatit. Stari tha:

— Qe, poshtë kanë ardhë Gjermanët. Na jemi të ndamë nga të tjerët, por do të perpiqemi që të kalojmë.

Tito bashkoi njizetë partizanë dhe u nis drejt Maçkátit. Përpara i derguem patrullat, ecëshim me vemendje. Katundarët na lajmëruen se Gjermanët kanë hy në Maçkat. Vazhduem drejt Çajetines ku mbërrimë pak ma para.

Boshko heshtëte. Koka iu kishte lodhë. Dhe atë e zuni gjumi.

Qiri i ri u dogj deri në fund. U lajmërue Marku. Ai ka psue nji bombardim të tmerrëshem deri sa ka qenë me kompaninë e Moravices. I ka qenë e kjartë se do të vijnë tanksat gjermanë, dhe me shum vshtirsi e ka çue kompaninë në momentin e fundit dhe e ka shpetue nga zjarmi i tanksave. Simbas urdhnit të shokut

Tito, asht nisë nga Palisada për në Alin Potok, dhe disa kilometra afer Gjermanve ka bashkue afer 800 luftëtarë, nga të cilët nji pjesë ka mbërri me Kushiqin. Në Alin Potok ka mbërri i plagosun Guta Kostiq, advokat. Atij këtu ia kanë lidhë plagët.

Mbërrini dhe Maçeku. Ai menjiherë u nis për në Oko per t'i marrë në dorzim treqindë Gjermanë rob lufte, të cilët i kemi zanë qysh në Krupanj. Marko dhe Gjido mbeten ende në Palisadë, e na u nisem. Moti kishte gëdhi kur mbërrimë në fund të xhades. Katerqindë të plagosun u transportuen. Në largësi, në Palisadë, ndigjohej ushëtima e aeroplanave dhe jehona e armve.

Vladimir Dedijer

KONTRIBUTET ARTISTIKE

GJORGJE ANDREJEVIQ — KUN — Faqe

Mitraljeri, vizatim ... 51
Partizanët, vizatim... ... 68
Mësimi politik, vizatim ... 89
Operacjoni kirurgjik, vizatim ... 105
Pushimi, vizatim ... 131

PIVO KARAMATIJEVIQ

Mbi Drinen, vizatim ... 120
Luftëtari, vizatim ... 143
Kolona, vizatim ... 144

VUKSAN BULLATOVIQ

Betimi, vizatim ... 50
Partizani, vizatim ... 104

SAVA NIKOLIQ

Luftëtari, vizatim ... 119

PERMBAJTJA

	Faqe
Bashkudhëtarët — Jovan Popoviq	9
Në Krupanj — Dragojllo Dudiq	51
Në aradhen „Jovan Kursulla" — Rodolub Çollakoviq	69
Serbija — Branko Qopiq	89
Lindja në terr — O. Bihali — Merin	105
Me 1941 nën Cer — Çedomir Minderoviq	120
Traktativat lokale — Dragi Milenkoviq	131
Terheqja e jonë nga Uzhica — V. Dedijer	144

Ndërmarrja grafike „Vuk Karaxhiq", dega „Prosveta"
Beograd, Gj. Gjakoviq No 21. U. 65/217 7000 1950